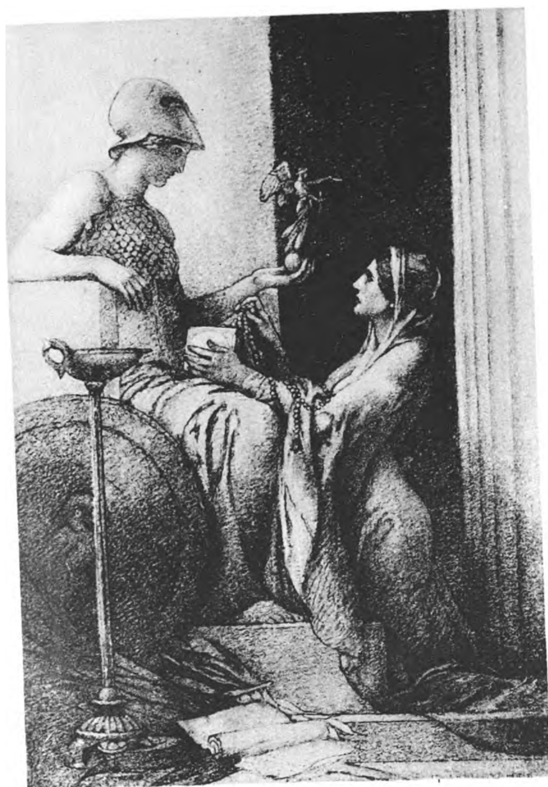

TIJDSCHRIFT VOOR

NEDERLANDSCHE TAAL- EN LETTERKUNDE.

91

REDACTIE:

De Commissie voor Taal- en Letterkunde bij de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde.

TIJDSCHRIFT

VOOR

NEDERLANDSCHE

TAAL- EN LETTERKUNDE,

UITGEGEVEN VANWEGE DE

MAATSCHAPPIJ DER NEDERLANDSCHE LETTERKUNDE
TE LEIDEN.

DRIE EN VEERTIGSTE DEEL.

BOEKHANDEL EN DRUKKERIJ
voorheen
E. J. BRILL.
LEIDEN — 1924.

INHOUD.

KLEINE MEDEDEELINGEN.

OVER DE INCLINATIE IN HET MIDDELNEDERLANDSCH.

(Naar aanleiding van Oostmiddelnederlandsche vormen als *gaedet*, *regendet* enz.).

In de verzameling biographieeën van zusters uit het Meester-Geertshuis te Deventer, door Dr. de Man uitgegeven [1]) en in dit artikel aangeduid met de letter G, vindt men een paar opmerkelijke inclinatievormen, bestaande uit een praes. 3 enkelv. of imperatief meerv. met gesuffigeerd pronomen *het (et)*. Het zijn de volgende: G 15 d: want *reegendet* of *snijdet*, of wat weder dattet is, ic en hebbe....; 64 c, 120 a: *vergevedet* my lieve zuster [2]); 25 a: *wildet* my doch nu vergeven. Het merkwaardige in deze vormen is dat de flexie-dentaal hier als *d* verschijnt. Tot dusver is op dergelijke vormen, voorzoover mij bekend is, nog niet de aandacht gevestigd. Toch zijn ze, zooals mij bij onderzoek bleek, niet zeldzaam. Ik geef hier eerst een overzicht van het door mij gevonden materiaal; alle voorbeelden komen uit Saksische geschriften uit de Middeleeuwen.

In D [3]) komt, behalve *vergevedet* (102 d) voor: hoe *gaedet* 28 a; *staedet* 169 c; gy *hebdet* ... gebijchtet 122 c; mer en *behagedet* u niet 49 c; *genoechdet* hem anders 88 c [4]).

DV [5]): *besiedet* 21 v.; hoe *gedet* 123 r., 147 r.

Biogr. [5]): *vergeefdet* (vergefdet, vergevedet) my 228 v., 141 r., 227 v.; *stiedet* (= staat het) 147 v.; *ghiedet* 147 r.; *segdet* my vrijlic 227 v.

---

1) *Hier beginnen sommige stichtige punten van onsen oelden zusteren*, 's-Gravenhage, M. Nijhoff, 1917.
2) imp. plur. voor sing.
3) D. A. Brinkerink, *Van den doechden der vuriger ende stichtiger susteren van Diepen Veen*, Groningen 1904.
4) Twijfelachtig is *bedudet* 57 a.
5) Zie voor dit hs. Ts. XL, blz. 195.

Coll. Cl. v. E. [1]): *stiedet* 30 r.
Gerl. Peters [1]): hie *rekendet* ... 206, 220.
Dev. Ep. [1]): *schindet* (schijnt het) 47 v.

Gelijk men ziet, komen deze vbb. alle uit devote geschriften; in G en D zijn geen verdere vbb. te vinden, in de overige hierboven genoemde literatuur kan er mij wel een zijn ontgaan.

Verder trof ik nog twee vormen in de *Middeleeuwsche oorkonden uit Oldenzaal*, gepubliceerd door H. Kern in Ts. 24, blz. 245 vlg., nl. in Oorkonde I van 1336: (wi) *betoghedet* (= wij betuigen het) en (wi) *dreghedet* em up.

Een vrij groot aantal vbb. levert de bekende verzameling Spreekwoorden in 1550 te Kampen gedrukt [2]), ± 15: *crijchdet* blz. 2, blz. 30; *valdet* 12; *schuddedet* 14, 46; *meendes* 18; *segdet* 20; *teekendet* 21; *doedet* 23; *wachdet* (= beweegt het) 38; *geluckedet* 49; *siedet* 59 [3]).

Ten slotte heb ik nog een paar middelnederduitsche geschriften doorgekeken en vond in *Quellen und Forschungen zur Geschichte der deutschen Mystik* [4]) o. a.: *Dunkedet* yu gud (112); al *ludedet* also (120); *nemedet* vor dat beste (123); so *smeltedet* (128). Deze plaatsen komen alle voor in *Eyn nutte tractaat tegen wertlike* (wereldlijke) *mynne*, afgedrukt uit een hs. der 15de eeuw, van Frenswegen afkomstig [5]). Ook het *Mittelniederdeutsches Lesebuch* van W. Stammler [6]) geeft dergelijke inclinatievormen: *brengedet* mi (39); al en *smakedet* nicht wal [7]).

---

1) Zie voor dit geschrift *Ts.* XL, blz. 195.

2) Ik heb niet de volledige uitgave geraadpleegd, maar den gedeeltelijken afdruk door G. J. Meyer in zijn *Oude Nederlandsche Spreuken en Spreekwoorden*, Groningen 1836, in het licht gegeven.

3) Wat *schadet* 55 kan men terugvoeren op *schadetet* en op *schadedet*; vgl. *bedudet* hiervoor.

4) Uitgegeven door Rud. Langenberg, Bonn 1902.

5) Langenberg 129.

6) Paul Hartung's Verlag. Hamburg 1921.

7) 't Eerste vb. komt uit de *Seelentrost* ± 1350, afgedrukt naar een hs. uit de Stadsbibl. te Soest, ± 1400 geschreven; het 2de uit *Eyne collacie up sunte Jacobs dach* enz. van Johannes Vegha; Munstersch hs. ± 1500.

Overzien we dit materiaal, dan blijkt dat het gesuffigeerde pronomen *et* is (éénmaal *es*) [1]), terwijl de verbaalvormen, 3 pr. s., 2 pr. plur. [2]), imperat. plur., alle vormen zijn, die éénmaal als flexie-dentaal *þ* (ð) hadden. Deze zelfde flexie-dentaal heeft zich nu in het Mnl. in een bepaald inclinatie-type regelmatig tot *d* ontwikkeld, nl. in de verbinding van 2 plur. pr. of praet. + encl. *ji*, dus in vormen als *neemdi*, *naemdi* enz. [3]). Franck zegt in zijn bekend artikel over de inclinatie in het Mnl. [4]), nadat hij er op gewezen heeft dat de verbaaluitgang in deze laatste vormen zonder uitzondering *d* is: In schärfstem gegensatz dazu stehn alle formen mit anderen encliticis, indem sie ebenso ausnahmslos *t* oder, mit geschriebener verschärfung, *tt* zeigen, auch wenn die verbalform selber die 2 plur. ist (blz. 83) [5]). Deze bewering is, het blijkt uit het hierboven aangevoerde materiaal, te absoluut; zij zal gelden voor de Frankische dialecten van 't Mnl., niet voor de Saksische, waar echter naast de *d*-vormen ook *t*-vormen voorkomen: naast *dreghedet drachtet* (Campen 25); naast *smakedet coocktet* (Campen 50); naast *brengedet hanckten* (Campen 20); verder in G *heeftet* 46 d, 90 a; *wertet* 42 d; in D *comtet* 143 c; *heftet* 52 d; *belieftet* 175 a; in Campen *helptet* 14, 27; *heftet* 30; *comttet* 24 enz. Maar de *d*-vormen zijn in de meerderheid in de door mij aangehaalde geschriften, en, zooals men ziet, komt de *t* alleen voor in gesyncopeerde vormen. Er dient nader onderzocht te worden in welk gebied en in welken tijd deze in-

1) In ghi en *nemet der* nicht daer um (gij neemt haar daarom niet) Langenb. 8, kan *nemet der* een latere oplossing zijn van *nemeder*; D 155 a: *geloeveds* uit *gelovedes* (= geloved + es)? vgl. ook noot 3 blz. 4.

2) De Oldenzaalsche oorkonde heeft 1 plur. met den vorm van Saks. 3 plur.

3) Over deze ontwikkeling, waarbij in bepaalde gevallen later verscherping kan intreden, handelt Van Helten, *Mnl. Sprk.* § 211, 108 a; voor de ontwikkeling der Limb. vormen zie Kern *Limb. Serm.* § 115 β 3.

4) *Verslagen en Mededeelingen der Kon. Akad. van Wetenschappen, Afdeel. Letterk. 4de reeks, deel X*, blz. 44—101.

5) Franck heeft één vb. met *d* aangetroffen, *Nat. bl.* 4, 520, *leghedet*, een „schrijffout" of „individuelle entgleisung". 't Limburgsch kent de *d* alleen bij aanhechting van enclitisch *-i* en *-ĕr* (uit *jĭr* uit *jír*); zie Kern, *Limb. Serm.* § 113 en § 158.

clinatievormen voorkomen. Mocht mijn verklaring, waarover aanstonds, de juiste wezen, dan kunnen ze niet van jongen datum zijn, dan is een *smakedet* ouder dan *coocktet*; het taalgebied, waartoe de door mij gebruikte teksten behooren, is Westfaalsch [1]). Tot mijn verwondering vond ik in de *Mnd. Gramm.* van A. Lasch omtrent deze vormen, die toch blijkens het gegeven materiaal, niet zeldzaam kunnen zijn, zoogoed als niets. Bij de bespreking der flexie-uitgangen van 't werkwoord worden ze niet genoemd (§ 418); in § 227 Veränderungen im Auslaut worden uit de verbaalflexie gegeven de vormen *lated usik*, *enbeded us* (Lüneburg 1388 u. ö.), waar de *d* „lautlich sein kann" [2]). Ten slotte vinden we in § 305, die over *t* en *d* handelt, de *d*-schrijfwijze aan 't slot van toonlooze partikels aan de geringe intensiviteit toegeschreven, vb. *id* voor *it*; hierbij wordt ook genoemd de *ed*-schrijfwijze in de toonlooze verbaaluitgang praes. 3 s. of part.: *varwed*, *wilkored* enz. en de *d* voor met vocaal beginnende enclitica; vb.: *de kundet* (können es) vele wers vordraghen. Dit laatste voorbeeld staat ongetwijfeld op één lijn met de hierboven gegevene; andere vond ik niet bij Lasch [3]).

We komen nu tot de vraag, hoe deze *d* te verklaren. Is ze een *rechtstreeksche* voortzetting van de oude flexie-dentaal, m. a. w. hebben we hier een dergelijke ontwikkeling als in *neemdi*, *gaedi* enz., of is de *d* een *latere* verzachting (in onbetoonde omgeving) van een *t*, de tenuis, die normaal als sluitletter uit de flexie-dentaal is voortgekomen, zoodat dan *besiedet* terug zou gaan op een ouder *besietet*? Was dit laatste het geval, dan zou men ook mogen verwachten, dat germ. *t* (uit *d*) van verba als *weten*, *moeten* enz. in soortgelijke positie kon verzachten tot *d*; vormen als hi *moedet*, *wedet* trof ik

1) Zie Lasch § 12 en 13 en vgl. Grimme § 10; over de taal van Campen zie Meyer's Inleiding VIII.

2) Als andere verklaringen worden aan de hand gedaan, dat de *d* historische schrijfwijze kan zijn of „orthographisch zu werten ist".

3) Vgl. nog § 419: gy *schuldes* nenen schaden hebben.

echter nooit aan; steeds *moetet* D 11 a, 144 b; *lietet* D 136 b, G 89 b; *motet* Langenb. 119; *wetet* Langenb. 124; ook in Campen *moetet*, *wetet*, wat *baattet* enz. Het is alleen bij de flexie-dentaal dat we deze ontwikkeling tot *d* waarnemen, nooit bij germ. *t*. Op grond daarvan moet voor deze inclinatievormen wel eenzelfde ontwikkeling worden aangenomen als in het *gaedi*-type [1]). Daaruit volgt dan, dat ze tot de oude inclinatie-gevallen moeten behooren. De mogelijkheid van latere verzachting diende hier wel even overwogen te worden, omdat juist verschillende hedendaagsche Saksische dialecten zich kenmerken door verzachting van scherpe cons. in bepaalde positie [2]). In de hierboven genoemde literatuur treedt die echter niet aan den dag; ook in de *Mnd. Gramm.* van A. Lasch vindt men hieromtrent niets van belang. Het schijnt dus, dat de mnd. periode deze verzachtingen niet kende; of misschien is het veiliger te zeggen: ze komen graphisch niet aan den dag.

De vraag rijst nu, waarom deze vormen wel in Saksische, niet in Frankische dialecten van ons land voorkomen. Is er verschil in gesuffigeerd pronomen? Het Os. heeft, gelijk bekend, bij het pers. vnw. 3. s. en pl. als regel vormen zonder *h*; alleen de nom. m. luidt *hĕ*, *hie*, *hī* [3]). In deze Saksische inclinatievormen is dus de flexie-dentaal in intervokalische positie gekomen; dat moet evenals bij het *gaedi*-type gebeurd zijn in een periode, toen de mogelijkheid tot *d*-ontwikkeling in die positie nog bestond. Als nu het Ndfra. in diezelfde periode uitsluitend *h*-vormen kende in het pers. vnw. 3 p., dan

1) Franck verwerpt voor dit type ook een dergelijke intervocalische verzachting: Denn ich sehe keinen beweis dafür, wie z. B. ein **sîti* rein lautlich — und zu einer analogie ist noch weniger anlass — zu *sîdi* hätte werden sollen; a. w. blz. 84.

2) Vgl. o. a. F. G. Schuringa, *Het Dialect van de Veenkoloniën in verband met de overige tongvallen in de provincie Groningen*, Groningen—Den Haag 1923. § 138—149; H. Schönhoff, *Emsländische Grammatik*, § 151—180; Zie ook J. H. Gallée, *Wdb. van het Geld.—Overijselsch Dialect* § 1.

3) Holthausen² § 331; de *s*-vormen blijven hier natuurlijk buiten beschouwing; voor 't mnd. zie Lasch § 404.

was daar in dergelijke vormen een scherpe consonant te verwachten als assimilatieproduct van flexie-dentaal (*þ* of ð) + *h*; maar bovendien nog viel dan te vermoeden, dat de *h*-vorm van het pronomen een remmenden invloed op de totstandkoming der inclinatie kon hebben uitgeoefend, zoozeer, dat het proces van de auslautsverandering der flexie-dentaal tot *t* reeds geheel was voltrokken, voor het inclinatieverschijnsel intrad en daarmee zou dan de mogelijkheid van *d*-ontwikkeling zijn uitgesloten [1]). Evenwel, over de vraag, of de pronominale vormen van den 3den persoon, zooals ze zich in de Frankische dialecten in enclise vertoonen, teruggaan op vormen met *h* of zonder *h*, bestaat heel wat verschil van meening. Franck zegt, *Mnl. Gramm.*[2] § 210: Das Nl. hat ...., ähnlich wie Fries. und Ags., neben dem Stamm mit *s* im N. A. S. fem. und N. A. pl., nur mit *h* beginnende Formen gehabt [2]). Hierbij sluit Schönfeld in zijn *Historiese Gramm. van het Nederlands* zich aan (§ 84 en vgl. de aant. daarop). Daartegenover meent Van Helten, *Mnl. Sprk.* § 338: Nevens de vormen met *h* heeft het westelijk Onfr. ook die zonder consonant bezeten: getuigen de Dietsche als enclitica gebezigde nom.-acc. neutr. *(e)t*, gen. s. mann. onz. *-(e)s* en gen.-dat. s. fem. *-(e)re*, *-er(e)* .... alsmede de acc. s. masc. *-(e)ne*, *-en(e)* .... enz.; vgl. ook § 340 over *hem*. Slaat men het Mnl. Wdb. op onder *het* en *hi*, dan vindt men daar ongeveer de voorstelling van Van Helten [3]).

Bewijsmateriaal in deze kwestie moet, bij gebrek aan oude

---

1) Opzettelijk laat ik hier in 't midden, of die flexie-dentaal *þ* of *đ* is geweest, en of ze voor Os. en Ondfr. verschillend was. Dat de mogelijkheid tot *d*-ontwikkeling in overeenkomstige positie voor beide dialecten bestond, bewijst het *gaedi*-type. Misschien kan die kwestie van eenig belang zijn voor de chronologie van deze bepaalde inclinatiegevallen.

2) In zijn art. over Mnl. Inclin. laat hij zich minder positief uit, zie bv. blz. 86—87.

3) Niet ten opzichte van *hem*; daaromtrent geeft Schönfeld ook Van H.'s meening niet volledig weer (123). Vgl. ook de meening van Cosijn, *Tb.* V, 310; Kern, *Taalk. Bijdr.* I, 109. Boer, *Oergerm. Handb.* § 200 4, zegt: „De ndl. spreektaal heeft een paar vormen" (nl. van den stam *i*-) bewaard (*əm*, *ət*; *hem*, *het* berust op contaminatie met *hij*)".

overlevering, de inclinatie leveren, zelfs hedendaagsche inclinatie-vormen doen soms als zoodanig dienst. Nu is 't opmerkelijk, hoe weinig de mnl. inclinatie nog is onderzocht, om van de hedendaagsche niet te spreken. Het reeds meermalen genoemde artikel van Franck begint met de klacht, dat het beschikbare bewijsmateriaal niet zoo groot is, als wel wenschelijk was [1]). Bij de behandeling der verschillende inclinatiegevallen blijkt dat herhaaldelijk, zooals we ook hier aanstonds zullen zien. Voorzoover bij dezen staat van zaken een oordeel te vormen is, ben ik geneigd de hierboven genoemde gesuffigeerde pronomina in het Westnederfr. te beschouwen als van ouds *h*-looze vormen, met uitzondering natuurlijk van *hi (-i) — en ook van hem (-em)*, dat zich vóór de andere vormen bij *hi* had aangesloten, en wel zóó vroeg dat, toen de inclinatiemogelijkheid optrad, de vorm *hem* het oudere *em* reeds had verdrongen. De gronden voor die meening wil ik hier in 't kort aanvoeren.

In zijn artikel over inclinatie merkt Franck reeds op, dat de vnw. *hij* en *hem* ten opzichte van de inclinatie een uitzonderingspositie innemen, in dezen zin, dat ze in hoofdzaak slechts inclineeren in één bepaalde positie, en ook daar nog — zooals nader zal blijken — bij lange na niet als regel [2]): die positie is achter woorden op *ə*, in hoofdzaak verbaalvormen [3]). De *h*-syncope in deze positie is een bekend en begrijpelijk verschijnsel (Franck § 85; V. H. § 92). Maar *na consonant* komt inclinatie van *hi* en vooral van *hem* zeer weinig

1) Daaraan knoopt hij deze opmerking vast, die nog wel eens herhaald mag worden: Leider sind seit van Heltens und meinen eigenen aufstellungen, ausser von J. H. Kern für das ältere Limburgische, neue beobachtungen über diese fragen nicht angestellt worden, wozu anders z. b. bei textausgaben eine gute gelegenheit gewesen wäre. — Over de inclinatie in den *Reinaert* spreekt J. W. Muller in zijn *Crit. Comm.* blz. 127 vlg.; voor den *Fl. ende Bl.* zie men P. Leendertz' uitg. blz. XCII.

2) In verschillende teksten komen *hi*- en *hem*-inclinatie in 't geheel niet of bijna niet voor, in geen enkele verbinding.

3) *Hem* sluit zich in enkele teksten aan bij verbaalvormen op *ən* (plur.); V. H. § 340, Opm. I.

voor. Nu is 't eigenaardig, dat Van Helten, die in zijn Mnl. Sprkk. den lezer gewoonlijk de bewijsplaatsen bij de vbb. niet spaart, tal van vbb. geeft van *hi-* en *hem*-inclinatie in deze positie met de toevoeging *enz. enz.* of *passim*, zonder een enkele bewijsplaats te noemen; § 126 s: *gaffi*, *screefi*, *bleefi*, *gaffem*, *enz.*, *pass.*; § 126 cc: *essi*, *wassi*, *enz.*; § 126 dd: *lachi*, *sloechi*, *zachi*, *plachi*, *machi*, *enz.*, *pass.* (zie ook § 340; § 126 v.). Ik heb verschillende Mnl. teksten doorgelezen en vond slechts enkele der hier genoemde vormen, lang niet alle, en ook maar in een paar geschriften. Een kort overzicht van wat ik vond, volgt aanstonds, eerst geef ik het materiaal, waarover Franck in zijn artikel beschikt. Men zal zien, hoe weinig dat het „enz. enz." en „passim" van V. H. rechtvaardigt.

hi-inclinatie aan vormen op cons.: „*datti*, auch *heefti* wird man nicht selten finden" (blz. 52; geen bewijspl.); „*sloechire* (*Rb.* 33044-var.), *satti* (*Franc.* 5325)"; de hierboven genoemde vbb. van V. H. volgen dan met de opmerking: „aber leider auch ohne genauere belege. Obwohl auch ich sie auf den augenblick nicht weiter ergänzen kann, sind derartige formen nicht etwa bloss ausnahmen". Daarop volgt nog een *heefti* uit den *Lksp.* en dat is al.

Hem-inclinatie: dattem, *mettem*, *wantem* worden genoemd met bewijspl. (blz. 60), verder alleen *cannem K. ende Eleg.* 267. Dit is het eenige „belegte" vb. van *hem*-inclinatie aan een verbaalvorm op cons., dat Franck ook in zijn *Mnl. Gramm.*[2] § 22 vermeldt, maar dat evenals tal van vbb. in de *K. ende Eleg.* van Kuiper beter ongebruikt blijft, ze zijn fantasie-vormen van den uitgever [1]). In Franck's Gramm. vindt men geen

1) Kuiper zegt in zijn Inl. blz. 64: „*De inclinatie heb ik hier en daar aangebracht* (cursiveering van mij), omdat het duidelijk is, vooral in de jongere drukken, dat zij dikwijls is verwijderd". En zoo vindt men dan *gaffem*, *cannem*, *neemtem* enz., ook bij Bergsma en Moller. In Jonckbloet's uitgave, die veel meer op de hs.-fragmenten steunt dan die van K., staan maar enkele vbb. (geen *cannem*, maar *can hem* 265, var. *cannen*); of die geheel te vertrouwen is, weet ik niet. De moraal is al weer: behandel de teksten met eerbied, spaar de overgeleverde vormen.

verder materiaal; § 211 noteerde ik *gaffem* zonder bewijsplaats. Het *Mnl. Wdb.* geeft onder *hi* en *hem* (III, 419) evenmin voorbeelden. Ik laat nu volgen een opgave van de teksten, die ik heb doorgegaan en van het gevonden materiaal.

Inclinatie van hi en hem aan woorden uitgaande op een consonant: In den *Reinaert* (Comb. hs.) komen ze niet voor [1]; in de 4 hss. van de *Heim. der Heimelijkheden* is 't eenige vb. *moeti* (C 134) [2]; *Lekensp.* I geen vbb.; *Minnenloep* geen vbb. Ook in de gedichten van *W. van Hildegaersberch*, die ik trouwens slechts hier en daar heb doorgekeken, vond ik ze niet (bv. de eerste 25 blz. géén vbb.). Evenmin vindt men ze in het prozawerk: *Dat Kaetspel Ghemoralizeert* [3]. In G en D inclineert *hi* in geen enkele positie [4]. In hoeverre nu de geschreven taal en vooral de poëzie een volledig en zuiver beeld geeft van de enclise in de gesproken taal kan buiten beschouwing blijven; immers het is hier juist van belang te constateeren, dat deze zelfde teksten die *hi*- en *hem*-enclise mijden, voorbeelden in overvloed geven van inclinatie met *-(e)ne*, *-en(e)*, *-(e)re*, *-er(e)*, *-(e)s*, *-et*, *-t*. Verschillende steekproeven zonder resultaat laat ik onvermeld; alleen vestig ik er nog de aandacht op, dat Van Halteren in zijn proefschrift *Het Pronomen in het Nederlandsch der 16de eeuw* uit de door hem bestudeerde geschriften als vbb. van het hier besproken inclinatie-type

1) Ik heb gebruikt de „nagenoeg diplomatische" uitgave van F. Buitenrust Hettema en J. W. Muller, *Zwolsche Herdrukken* 18—20. 't Hs. stamt uit de 15de, misschien 14de eeuw; de taal is Vlaamsch; enclise van *hi* aan verbaalvormen op ə komt tamelijk veel voor, ± 30 ×; enclise van *hem* aan dergelijke vormen maar éénmaal (*dreechdem* 774; Degering: *dreigeden*); vgl. hierbij J. W. Muller, *Critische Commentaar*, blz. 127 vlg.

2) Vgl. mijn uitgave; de inclinaties aan verbaalvormen op ə zijn heel zeldzaam (L: 4 met *hi*; 3 met het *reflexieve hem*).

3) Uitgave J. A. Roetert Frederikse, Leiden 1915.

4) Evenmin is er *hem*-enclise; ik merk hier op dat in deze Saksische geschriften van de 15de eeuw de oorspr. Saksische vorm zonder *h* in 't geheel niet voorkomt; we vinden steeds *hem*; ook *(h)et* luidt buiten enclise steeds *het* (in G eenmaal *ende et*, 26 d); dit laatste pronomen inclineert steeds, als zich de mogelijkheid tot aanhechting voordoet (D 5 a alleen: *want het*); verder in D steeds *hoer*, in G veel *oer*, weinig *hoer*. De accusatiefvorm *(e)ne*, *en* komt bijna niet voor: in G 6 maal, in D 4 maal; *hen* en *hun* in 't geheel niet.

alleen heeft genoteerd *datti* (§ 25) en *wiltem* (§ 30; zie ook nog § 24 en 33) en kan nu overgaan tot die teksten, welke wel vbb. geven.

In Verwijs' bekende *Bloemlezing uit Mnl. Dichters*, dl. II,[1]) vindt men vbb. in de daar gegeven fragmenten van de volgende beide werken: *Het Leven van Sint Franciscus* en *De Grimbergsche Oorlog* (in 't fragment van *Den slag van Woeronc* 2 × *datti*; in de overige fragmenten niets).

Den *St. Franc.* heb ik heelemaal doorgelezen en geef hier in 't kort het resultaat. Het materiaal lokt wel uit tot het maken van verschillende opmerkingen, de inclinatie betreffende, maar om niet te ver af te dwalen beperk ik me zooveel mogelijk [2]).

Men vindt hier *datti* (herhaaldelijk) naast *dat hi* (nooit *wanti* en *offi*; ook niet *alsi*); verder *heefti* (steeds), *spreecti*, *geefti*, *satti* (zie noot 2); *helti* en *warti* [3]); ± 40 werkwoordsvormen op *ch* + *(h)i*; *plachi*, *zachi*, *drouchi* enz. (160, 374, 424, 431, 474, 507 enz.), waartegenover slechts 3 gevallen, waar de 2 woorden los van elkaar staan: 4623 *lach hi* (in rijm, op *Grecii*); 1354 *booch hi*; 1935 *sach hine*); dan nog *doch* (voegw.) *hi*. Andere vbb. van *hi*-inclinatie aan vormen op cons. treft men hier niet aan; men leest steeds *es hi*, *was hi*, *gaf hi*, *quam hi*, *riep hi*, *ontfinck hi* enz. Wat *hem* betreft, hier zijn de vbb. weer veel minder talrijk: de eenige verbaal-inclinatie is *lachem* 3429; het tweede en *laatste* vb.

---

1) Ik gebruikte den 2den druk van Verdam.

2) Een voorbeeld: In den *St. Franc.* vindt men steeds *heefti* (alleen 2032 *hevet hi*, om metrische redenen?), terwijl andere inclinaties van *hi* aan verbaalvormen op *t* betrekkelijk zeldzaam zijn (± 20): *spreecti* 1392, *geefti* 8551; maar *keert hi* 328, *hoort hi* 1003, *comt hi* 3262 enz.; *lieti* 335 en *liet hi* 781; *hieti* 2492 en *hiet hi* 3861; een aardige illustratie van het feit, dat de frequentie der verbinding van grooten invloed is op de innigheid der verbinding, de inclinatie. — Ik heb bij Tideman's uitgave ter controleering gebruik gemaakt van Detmers' *Aanteekeningen*.

3) Opmerkelijk is weer dat deze verbinding (*t* uit *d* + *hi*) in vergelijking met den 3den pers. uitgang *t* + *hi* slechts zeer zelden tot inclinatie voert; ik noteerde maar 4 gevallen: *helti*, *hilti* (2240, 2977, 6368) en *warti* (1335); verder steeds *wart hi*, *vant hi*, *verstont hi* enz.

van *hem*-inclinatie aan een woord op cons. is *mettem* 8910; *totem* 2125 is wel uit *tote hem*; men vindt dus steeds *heeft hem*, *vant hem*, *zach hem*, *gaf hem* enz.

Fragm. Grimb. Oorlog (3041—3848): *datti* 718 (maar meer *dat hi*); verder 4 inclinaties aan vormen op *ch*: *sloechi* 531, 535, 612 en *sachi* 569; overigens geen *hi*-inclin., dus *droech hi*, *liet hi*, *was hi*, *trac hi* enz.; geen vbb. met *hem*, ook niet aan woorden op *ə*.

In de fragm. *van den Bere Wisselau* [1]) vindt men *datti* (bijna steeds), *watti* (?) 85, *blijfti*, *heefti* (naast *heeft hi*), maar meer de schrijfwijze in 2 woorden: *sat hi*; verder *gaf hi* enz.; 2 vbb. met *hem*: *dattem* 296 en *settem* 493; *hi* en *hem* inclineeren hier alleen aan vormen op *t*.

In den *Ferguut* [2]) staat 3 maal *datti*, 2 maal *watti* (739, 4795) en éénmaal *dattem* (816); dus geen inclinatie aan verbaalvormen op cons.

Ten slotte de vbb. uit de eerste 7500 regels van *Die Rose* (Comb. hs.): veel *datti* naast *dat hi*; verder slechts zelden enclise van *hi* aan verbaalvormen op *t*: *moetti* 442, 4953, naast *moet hi*; *heefti* (443, 3274 enz.; 5 ×) naast *heeft hi* en *hevet hi* (± 8 ×); *hoerti* 6329, *haetti* 7238, samen ongeveer 12 gevallen; geen enclise achter *ch*-vormen (*sach hi* enz.); 2 × *dattem* (1393, 4865) naast 't gewone *dat hem*; *doetem* 2635; *hevettem* 4738 en *machem* 4739.

Uit dit overzicht blijkt duidelijk, dat V. H. in zijn Mnl. Spraakkunst een verkeerde voorstelling geeft van de frequentie der *hi*- en *hem*-enclise; achter woorden op cons. vindt men ze lang niet in alle teksten en, waar men ze vindt, zijn de vbb., vooral van *hem*-enclise, schaarsch. *Hi* en *hem* leenen zich lang niet in die mate tot inclinatie als de andere hiervoor genoemde pronomina. Ik merk nog op, dat het door mij gevonden materiaal alleen vbb. geeft van enclise achter woorden op *t* en *ch* (de aansluiting bij woorden op *ə* blijft buiten be-

1) *Bibl. van Mnl. Letterk.*, Afl. 38, blz. 13 vlg.
2) Uitgave Verdam, Leiden 1908.

spreking); of vormen als *gaffem*, *verhinkem* (V. H. § 340; „*enz.; passim*"), *screeffi* in 't Mnl. voorkomen, weet ik niet. Mocht iemand ze vinden of bewijsplaatsen hebben, dan is vermelding wel gewenscht.

Nog in een ander opzicht onderscheidt zich de *hi*- en *hem*-enclise bij de verba van die der pronomina *ene* enz. In de inclinatievormen met de laatstgenoemde groep kan zich klinkerrekking van korte vokaal voordoen en kan een in „auslaut" verscherpte zachte cons. haar oorspronkelijke zachte qualiteit vertoonen. We vinden *maghet* naast *macht* (mag het), *laest* en *last* (las het), *gavene* en *gaffene*, *badene* en *battene*, *sloeghene* naast *drouchene*, *daer wasser vele* naast *daer waser vele* [1]); in den *Franc.*: *scaltene* 8152, *hiltene* 9216 naast *badene* 5851; in den *Ferg.*: hi *versagen* 5348 naast hi *ontsachne* 2342; men *droechene* 5239 naast *sloegene* 4758; D *waerdet* (= werd het, 40 d, 41 a, 71 a, enz.), *ondervandet* 74 a, *vergenget* 182 b [2]) naast G *wartet* 115 a, 125 c enz.; *Bere Wiss.* *sachen* 47 b naast *magene* 490.

Bij *hi*- en *hem*-enclise daarentegen komt het type dat vocaalrekking of zachte cons. (of beide) vertoont, niet voor; wel is het materiaal niet groot, maar vormen als *plaegi*, *sloegi* [3]), *lagem* zijn nooit aangetroffen, om nog te zwijgen van *bleevi*, *gavem* [4]) enz.

Waardoor komt het nu, dat op deze beide punten, de enclise betreffend, *hi* en ook *hem* zich anders gedragen dan de andere vnw.? In Ts. 27, blz. 38 vlgg. behandelt Van Wijk *Mnl. soe*, *Ndl. hij* en zegt omtrent dit laatste vnw.: „Wanneer wij de

---

1) Bewijsplaatsen bij Franck, *Die Incl. im Mnl.* blz. 57—66; naast *gaves*, *mages* geen bewijsplaatsen voor *gafs*, *machs* (blz. 59); zie voor den *Reinaert*, *Crit. Comm.* p. 128 vlg.

2) Vgl. Franck, *Inclin.* blz. 57, die van dit soort vormen geen vbb. heeft; de mijne zijn Oostmiddelnederlandsch.

3) Dezen vorm leest men in de *Karel ende Elegast*-uitgave van Bergsma en in die van Moller, vs. 422, waar met de inclinatie wordt omgesprongen op een wijze, die geen navolging verdient.

4) Vgl. Franck, *Inclin.* blz. 60 over een vorm *gavem*, die op foutieve lezing berust.

paradigma's van de westgerm. talen met elkaar vergelijken, dan maken die van het Onfra. en het Os. een ouderwetschen indruk: hier heeft alleen de nom. sing. een *h*. Wanneer in het Os. naast *is*, *ina* enz. vormen als *gen. his*, acc. *hina* voorkomen en wanneer in sommige dialecten in den loop van den tijd deze *h*-vormen de andere geheel hebben verdrongen, dan is dat een zeer begrijpelijk verschijnsel; terwijl het omgekeerde, dat er naast *hē, his* enz. een paradigma *hē*, *is* enz. opkwam, absoluut onverklaarbaar zou wezen. Alles wijst er m. i. op, dat wij oorspronkelijk een nominatief **hē* moeten aannemen, die in het paradigma een geheel geïsoleerde plaats innam".... Indien we nu mogen aannemen, dat *hem* (*him*) eerder dan de andere vormen van het paradigma de *h* van *hi* heeft overgenomen, dan laat zich de zaak wel verklaren. Die *h* zal belemmerend op de inclinatie hebben gewerkt, heeft *hi* en *hem* beschermd tegen vroegtijdige verzwakking en verlies van zelfstandigheid; die *h* heeft verder, toen met deze twee vormen in een latere periode toch inclinatie tot stand kwam, in haar verbinding met de slotconsonant van het woord, waaraan die *h*-vormen zich hechtten, een *scherpe* consonant tot resultante gehad, een gegemineerde, die vocaalrekking, zoo ze in die latere periode nog in dergelijke verbindingen tot stand kon komen, in dit bepaalde geval wel moest verhinderen.

Er is, naar het mij schijnt, wel eenige grond voor de veronderstelling, dat *hem* eerder de *h* heeft aangenomen dan de andere vormen van het paradigma. Natuurlijk houdt *hem* nader verband met *hi* dan de vrouwelijke en onzijdige vnw. en dan de pluraalvormen, maar vooral in reflexief gebruik kan er een zeer nauwe betrekking tot *hi* zijn. Dat in 't algemeen, wanneer deze contaminaties eenmaal als vaststaande mogen worden aangenomen, een in verschillende casus en geslachten gebruikte vorm als *hem* eerder tot aansluiting overgaat, dan minder gebruikelijke pron. vormen, is alleszins aannemelijk. Misschien wijst ook in die richting, dat van de overgeleverde vormen uit de Oudzuidmdlfr. Psalmfragmenten 3 s. m. en 3

pl. m. (*himo* en *hin*) een *h* vertoonen, 2 plur. *iro* daarentegen niet [1]). In de Saksische geschriften G en D is *em* geheel verdrongen door *hem* (zie blz. 9, noot 4).

Ik stel mij dan den gang van zaken aldus voor: de nieuwe vorm *hem* had den ouden vorm zonder *h* reeds geheel verdrongen in de periode, toen de inclinatie-mogelijkheid optrad [2]); de andere vormen van het paradigma, die zich langer zonder *h* handhaafden, hebben gelegenheid gehad zich in dien vorm in de inclinatie vast te zetten en zijn op den duur *alleen in die onzelfstandige positie* blijven voortleven. Immers in de schriftelijke overlevering van 't Ndfra. komen ze niet meer zelfstandig voor [3]). Naast een paar van die vormen zonder *h* hebben zich vormen met *h* ontwikkeld, nl. *het* en *haar*, die, evenals trouwens de *h*-vormen *hi* en *hem*, op den duur ook weer aan verzwakking blootstaan. Redenen om *hes* en *hene* (Franck § 211; vgl. V. H. § 336 e en 338) aan te nemen, zie ik niet; indien ze bestaan hadden, waarom zouden de bronnen ze dan niet even goed geven als *haer* en *het* [4])? De toestand is nu deze: zoolang *hem* zich niet of weinig inclineert, moet *ene*, *en* ook dikwijls — in de positie zonder klemtoon — dienst doen voor den datief (vgl. noot 2 hieronder), zie de vbb. bij V. H. § 340; daarentegen doet het betoonde *hem* dienst als acc., daar een zelfstandig *hene* ontbreekt. *Ene*, *-en* heeft zich op den duur niet kunnen handhaven [5]): er stond geen zelfst. vorm (*hene*) naast om het te steunen, *hem* ging zich op ruimer schaal tot enclise leenen en nam als *-em* de plaats in van 't oude *-ene*, *-en* en daarmee was de samenval van acc. s. en dat. s. voltooid.

---

1) Van Helten, *Die Altostniederfr. Psalmenfragmente* enz. II Teil, blz. 213.

2) Of kan een mogelijk nog bestaan hebbend *eme*, *em* in enclise, in onbetoonde positie, geheel zijn samengevallen met den acc. vorm *ene*, *en*?

3) Voor een mogelijk mnl. *et* zie men Franck *Mnl. Gramm.*[2] § 210 en vgl. Fr.-V. W. *Et. Wdb.* i. v. *het.*

4) Om vormen als *gaffene* te verklaren hoeft men natuurlijk geen pron. *hene* aan te nemen; over de ontwikkeling van die vormen vergelijke men Franck, *Inclin.*, blz. 96—98.

5) Vgl. *Ndl. Wdb.* onder *hij*, Aanm.

Het komt mij voor, dat in de voorgaande bladzijden een heel wat aannemelijker verklaring van enkele eigenaardigheden met betrekking tot de inclinatie aan de hand wordt gedaan dan Franck in zijn artikel geeft, die om de geringe neiging van *hi* en *hem* tot inclinatie te verklaren, de veronderstelling oppert, dat naast die twee betoonde vormen oude inclinatievormen hebben bestaan, sterk afwijkende (naast *hi her*, vgl. het Limb., welke vorm „vom Nl. vor der literarischen Zeit entweder wegen (ihrer) fremdartigkeit oder wegen (ihres) zusammenfalls mit den inclinationen von *hare* und *daer*, *dare* abgestossen worden wäre, ohne dass die neue inclination von *hi* die geläufigkeit der alten wieder erreicht hätte", blz. 92). Wat *hem* betreft, volgen dan nog eenige beschouwingen, die me even weinig houdbaar lijken als de hypothese van de verloren vormen.

Waarom Franck voor de inclinatie *het*, *hene* enz. aanneemt en niet vormen zonder *h*, zegt hij niet. Zooals hij zich de ontwikkeling der inclinatie in 't algemeen voorstelt [1]), staat, zegt hij, niets in den weg om *badet*, *badene* op *bad-hit*, *bad-hina* terug te brengen. „Unter diesen Umständen ist es *am wahrscheinlichsten* dass das Nl. schon längst nur mit *h* anlautenden formen besessen habe" (87) [2]). Ik laat het betoog van Franck nu verder rusten en neem aan, dat de Frankische inclinatievormen *-ene*, *-et* enz. teruggaan op vormen zonder *h*. Dat voor *gaffene*, *hiltene* enz. geen *hene* behoeft te worden aangenomen, werd reeds gememoreerd (blz. 14, noot 3); ook in *wartet*, *vantet*, *gincker*, *wasser* en dgl. behoeft de scherpe cons. geen assimilatieproduct te zijn (v. H. § 111, Opm. 1 en § 109).

1) Hoe hij zich de totstandkoming van de inclinatie en de daarmee verbonden assimilaties voorstelt, leest men blz. 79—80: „Die ... im verein mit den syncopen sich ergebenden zusammenziehungen erfolgten denn auch sicher nicht gewissermassen laut für laut sondern in ganzen lautgruppen" en even verder: „Zu gleicher zeit schwinden vocale und consonanten, so weit es die sprechbarkeit und die deutlichkeit des sinnes gestatten"; vgl. blz. 96 en zie ook *Mnl. Gramm.*[2] § 22 Anm. Het lijkt mij beter te probeeren zoo lang mogelijk vasten grond onder de voeten te houden.

2) Vgl. blz. 6 hiervoor.

Het is nu wenschelijk den bewijsgang van H. Kern onder de oogen te zien, die in *Tk. Bijdr.* I, 109 tot de conclusie komt, dat „ons voorn. *et* in den regel 't kind van *it*, slechts bij uitzondering van *hit* is". Hij meent dat te mogen afleiden uit de tegenstelling tusschen hedendaagsche spreektaalvormen als *gaffi*, *wassi* enz. en *gavvet*, *wazzet* enz. „Stonden de gevallen hier werkelijk gelijk, was het toonlooze *et* hier even zoo zeker uit *het* ontstaan als *i* uit *hi*, dan is 't verschil tusschen *gaffi* en *gavvet* onverklaarbaar". Hoewel deze uitkomst met de mijne overeenstemt en mijn bewijsvoering, voor een gedeelte althans, denzelfden gedachtengang volgt, moet ik hier toch een bezwaar doen gelden. Immers de *hedendaagsche* inclinatie-vormen, het materiaal dat Kern gebruikt, toonen tal van punten van verschil met de Mnl. Niet alleen zijn er oude verloren gegaan en nieuwe bijgekomen, maar verschillende hebben zich in den loop der tijden verder ontwikkeld en vervormd en hoe dat alles in zijn werk is gegaan, zelfs hoe het tegenwoordig spraakgebruik in dezen is, daaromtrent is nooit een samenvattend onderzoek ingesteld. De vorm *gaffi* zal wel de algemeen gebruikelijke zijn: ik hoorde tenminste bij een onderzoek, dat ik — in kleinen kring [1]) — instelde niet anders dan de scherpe consonant; wat de *hi*-inclinatie betreft, kreeg ik ook bij *wassi*, *batti* en dergelijke steeds de scherpe cons. te hooren. Ook in *loochi*, *zachi*, *lachi* was de scherpe cons. de gewone, maar de twee geboren Amsterdammers zeggen *loogi*, *zaggi*, *laggi* enz. (één van de twee ook *begroevi*, naast *gaffi*!), een uitspraak, die mij, geboren Fries, vreemd klinkt. Wat *hem* betreft, in 't algemeen vertoonen de *spiranten* hun oorspronkelijke zachte qualiteit, de *mutae* klinken scherp, dit in overeenstemming met de uitspraak, die J. H. Kern (*Limb. Serm.*, blz. 79) als de zijne geeft, dus *gavvem*, *zaggem*, *wazzem* enz., maar *bontem*,

1) Ik heb in dat onderzoek betrokken enkele Amsterdammers, meerendeels leeraren H. B. S., twee uit Amsterdam geboortig, de andere uit verschillende deelen des lands, maar sedert lang in Amsterdam wonende.

sneetem. Een „proefkonijn”, van de Zuidhollandsche eilanden afkomstig, verzekert me echter *steeds* een scherpe cons. te spreken; een geboren Groninger doet evenzoo, maar met bewustheid, als reactie tegen de ingeboren neiging tot verzachting; een andere Groninger zegt dan ook *lazzi*, *gavvi*, *kreegi*, hij *vermeedem* enz. (maar *vermeeti*); weer anderen weifelen, zeggen *gavvem* en *gaffem*, *loochi* en *loogi*. Met mijn uitspraak (bij *-i* scherpe cons., bij *-em* ongeveer zooals J. H. Kern, maar naast ik *sneetem* ook ik *sneedem*) komt vrij wel overeen die van een Westfries. Een volledig onderzoek — dat natuurlijk niet een zoo opzettelijk karakter mag dragen als het mijne — lag niet in mijn bedoeling; ik wenschte alleen maar aan te toonen, dat de spreektaalvormen, waarmee H. Kern opereert, maar niet zoo als de eenige mogen worden aangenomen en dat ze overigens ook nog als bewijsmateriaal ter reconstructie van vroegere vormen zeer voorzichtig moeten worden gebruikt. Immers uit een hedendaagsch *loogi* zal men niet mogen concludeeren tot een *vroeger* *h*-loos pronomen *-i*; evenmin mogen hedendaagsche vormen *gavvem, gavvet* enz. als bewijs gelden voor oorspronkelijke *h*-looze encliticae *-em*, *-et*. Als de inclinatievormen eenmaal veel gebruikte vormen zijn geworden, wat met *hij*- en *hem*-vormen vrij laat moet gebeurd zijn, dan zijn er velerlei ontwikkelingsmogelijkheden, waarbij tal van factoren een rol spelen, waarbij ook op dialectische verschillen valt te letten. Ter verklaring van de zachte cons. in de hierbovengenoemde vormen zou ik willen denken aan systeemdwang: de infinitief met zijn zachte consonant, andere inclinatievormen, waar de zachte consonant vanouds voorkomt, zullen hier van invloed zijn geweest. Opmerkelijk is wel, dat van de twee pronomina *hi* en *hem*, die zich in de M. E. moeilijk aansluiten en in de aansluiting nooit de oorspronkelijk zachte cons. voor zich hebben, maar steeds de scherpe, *hem*, dat nog het minst neiging tot inclinatie vertoont, zich in het hedendaagsche Nederlandsch in ’t algemeen evenzoo gedraagt als het zich van ouds gemakkelijk aansluitende *het* (*-et*), d. i. in

de meeste gevallen de zachte cons. voor zich heeft, terwijl bij *hi* nog steeds de scherpe regel is [1]).

Bij het optreden der inclinatie zal dus het Wndfr. in het pron. pers. van den derden persoon *h*-looze vormen hebben gehad, met uitzondering van *hi* en *hem*. Hoe is dan *slaetet* met *t* te verklaren naast *slaedi* met *d*? Reeds Cosijn stelt in *Tb.* V 310 deze vormen tegenover elkaar en meent daaruit het bewijs te kunnen halen voor geadspireerde pronomina: „mnl. Holl.-Vlaamsch-Brabantsche encliticae *-i*, *-em*, *-ene*, *-et* hebben kennelijk verlies van aspirata ondergaan, als blijkt uit de verscherpte sluitletter *-t* van den 3 ps. praes. indic.: *slaeti* uit *slaet-hi*, *slatem* [2]) uit *slaet-hem*, *slatene* uit *slaet-hene*, *slatet* uit *slaet-het*, terwijl, waar eene vocaal volgde, de oude dentale aspirata in eene media is overgegaan: *sladi* uit *slaedji*", enz. Franck zoekt de verklaring van deze verschillende ontwikkeling in de chronologie der vormen (blz. 84—87): de mogelijkheid tot inclinatie moet voor **slaedji* (> *slaedi*) eerder bestaan hebben dan voor **slaed het*. Hijzelf erkent dat het materiaal, voor deze onderstelling aan te voeren, al heel weinig bewijskracht heeft. Op de vraag, waarom juist de verbindingen met *ji* (*-i*) de oudste zouden zijn, kan hij evenmin een bevredigend antwoord geven. Dat ook ik met Cosijn's verklaring niet kan meegaan, behoeft na de voorgaande bladzijden geen betoog; voor Franck staat vast, „dass das *h* an dem *t* nicht schuld sein kann" (86), ik meen, dat, toen de inclinatiemogelijkheid intrad, de pronominale vormen niet *het*, *hene* enz., maar *et*, *ene* enz. waren. Ook voor mij blijft dus de moeilijkheid de tegenstelling *slaedi*—*slaetet* en ik laat hier een derde,

1) Wat daarvan de oorzaak is, welke invloeden hier gewerkt hebben, laat ik liever onbesproken; ik beschik niet over het vereischte materiaal. Wel mag ik in dit verband opmerken, dat, wanneer Franck, het onderscheid in uitspraak tusschen hedendaagsch *gaffi* en *gavvet* besprekend, vraagt: „Soll er (= der Unterschied) nicht einfach daran liegen, dass das gefühl für die einzelnen selbständigen teile bij *gaffi* stärker ist als bei *gavvet*?" hij daarmee toch maar alleen de moeilijkheid verplaatst.

2) Ook hier blijkbaar reeds aangenomen als algemeen in 't Mnl. voorkomende vorm.

en naar ik hoop aannemelijke verklaring volgen, die aansluit bij mijn voorafgaand betoog. Niets belet ons om aan te nemen, dat zich te gelijkertijd met en op dezelfde wijze als *slaedi* ook in de Frankische dialecten vormen hebben ontwikkeld als *slaedet* (misschien ook *slaedene* enz., al ligt het voor de hand, dat de innige verbinding van verbum + subj. in 't algemeen eerder tot stand is gekomen, dan die van verbum + object). Waarom heeft *slaedi* zich dan gehandhaafd en is *slaedet* in de Frankische dialecten vóór het begin der schriftelijke overlevering verdwenen? De gevallen stonden hier niet gelijk. Van een zelfstandig voortleven van het oude pronomen *ji*, waaruit zich in de inclinatie *i* heeft ontwikkeld, ontmoeten we in onze Mnl. bronnen geen spoor [1]); als zelfstandig pronomen treedt naast *-i ghi* op, een vrij sterk afwijkende vorm. Het type *slaedi* zal dientengevolge een moeilijk oplosbare vorm zijn geworden [2]); naarmate de tweeledigheid minder in 't oog sprong, moet hij meer als eenheid zijn gevoeld en werd daardoor beschut tegen den invloed, die in andere inclinatievormen van de losse verbinding verbaalvorm op *t* + pronomen kon uitgaan. Immers dat een jonger *ghi slaet* of *slaet ghi* zooveel invloed op het oudere *slaedi* zou kunnen uitoefenen, dat deze laatste vorm tot *slaeti* werd, is moeilijk denkbaar. De mogelijkheid voor een zelfstandigen nieuwen vorm *slaeti* was eveneens uitgesloten. De omstandigheden hebben dus het *slaedi*-type begunstigd om in zijn oorspronkelijken vorm te blijven voortleven. Voor een mogelijk *slaedet* stonden de zaken geheel anders. Immers naast het geinclineerde *et* is een zelfstandig *et* (later *het*) blijven bestaan. In hoeverre nu een oud *slaedet*

1) Men neemt wel aan, dat *jî* in bepaalde dialecten in de gesproken taal zal zijn blijven leven en dit *jî* treedt dan eerst nà de ME. in de schrijftaal aan den dag onder de vormen *jij* en *je*. Heel bevredigend is die voorstelling van den gang van zaken niet; ik hoop spoedig over deze kwestie het een en ander te kunnen mededeelen.

2) Men denke in dit verband aan de jongere verkeerde oplossingen: bv. *ken di* en *kent di* uit *kendi* enz. (vgl. Franck, a. w. blz. 50 en Vor der Hake, *De Aanspreekvormen in 't Nederlandsch* 214).

reeds vroeg kan zijn beïnvloed door niet-geinclineerde verbindingen (*(h)et slaet*, en vooral *slaet (h)et*), waarin de verbaalvorm op *t* eindigde, laat ik daar, maar toen eenmaal het pronomen uitsluitend *het* was geworden en daarmee nieuwe inclinatievormen (*slaetet*) tot stand kwamen, zullen eerst de vormen met *d* (oud) en met *t* (jong) naast elkaar hebben bestaan en moet toen, nog vóór de schriftelijke overlevering, dat type, dat de verbaalvorm vertoonde, zooals die ook buiten enclise voorkwam, het hebben gewonnen. Dat in het Saksisch, waar de *h*-vorm eerst veel later en in veel geringer verbreiding optreedt dan in de Frankische dialecten, ook de *d*-vormen in dit inclinatietype zich langer hebben kunnen handhaven, is begrijpelijk. Zòò is dan ook te verklaren, dat we in 't Saksisch de beide typen nog aantreffen, het oude met *d* en het jongere met *t*. Daarmee hebben we dus meteen verklaard, waarom de in het begin van dit artikel genoemde inclinatievormen uitsluitend in Saksische dialecten worden gevonden [1]). Misschien kan ook de slappe articulatie, die Gallée opmerkt in 't tegenwoordige Geldersch-Overijselsch dialect [2]), meegewerkt hebben tot het bewaard blijven van de *d*.

Over de verdere geschiedenis dezer vormen weet ik weinig mee te deelen; ik beschik niet over doorloopend materiaal en bepaal me tot enkele opmerkingen. Tengevolge van syncope zal de *d* in vele gevallen zijn verscherpt (*smeltedet* > *smeltet*; *smakedet* > *smaaktet*; ook *gaedet* > *gaat 't* > *gaat*); normaliseerende invloeden, analogie-werking, invloed van de losse verbaalvormen op *t* moeten hier ook wel een rol gespeeld hebben; in bepaalde gevallen vielen praes. en imp. samen, zoo bij *regendet*, dat o. a. G 15 c als praes. en 93 b als imp. voorkomt. Wat nu de hedendaagsche Saksische dialecten in

1) In hoeverre hier ook een rol kan spelen de mogelijk verschillende origine van de flexie-*t* (*þ* of *ð*) en vooral in verband daarmee de misschien langere mogelijkheidsduur voor het optreden van de zachte consonant in het eene dialect dan in het andere, valt buiten mijn beoordeeling.

2) Zie ook noot 2 blz. 5.

ons land betreft, daarin komen ze nog voor; althans in sommige, naar mij werd meegedeeld [1]). Een Diepenveener verzekert me, dat in zijn geboortestreek wordt gezegd: *woar steedet*; ook *geedet*, *sniedet* (sneeuwt het). Van een Deventersche hoor ik eveneens hoe *geedet*, en hoe *geet* ('t eerste het meest), *reegendet* enz., vormen die toch wel de voortzetting moeten zijn van de hiervoor besprokene. Maar dezelfde Deventersche zegt ook *modet* (moetet), *loadet* enz., waar we hebben te denken aan het blz. 5 genoemde kenmerk van verschillende Saksische dialecten. Misschien brengt het moderne-dialectonderzoek over verspreiding en ontwikkeling dezer inclinatievormen meer gegevens.

Amsterdam. A. A. VERDENIUS.

1) Geen vbb. vond ik in Johan Winkler's *Dialecticon*, evenmin in *Van de Schelde tot de Weichsel*. De meeste dialectschrijvers staan meer of minder sterk onder invloed van de beschaafde spreek- en schrijftaal; sandhi-werking wordt in de schrijftaal veeltijds niet in beeld gebracht en kan overigens in tal van gevallen niet in beeld gebracht worden.

SCHERPKORTE EN ZACHTKORTE *O* IN NEDERLANDSE WOORDEN VAN FRANSE AFKOMST.

In het mouumentale werk „*de Franse woorden in het Nederlands*" Amsterdam 1906, onderscheidt Salverda de Grave niet de scherpkorte en zachtkorte *o*. Dit verschil is hem waarschijnlik ontgaan, omdat het, zoals hij de vriendelikheid had, mij indertijd op mijn aanvraag mee te delen, in zijn taal, de taal van den Haag, op weg is te verdwijnen. (Zie mijn opmerkingen daarover in het bijblad bij *Anglia,* XXX, 218, noot en *Neerlandia*, XXVII, 117). Dat dit onderscheid echter ook in Franse woorden bestaat, kan blijken uit de bekende woordelijst in het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, deel X, kolom 3 en 4.

Van Helten heeft in Tijdschrift XXVII, 145 vlg. aangetoond, dat de scherpkorte *o* uit oudgermaanse *o* en de zachtkorte *o* uit oudgermaanse *u* ontstaan is en het is a priori waarschijnlik,. dat ook in de Franse woorden verschil van oorsprong moet worden aangenomen. Ik heb bij de bewerking van het eerste deel van mijn historiese Nederlandse spraakkunst, dat in de loop van dit jaar zal verschijnen, aan dit punt mijn aandacht gewijd en meen als regel gevonden te hebben, dat aan de scherpkorte *o* een Franse *ǫ* en aan de zachtkorte *o* een Franse *ou* beantwoordt. In volkswoorden is de *ǫ* in lettergrepen met de klemtoon, ontstaan uit latijnse ŏ, terwijl de Franse *ou* in volkswoorden ontstaan is uit vulgairlatijnse *ọ* = klassieklatijnse ō of ŭ: in het oudere Frans wordt deze klank door *o* of *u* aangeduid. Voor Nasalen vindt men in het Nederlands in overeenstemming met de Germaanse woorden steeds zachtkorte *o*. In betrekkelik veel gevallen beantwoordt echter aan de scherpkorte *o* een vulgairlatijnse *ọ*, Nieuwfranse *ou* en men zou dus een zachtkorte *o* verwachten. Ook bij de Germaanse woorden is trouwens de oorspronkelike

toestand niet meer duidelik te herkennen, omdat b.v. in het Hd. dikwijls de oorspronkelike *u* door een *o* vervangen is, en dus dan aan een zachtkorte *o* een hd. *o* beantwoordt. Het Nd. heeft dan meest de oorspronkelike *u* bewaard. (v. H., l. c., bladz. 148).

Nu vindt men, dat in Waalse dialekten uit de vulgairlatijnse ọ in gesloten lettergrepen een ǫ ontstaan [1]) is en we hebben m. i. het recht te veronderstellen, dat de uitzonderingen uit dialekten komen, in welke ọ evenals in het Waals in gesloten lettergrepen ǫ geworden is. In andere Nederlandse dialekten dan het door de woordeboeklijst vertegenwoordigde vindt men in deze gevallen dan ook wel een zachtkorte *o*.

Hier volgt het door mij gevonden materiaal, in de indeling, zoals men die bij Salverda de Grave vindt [2]).

DE SCHERPKORTE *O*.

Deze komt natuurlik niet voor neusklanken voor.

A. De scherpkorte *o* = franse *o*. 1. voor enkele medeklinker: *kastrol* (4), fr. *casserole*; *parasol* (4), fr. id.; daarbij sluit zich aan *alkohol*, fr. *alcohol*, dat we ook wel door het Frans zullen gekregen hebben; verder *patriot* (3), fr. *patriote*; *potpourri* (4), (met Germ. klemtoon) fr. id.

2. voor vereenvoudigde medeklinker *a*. uit groepen van medeklinkers; *α*. algemeen: *rol* en *rollen*, fr. *rôle* en *roller* (vulgairlatijn: *rǫtla*, *rǫtlare*, klassiek-Latijn *rŏtula*, *rŏtulare* (fr. *rouler* uit het Italiaans); *β*. voor *ts* met verkorte klinker (gewoonlik vindt men lange klinker): *klots*, mnl. *galootse*, fr. *galoche*; *rots*, mnl. *rotse*, gewoonlik *rootse*, oudfr. *roche*, waaruit nfr. *rocher*; *b*. uit dubbele medeklinker: *dos* (1), fr. id.; *enveloppe* (4), fr. id.; *karos* (4), fr. *carosse*; *galop* (3), fr. id.;

1) J. Friedländer, Die Mundart von Namur (Bonner Dissertatie), Halle 1899, blz. 31.

2) De cijfers achter de woorden geven aan, in welke periode het woord in het Nederlands het eerst voorkomt. Zie Salverda de Grave, l. c. blz. 35.

gros (4), fr. *grosse*; *klok*, mnl. *clocke*, uit rom-lat. *clocca*, fr. *cloche*; *kolder*, mnl. *coller*, *colre*, naast *collier*, fr. id.; *stof*, mnl. *stoffe*, oudfr. *estoffe*, nfr. *étoffe*; de volgende woorden op *ot* (gewoonlik hebben deze woorden in het Nederlands *oot*); *bergamot* (4), fr. *bergamote*, it. *bergamotta*; *grot* (4), fr. *grotte*, it. *grotta*; *komplot*, mnl. *comploot*, fr. *complot*; *sjalot* (4), fr. *échalotte*; *marmot* (4), fr. *marmotte*; *kalot* (4), fr. *calotte*; *kapotjas*, mnl. *kapoot*, fr. *capot*, *capote*; *zot*, mnl. *sot*, fr. *sot*.

3. voor groepen van medeklinkers; *a*. algemeen: *golf* (2), fr. id.; *hospitaal* (met Germ. klemtoon), mnl. *hospitael*, oudfr. *hospital*, nfr. *hôpital*; *korps*, mnl. *corps*, fr. *corps*; *uniform*, fr. *uniforme*; *b*. voor *st* of voor *r* + Dentaal, (in welk geval men gewoonlik lange vokaal heeft): *kompost*, mnl. id., *compoost*, fr. *compost*; *post* (3), fr. *poste*; *fors* (3), fr. *force*; *fort* (3), fr. id.; *orde*, mnl. *oorde*, naast *ordene oordene*, afr. *ordene*, *ordine* (misschien echter uit lat. *ordo*); *ressort* (4), fr. id.; *schors*, mnl. *scortse*, *scoortse*, oudfr. *escorce*, nfr. *écorce*, lat. *cortex*; *schorsen*, mnl. *scorsen*, *scortsen*, oudfr. *escorchier*, lat. *excurtiare*.

Opm. Onverklaard is de *o* van *schavot*, mnl. *scafaut*, *scavot*, fr. *échafaud*, het is misschien een „Anlehnung" aan de woorden op *ot*.

B. In de volgende woorden wordt een scherpkorte *o* gevonden, waar het oudfr. *o* of *u*, het nfr. *ou* heeft en waar we dus een zachtkorte *o* verwachten zouden. Deze kunnen echter uit een Waals dialekt komen: *dobbelen*, bij oudfr. *doble*, *double*, lat. *duplus*, het dialekt van Namen heeft *dǫp* [1]); *kosten*, oudfr. *couster*, nfr. *côuter*, vulgairlatijn *costare*, klassieklat. *constare*, het dialekt van Namen heeft *cǫs* [1]). Een grondvorm met *ǫ* in het Naams mag ook aangenomen worden voor *koppel*, oudfr. *cople*, nfr. *couple*, vulgairlatijn *cǫpla*, lat. *cōpula*, Nam. **cǫp* [2]); *ros*, fr.

1) Friedländer, § 49.

2) Deze vorm wordt vermeld voor het dialect van St-Hubert. (Paul Marchot, Phonologie détaillée d'un patois wallon, Paris 1892, blz. 79).

roux, lat. *russus*, Nam. **rǫs*; *sollen*, mnl. *tsollen*, afr. *soler* naast *souler* (oorsprong onbekend); *tros* bij *torsen*, afr. *trosser*, *trousser*, vulgairlat. *tursus*, grieks θύρσυς, Nam. **trǫs*.

In *dobbelen* en *torsen* wordt dialekties ook zachtkorte *o* gesproken.

Een uitzondering maakt ook *koster*, mnl. *coster*, afr. *coustre* uit lat. **custor* voor *custos*, maar dit zal wel evenals mnd. *koster* uit germ. **kostor*, waartoe zich lat. **custor* ontwikkelen moest, komen.

Een scherpkorte *o* is ook in een lettergreep zonder hoofdklemtoon ontstaan uit gesloten ô in *lodderein* uit *l'eau de reine*.

DE ZACHTKORTE *O* NIET VOOR NEUSKLANKEN.

De zachtkorte *o* komt uit fr. *ou*, oudfr. *o*, *u*, vulgairlatijn ọ, klassieklat. ō, ŭ of germ. ŭ.

1. Voor uit een dubbele medeklinker ontstane enkele medeklinker: *boffen* (2), fr. *bouffer*, oudfr. *buffier* bij *buff*, een onomatopee; (*uit*)*botten*, fr. *bouter*, bij mnl. *botte*, daarbij nndl. *bottel*, waarbij fr. *bouton*, uit germ. **butta*, on. *butr* „boomstronk"; *pop*, fr. *poupe*, oudfr. id., vulgairlatijn *puppa*, klassieklatijn *pûppa*.

2. Voor een groep van medeklinkers; *a*. algemeen: *pols*, fr. *pouls*, lat. *pulsus*; *b*. voor muta c. Liquida; (met verdubbeling van de medeklinker voor de volgende *l*.): *mof*, mnl. *moffel*, *muffel*, fr. *moufle*, middellatijn *muffula*; *mossel*, mnl. *mossele*, *mussele*, oudfr. *mousle*, vulgairlatijn *musculus* naast klassieklatijn *mûsculus* waaruit oudfr. *muisle*; *pantoffel*, laatmnl. *pantoffel*, *pantoufel*, fr. *pantoufle*; *troffel*, Kil. *troeffel*, *truffel*, fr. *truelle*, lat. *truella*; *c*. voor *st*; *mosterd*, oudfr. *mostarde*, nfr. *moustarde* bij lat. *mustum*.

genoffel, mnl. *gheroffel*, fr. *girofle*, oudfr. ook geschreven *groeflle* (hier is oe een spelling voor *u* [*u*] [1]); uit *garoflu*,

1) Salverda de Grave, Romania 30, blz. 72.

garofulu moest een scherpkorte *o* hebben. Evenzo *koffer*, mnl. *cofer*, *coufer*, fr. *coffre* bij lat. *cophinus*. Ook hier wordt naast *o* in het oudfr. *oe* gevonden [1]). Deze spelling kan op een dialektiese gesloten uitspraak wijzen en de zachtkorte *o* kan aan deze uitspraak beantwoorden.

Daar voor Nasalen in het Nederlands altijd de zachtkorte *o* gesproken wordt, is het onnodig, de voorbeelden daarvoor hier te vermelden.

Frankfort a. d. Main. M. J. VAN DER MEER.

KLEINE MEDEDEELINGEN.

121. GEUS.

Tot de verschillende beteekenis van dit woord die het Woordenboek (IV, 1880—1883 en 1884) opgeeft, behoort niet die van *gereformeerd(e)* of *contra-remonstrant*.

Toch komt het woord in *deze* beteekenis voor en wel bij Bredero, *Spaansche Brabander* reg. 1315, waar Trijn Snaps aan Jutje Jans vraagt:

... met oorlof, wat sin je, Benist, Papist, Arminiaens, of Geus?

C. BAKE.

1) Salverda de Grave, Romania 30, blz. 72.

VAN DEN HERE VAN VALCKENBORCH.

(Onuitgegeven Middelnederlandsch gedicht).

Het fragment van een ridderverhaal uit de late middeleeuwen, dat hierbij wordt uitgegeven, is het eigendom van de University Library te Cambridge. Van het bestaan ervan vernam ik voor 't eerst in December 1921 uit een brief van de bibliothecaris F. J. H. Jenkinson, die altijd veel belang in vroege Nederlandsche typographie stelde. Ik kreeg er op mijn verzoek een paar foto's van en besloot dadelijk het origineel bij gelegenheid eens zelf te gaan bekijken. Toen ik in Mei 1923 eenige dagen in Cambridge was, heb ik er dan ook een afschrift van genomen.

Het bestaat uit 8 bladen in 8°, ten deele defect; ze bevatten 277 versregels. Zeer klaarblijkelijk hebben ze vroeger kennis gemaakt met het element vuur; de randen zijn verschroeid en hier en daar ontbreken er stukken. Het best hebben de bladen 3, 4, 5 en 6 het er afgebracht, die bijna gaaf zijn. Op het titelblad een aardige houtsnede, 65 mM. hoog en 61 breed. Ze vertoont aan de rechterzijde een ridder te paard, drie groote wuivende veeren op zijn baret. Hij staat voor de poort van een kasteel en reikt de hand aan een edelvrouw, die met de linkerhand haar rok ophoudt en, als ik goed zie, een lange sluier van haar schuitvormig hoedje heeft afhangen. Op het paard zit achter de ridder nog een tweede figuur, klaarblijkelijk een vrouw. Zwarte grond met enkele primitief geteekende grassprietjes. Boven de houtsnee de titel: Vanden here v[an] // valckēborch // Op de verso-zijde van het titelblad is dezelfde houtsnee herhaald. De tekst begint op blad 2 recto en is gedrukt in de zeer algemeen 16e eeuwsche Gothische lettertype, die bibliografen gewoon zijn de Letter-

snijder-type te noemen; iedere bladzij telt 20 regels. De 8 bladen lagen in Bradshaw's exemplaar van Holtrop's Monuments typographiques des Pays-Bas au quinzième siècle en zijn op deze wijze in de bibliotheek te Cambridge beland. Mr. Jenkinson vond het niet onmogelijk, dat ze afkomstig waren uit 't pakket fragmenten, verkocht aan 't begin van de auctie Vergauwen te Brussel in 1884 [1]).

Deze bladen zijn, naar ik vermoed, niets dan een proefdruk geweest. Heel duidelijk ziet men onder het gedicht van den heer van Valckenborch het afzetsel, in spiegeldruk, van een ander Nederlandsch fragment, met een houtsnee erbij. Met behulp van een spiegel kan men hier wel stukken van lezen. Mr. Jenkinson deelde mij mede, nadat hij een gedeelte ervan voor me ontcijferd had, dat het hem een Prognosticatie leek. Mijn verdere onderzoek in Cambridge bevestigde dit volkomen. Het is een van de vele Prognosticaties, die Jaspar Laet de Borchloen in elkaar heeft geflanst [2]). Een volledig exemplaar, identiek met dit fragment, heb ik nog niet kunnen terug vinden, maar wel doet de inhoud sterk denken aan andere uitgaven, bestemd voor de jaren 1503, 1507 en 1508, zoodat het stellig uit die tijd zal dateeren. De Prognosticatie-edities voor 1519 en 1524 hebben daarentegen een heel andere tekst.

De houtsnee van 't „afzetsel" is niet zonder belang en geeft eenige aanwijzingen in welke richting we de drukker moeten zoeken. Ze stelt voor een komeet en andere sterren boven een kasteel en een man op een heuveltje, die er naar wijst, en blijkt ook te zijn afgedrukt in een ander fragment van een Prognosticatie, voor 1507, in 't British Museum bewaard, die

1) Niet in de catalogus Vergauwen vermeld, maar zie W. M. Conway, *The woodcutters of the Netherlands in the fifteenth century* (Cambr. 1884), p. 350.

2) De Laets behooren tot een bekend Z. Nederl. geslacht van medici, astrologen en voorspellers; zie voor verschillende leden van deze familie in de 15e en 16e eeuw de *Bibliographie Nationale* V (Brux. 1876), 267—270 en 271—273. Verscheiden uitgaven van hun werken, in N. en Z. Nederland gedrukt, in 't Latijn, Engelsch en Nederlandsch, vindt men beschreven bij W. Nijhoff en M. E. Kronenberg, *Nederlandsche Bibliographie vau 1500—1540* ('s Grav. 1923) onder de nos. 1297—1307. Uitgaven vóór 1501 zie bij M. F. A. G. Campbell, *Annales de la typographie néerlandaise au XVe siècle* (La Haye, 1874), nos. 1077—1082.

door Adriaen van Berghen te Antwerpen gedrukt is. Verscheidene jaren later, in 1530, heeft Jan van Doesborch aldaar dezelfde houtsnee gebruikt [1]), en ook bij Willem Vorsterman vond ik deze, of mogelijk een copie ervan, in 1531 terug.

Maar ondanks deze gegevens blijft het een tasten en zoeken naar de drukker. Van Jan van Doesborch, die anders zooveel Nederlandsche ontspanningslectuur heeft uitgegeven, zijn de typen stellig niet. En verder is er een kleine afwijking in de Lettersnijder-type, die me huiverig maakt ze aan Adriaen van Berghen of Willem Vorsterman toe te schrijven. Ik heb ondertusschen alle hoop, dat latere vondsten me in dezen het rechte spoor naar de drukker zullen wijzen. Het eenige wat ik op 't oogenblik durf zeggen is, dat het gedicht naar alle waarschijnlijkheid te Antwerpen gedrukt is. Dit is geschied in 't begin van de 16e eeuw, ik schat om en aan 1510.

Wat nu de inhoud van 't fragment betreft, ook hierover kan ik weinig bizonders vertellen. Ik ben uitgegaan van de veronderstelling, dat dit wel niet de unieke versie of uitgave van 't verhaal zou zijn en heb in alle richtingen gezocht naar gelijke of gelijksoortige histories. Tot nu toe zonder eenig resultaat. Een klein aanknoopingspunt meende ik even te ontdekken in de schutblaadjes, door Tiele gevonden en uitgegeven. Volgens hem bevatte blad 10 verso daarvan: „Aanhef „van het bekende oude lied: van den heer van Valkenborch" [2]). Nu is het met die blaadjes van Tiele een heele droevige geschiedenis. Ze zijn op 't oogenblik hopeloos weg. Noch in de bibliotheek Thysius, noch in de Leidsche Universiteits-Bibliotheek, noch in de Utrechtsche, Tiele's latere zetel, heeft men ze ondanks ijverig zoeken terug kunnen vinden. Ik blijf met dat al hopen en vertrouwen, dat ze nog eens terecht komen; want veel meer nog dan uit nieuwsgierigheid naar die aanhef

---

1) Zie R. PROCTOR, *Jan van Doesborgh printer at Antwerp* (Lond. 1894), p. 82 no. 84 en verder pp. 15 en 78.

2) Zie *Bibliographische Adversaria* IV ('s Grav. 1878—82), 74.

van 't genoemde lied, zou ik ze grondig willen bestudeeren om de hoofdzaak van wat ze bevatten, 't geen Tiele het winkelkasboek van Jan Seversz. heeft genoemd.

Verband te zoeken tusschen „het bekende oude lied van den heer van Valckenborch" en ons langere epische gedicht lag voor de hand en ik hoopte in dat lied de afloop van 't romantische verhaal te lezen, in ons fragment ontijdig afgebroken. Maar hier bleek ik voor een lastig probleem te staan. Hoe bekend dat lied aan Tiele geweest mag zijn, mij is het niet gelukt het ergens te vinden. Al wat de Koninklijke Bibliotheek aan liederen uit de 15e en 16e eeuw bezit, heb ik doorsnuffeld. Zonder succes. Opwekkend is dat niet. Het is me een kleine troost, dat ook Dr. G. J. Boekenoogen en Dr. J. A. N. Knuttel het verhaal of het lied niet kennen en zelfs Dr. D. F. Scheurleer, die zoo vriendelijk was zijn prachtig geordend studiemateriaal over oude liederen voor me te raadplegen, nooit van een lied van den heer van Valckenborch bleek gehoord te hebben. De heer Scheurleer opperde de mogelijkheid, of soms 't wel zeer bekende lied van den heer van Valkensteyn [1]) door Tiele bedoeld kon zijn. Dit zou best kunnen, maar dan is 't verband met 't fragment uit Cambridge tegelijk verdwenen; 't lied van de heer van Valkensteyn, de gevangen ridder, die dank zij de smeekbeden van zijn geliefde weer vrij wordt gelaten, heeft niets met ons verhaal te maken.

Het positieve resultaat van al mijn nasporingen is dus zeer gering. Tusschen twee dingen bleef mij de keus. Of wel het afschrift van 't fragment voorloopig kalm te laten liggen en te hopen, dat een gelukkig toeval er mij te eeniger tijd iets verder mee zou brengen; of anders het uit te geven, zoo als 't bewaard is en de oorsprong in nevelen gehuld te laten. Ik heb het laatste verkozen. Want gelukkige toevallen komen nooit, als men er op hoopt. En verder heeft het uitgeven van 't gedicht, ook in deze onvoldragen vorm, het voordeel, dat het mogelijk an-

---

1) Zie hierover o. a. F. M. Böhme, *Altdeutsches Liederbuch* (Leipz. 1877), S. 103.

deren tot een nader onderzoek uitlokt. Misschien zelfs zal het blijken, dat het verhaal aan de een of ander al bekend is en hooren we er binnenkort meer van. Voorloopig moeten we ons vergenoegen met dit brokstuk, dat, precies als een sensationeel feuilleton, juist afbreekt waar 't spannend begint te worden.

We hooren van een jonkheer van Valckenborch en van een hertogin van Brabant en dit tweetal bemint elkaar. Maar 't ongeluk wil, dat hij veel „te cleyn" is om liefde tot haar te dragen; van zoo'n vreeselijke mésaillance zou haar familie nooit willen weten. De jonkvrouw is echter praktisch aangelegd en ziet terecht in, dat roem in sommige gevallen een surrogaat voor hooge afkomst kan worden. Ze wekt de jongeling op om buitenslands te trekken en lauweren te behalen. Aldus geschiedt en na een jaar komt hij terug, een dapper krijgsman, die nu tot ridder is geslagen. Weer betuigt hij haar zijn liefde en de jonkvrouw blijkt hem nog altijd lief te hebben, maar, meer cerebraal dan emotioneel van aanleg, blijft ze bezwaren zien en tegenstand van haar magen duchten. Opnieuw beweegt ze hem voor een jaar ten strijde te trekken; is hij eenmaal baanrots geworden, dan zal ze hem tot haar gemaal verheffen. Gelijk de eerste keer geeft ze hem ook ditmaal „goets ghenoech" mee. Weer strijdt de jongeling overal met heldenmoed en keert als baanrots terug. Nu is de veeleischende hertogin eindelijk tevreden en zal met hem trouwen. Maar terwijl ze in hun heimelijke besprekingen een nachtelijk afspraakje maken voor over acht dagen, worden ze beluisterd door een „sot", die alles gauw aan de heeren in de ridderzaal gaat overbrieven. De jonkvrouw denkt, dat de ridder hun geheimen verklapt heeft en is diep bedroefd, doch ook boos. In de afgesproken nacht ontvangt ze de geliefde wel, maar alleen om hem te verwijten, dat hij een valsch ridder is en ze hem nooit weer wenscht te zien. De heer van Valckenborch, diep verslagen, druipt af en zoekt troost bij een vriend. Deze geeft hem goede raad. Hoe die luidt, weten we ongelukkig

niet, want hier ontbreekt juist weer een stuk. In ieder geval gaat hij opnieuw op reis, nu naar Oostenrijk, twee witte valken op zijn hand. Daar is als hertogin een weduwe aan de regeering. Er wordt klaarblijkelijk een valkenjacht gehouden en onze ridder vangt tot ieders verbazing dadelijk een kraanvogel, die hij aan de hertogin van Oostenrijk stuurt. En hier breekt ons fragment snoodelijk af en we kunnen verder slechts gissen en raden. Wat is het advies van de vriend geweest? Het aloude, beproefde middel, de jaloezie van de geliefde op te wekken door een lichte flirtation met een andere schoone? Hoe 't zij, alles is goed afgeloopen en ze krijgen elkaar. Die zekerheid hebben we tenminste.

„Doch het wert ten laetsten goet
„Al hadden sy eerst teghenspoet". (vrs. 15—16)

Wat het rijmstuk verder betreft, van een kunstwerk heeft het niets. 't Is leesbaar, dat is 't meeste, wat men er van zeggen kan. Het dialect te localiseeren, laat ik aan meer bevoegden over. De spelling heb ik geheel behouden; alleen zijn de vrij schaarsche afkortingen opgelost. Ook de punctuatie is die van 't origineel; de nommering is een toevoegsel van mij. Ontbrekende woorden of gedeelten ervan heb ik slechts ingevuld — tusschen vierkante haakjes —, waar de aanvulling vanzelfsprekend was. Zoodra ik zelf kans zag een versregel op meer dan één wijze te completeeren, heb ik me niet aan een gissing gewaagd. Men zal trouwens zien, dat bijna nergens de hiaten storend voor de beteekenis zijn.

Het is een weemoedige gedachte, dat Mr. Jenkinson, die 't eerst mijn belangstelling voor dit fragment vroeg, de uitgave ervan niet meer heeft mogen beleven. Elders heb ik deze verdienstelijke bibliothecaris reeds herdacht; ik voeg er hier slechts aan toe, dat wij zulke trouwe vrienden van de Nederlandsche bibliographie in 't buitenland noode kunnen missen.

2a: Vanden here van Valckenborch

Een ghedicht wil ick beghinnen
Mocht ick mijn lief ghewinnen
Als ick hope dat ick sal
Het waer groot ongheual
Had ic mijn lijf in gheen ghewach
Want ick haer diene nacht ende dach
Dese liefte al onuerholen
Bringt den menighen in dolen
Als hier te voren es gheschiet
Van twee ghelieuen die el niet
En dachten in haren sinne
Dan rechte natuerlike minne
Daer hem leyde af is ghecomen
Diet laten mach het sal hem vromen
Doch het wert ten laetsten goet
Al hadden sy eerst teghenspoet
Die ioncfrou die daer droech minne [1]
Was van brabant hertoghinne
[S]i was ionck [ende su]uerlijck
2b: Ende sy minde al heymelijck
Eenen ionchere die gheheten was
Van valckenborch als ick las
Het was een bestoruen kint.
Die ioncfrou heeft hi ghemint.
Stille ende niet openbaer
Nochtan wert sy des wel ghewaer
Hi diende der ioncfrouwen int hof
Ende ontfinck menighen lof
Wanneer hi soude nyghen
Voer die ioncfrou ende buyghen.
Soe wert hi dicke verweloos
Om die ioncfrou die hi vercoos
Si wert des wel ghewaer
Si sprack coemt nv bat naer
Ick moet v spreken sekerlijck
Die ioncfrou sprack heimelijc.
Waer om yst dat ghi v verwe laet
Telcken als ghi voer mi staet

---

1) Er staat: mnine.

[W]an[nee]r ghi mi [scouw?]et an
3a: Soe wil al v ghelaet ontgaen
Die ioncheer sprac oetmoedelijck
Totter ioncfrouwen sekerlijck
Dat en doet mi gheen dinc el
Dan venus der minnen spel
Die ic draghe in minen moet
Mocht ic dat laten het waer mi goet.
Die ioncfrou sprac met soeten sinne
Wie es dan v vriendinne
Die ghi draghet in v herte
Mi dunct ghi lijdt om haer smerte
Ende hi antwoerde crachtelijck
Het en waer mi niet moghelijc
Dat mi heyl soude ghescien
Van die ioncfrou die ick dien
Want sy es mi alte groot
Ick en bin niet haers ghenoot
Nochtan en mach ics laten niet
Wat mi daer af gheschiet
Ick en draghe in mijnen sinne
3b: Die edel ioncfrou die ick minne
Si sprac ionchere segt mi
Wie die edel ioncfrou sy
Haren name wil ick weten nv.
Segtse mi dat bidde ick v
Ic sal v gheuen goeden raet.
V en coemt daer af gheen quaet
Die ionchere sprac met staden
Ioncfrou bi uwer ghenaden
Ghi sijt die edel ioncfrou fijn
Die mijn herte doet grote pijn.
Si sprack het en mach niet sijn.
Want ghi sijt mi veel te cleyn
Mijn minne te draghen.
Het coemt doch al bi minen maghen
Dies niet en souden laten ghescien
Want ghi sijt mi veel te clien
Ende diet moeyen souden te seer
Dat ick v name tot eenen heer.
Ende daer toe tot eenen man
4a: Ick sal v raet gheuen nochtan

Ghi sult wten lande rijden
Ende vromelike strijden
Ghi sult prijs ende eere ontfaen.
Ende ick en sal v niet afgaen
Ick sal v gheuen goets ghenoech
Om mede te doen v gheuoech.
Die ionchere sprac blideliken
Woudi mi dan niet beswijken.
Ick wil doen dat ghi begaert
Men dede sadelen sijn paert
Men gaf hem knapen na sijn ha[nt]
Hi voer in verre lant
In boschayen ende in lombaerdien
Int roomsche rijc in picka[er]dien
Daer voer hi al openbaer.
Ende hadde hem vromelijc claer.
Hi was edel ende wijs
Ende ontfinck menighen prijs
Ouertmeer wert hi ridder
4*b*: ... den een iaer quam hi weder
... hi tot synen lande quam
[Ende d]ie ioncfrou sijns vernam
[So on]tfinc sy hem blidelijck.
... nt hi hadde hem vromelijc
... y minde hem al heymelijck
[Do]e sprack die ridder onuerholen.
[Ic h]eb gedaen dat ghi hebt beuolen
[Dat] segghe ick v altemael
... helpt mi wten quael
... edel ioncfrou edel wijf
..: er dan mijn selfs lijf
... mocht mi troost van v ghescien [1]).
... mijn lijden waer gheen
... ick draghe tot deser stont
... troost mi soe bin [2]) ick ghesont
[Die] ioncfrou sprac heer ridder goet
[Ick] moeste staen op mijn hoet
[Wa]nt ick bin dicke ghewacht
[Bei]de bi daghe ende oec bi nacht

1) Er staat: ghescieu.
2) Er staat: biu.

5a: Van mijnen maghen al ghemien
Dies niet en souden laten gheschien
Dat ick v name tot eenen man
Ick sal v raet gheuen nochtan
Ghi hebt gheweest in vreemde landen
Des en hebdi gheen schanden
Ghi hebt seer wel ghedaen
Alsoe ick wel heb verstaen
Ick sal v doen noch bet
Ende doen v goet ontset
Ghi sult noch wt rijden een iaer
Ende werden banruets al daer
Dan wilick doen dat ghi begaert
Ende setten mi tuwer minnen waert
Die ick langhe hebbe ghedraghen
Ick en dorste des niemant claghen
Die ridder en was niet mat
Ende dede dat hem die ioncfrou badt
Ende voer ouer berch ende dal
Ende om der ioncfrouwen minne al
5b: Si gaf hem mede goets ghenoech
Om mede te doen sijn gheuoech.
Hi dede cost hogheliken
Ende liet sijn wapen bliken
Die hem was aen gheboren
Als ghi hebt gehoert hier voren
Doen die heren sijns vernamen
Hem teghen datse quamen.
Ende ontfinghen hem blidelijc.
Want hi schiep hem vromelijck
In allen landen daert was te doen
Daer was hi een heelt koen.
Och hoe vromelijck dat hi vacht
Als hi op die ioncfrouwe dacht
Dat hi niet en dachte te vlien
Mer die plaetse behielt hi allien
Ende hi ontfinck menighen lof
In menich heren hof
Dit vernam die ioncfrou wel
Want sy hem minde ende niemant el
6a: Doen dat iaer volleden was
Was hi baenroets als ick las

Ende hi was thuys ghereden
Tot valckenborch met desen
Ende hi bereyde hem ter vaert
Ende voer te brabant waert
Daer hi wiste die suuerlike
Sy ontfinck hem blidelike
Hi sprac totter cuyssche smale
Ick heb ghedaen altemale
Dat ghi mi hebt ghehieten
Mocht ick des ghenieten
Soe waer mijn sorghe ghedaen
Daer ic mede bin beuaen
Die ioncfrou sprac here goede
Ghi hebt alle mijn ghemoede
Gheeft mi v trouwe in mijn hant
Ick make v here van brabant
Doe sprac hi tot die ioncfrouwe
Hier gheue ic v mijn rechte trouwe
6*b*: Doe droeghen sy ouer een
Dat sy daer na souden alleen-
Daer na ouer acht daghen
Des en soude hy niemant ghe[wa]gen
Daer sy beide afspraken.
Heymelick van deser saken
Ende waenden daer alleen wesen
Des es daer ghecomen met desen
Een sot ende heuet al verstaen
Hi quam inder salen ghegaen
Ende seide al dat hy wiste.
Die heren hadden grote twiste
Ende seyden wat meent dese sot
Hout hi met ons synen spot.
Oft seyt hijt in neersten moede
Wi moeten sijn op ons hoede
Want kinder ionck ende sotten mede.
Segghen dick die waerhede
Waer dat haer yet mesuel
Men soudet nyemant wijten el
7*a*: Dan die ghene die bi haer sijn
Si ghinghen totter vrouwen mettien
Si seyden wi hebben ghehoert
Dat ons dunct wonder groot

Ghi hebt eenen man vercoren.
Van valckenborch es hi gheboren
Ioncfrou spraken sy soude dat sijn.
Soe moesten wi wten lande vlien
V maghen souden ons lachter sprek[en]
Ende soudent aen ons willen wreken
Die ioncfrou sprac het en es niet
Ick woude ick wiste wiet v riet.
Die mijn eere dus wil benemen
Ic souden doen hanghen bider b[enen?]
Die ioncfrou ghinc al heym[elijck]
Ende screyde seer bitterlijck
Want sy meend[e] .....
Dat gh ....
(2 regels ontbreken)
7*b*: Het was doncker inder nacht
Die ioncfrou heeft sijns verwacht
[H]i seyde ick bin hier
...et miinne ioncfrou fier
[D]ie ioncfrou sijns vernam
[S]y stont op ende was gram
[S]i seide gaet wt minen oghen
[N]emmermeer en dorfdi v vertoghen
[W]ant ghi sijt een valsch ridder·
[Nem]mermeer en coemt weder.
[Do]e die here dese mare vernam
[G]inc hi weder van daen hi quam
.... eenen vrient die hi wiste
..........seide met liste.
... [auo]ntuere ende sijn mesual.
.... schiet was ouer al
.... ick v
(3 regels ontbreken)
8*a*: Ghi sult vernemen cortelijck
Beter nyeumare sekerlijck
Den raet dacht hem wesen goet
Hi reedt te huys in corter spoet.
Hi nam met hem goets ghenoech
Om mede te doen sijn gheuoech
Hi voerde oeck wt sijn lant
Twee witte valcken op sijn hant
Hi cochte die om driehondert pont.

In alsoe corten stont
Hi voer int lant van oestenrijc.
Daer vernam hi cortelijck
Dat dat lant hadde verworuen
Een weduwe ende op haer bestoruen
Bi haren houe quam hi ghereden
Die valckenaers haer conste [deden?]
Om te vanghen eenen cr[aen]
Hi was hem . . . .
Sij . . . .
(1 regel ontbreekt)
8*b*: Hi seynde den craen haestelijck
Der hertoghinne van oestenrijc
Ende voer te wenen in die stadt
In een rikelike herberghe dat hi adt
Daer hi wert ontfanghen wel.
Nv hoert wat daer na gheuel [1])
Die iaghers quamen sonder beiden
Totter ioncfrouwen ende seiden.
Wi hebben wonder ghesien heden
Van eenen ridder die quam ghereden
Met twee witte valcken in ons gewelt
Sy connen vlieghen ouer tvelt.
Hem en mach gheen voghel ontgaen
Hi machse wel alle gader vaen
[Di]e ioncfrou sprac waer es die here
. . . . ghedaen heeft dese eere
. . . . spraken ende seiden
. . . . der beiden
(2 regels ontbreken op dit blad en het fragment eindigt hier)

1) Er staat: ghenel.

'S-Gravenhage, Nov. 1923. M. E. KRONENBERG.

C. A. BOOMGAERT, EEN VRIEND VAN COORNHERT EN SPIEGHEL.

1. „Aen C. A. Bogerd, Die Plutarchus van de Gherustheyd des ghemoeds overgeset heeft" luidt in Wetsteins uitgave (1694) p. 110 het opschrift van een gedicht van Spieghel, dat, hoewel door deze uitgave algemeen toegankelijk geworden, toch, naar het schijnt, zelden behandeld of aangehaald is. Men zou, vermoed ik, behalve Kalff Gesch. der Ned. Lett. III p. 492 (zie ben. p. 41) weinig plaatsen kunnen aanvoeren, waar van dit gedicht melding wordt gemaakt. Terwijl het karakter van huldigingsgedicht uit opschrift en inhoud spreekt, heerscht, te oordeelen naar het ontbreken van een toelichting in de uitgaven van Spieghel [1]), een onbekendheid met den persoon van den gevierde en diens hier bedoelde vertaling. In het kader van mijn onderzoek omtrent de „Nederlandsche Vertalingen der Moralia van Plutarchus" (in Het Boek, V. 1916, p. 1—10, 85—95, 229—240, 359 vg.) paste ook een behandeling van de kwesties, welke met de door Spieghel gehuldigde vertaling van *de tranquillitate animi* samenhangen (ald. p. 4 vgg.). Het daar begonnen onderzoek zet ik thans voort, doch ter wille van den lezer neem ik de hoofdzaken daarvan in dit opstel over. Aan mijne bespreking laat ik den text zelf van Spieghels gedicht vooraf gaan, met het opschrift, waarvan Spieghel zelf het voorzien heeft (beide volgens de ben. p. 42 vgg. besproken textbron).

H. L. Spieghel aen sijnen Vrundt K. A. Bogerd.

De ongeleerde eeuw des ouden werelts slecht,
Was sonder boecken wijs, en sonder wet oprecht:
Maer dees gheleerde tijdt doet slecht en recht verdwijnen,
Teelt wetten by de mijl, en boeken by dozijnen.

1) Wetstein t. a. p., Vlaming (1723) p. 311.

Ick leeraart eer hy leert, die leest weet 't altijdt best.
So ootmoed wijsheyt teelt, baart weetsucht dese pest:
Die niet te helen is door 't oud' eenvoudigh wesen.
Geleertheyds-sucht moet door geleertheyt zijn ghenesen.
Geleertheyd recht-geleert die brenght ons weer op 't oud.
Die maackt dat elck sijn kund en sijn verstandt wantrout.
Zulck ware wijsheyds not wint men maar door besoeken.
Doch vint men ooc behulp uyt wel-versochte boeken,
Gewikt door langer hand, gemunstert, en geschuymt.
Der sulcker isser by Plutarchus groote ruymt.
Dien bogerd, Bogerd neemt ghy t'rechter tijd in handen
Nu tot vooroeffeningh der weetsieke verstanden,
Om die tot sellefkund te brengen, eer sy twist.
In goods-woord vaten an: Die elck te vroeg vertist.
De boeck-oogst onser eeuw, weeght bij hem niet een sleter.
Daer wert niet nieus gedicht, of d' oude en wistent beter.
Deught verheught.

De verklaring van eenige mij duistere plaatsen, die ik aan de vriendelijkheid van dr. A. Zijderveld dank, acht ik uitteraard voor de deskundige lezers van dit tijdschrift overbodig. Slechts merk ik op, dat het mij voorkomt, dat Kalff t. a. p., wanneer hij schrijft „hij (Spieghel) stelde ze (de moderne auteurs) lager dan de antieken; waarschijnlijk dacht hij als zijn vriend Bogerd die Plutarchus van de Gherustheyd des ghemoeds had vertaald" — Kalff citeert naar Vlaming —:

„De boekoogst onser eeuw weeght by hem niet een sleter;
Daar werd niet nieuws ghedicht, of d' ouden wisten 't beter,"

de woorden by hem verstaat als „naar Bogerds oordeel"; de heer Zijderveld merkt mij op, dat zij beteekenen: „vergeleken met Plutarchus", wiens inderdaad zeer omvangrijk oeuvre een dergelijke uitspraak van Spieghel, die men natuurlijk cum grano salis moet opvatten, verklaarbaar maakt.

2. Hoewel voor de dateering van de in dit gedicht geprezen vertaling Spieghels sterfjaar den terminus ante quem oplevert, is een dergelijke vertaling van de hand van C. (of K.) A. Bogerd, gedateerd vóór 1612, nergens aangetroffen of geciteerd.

Maar, gelijk ik t. a. p. p. 4 vgg. reeds opmerkte, wordt zij zonder twijfel bewaard in een druk van 1644, van welks bestaan een in de eerste helft der 19de eeuw in de Leidsche Bibliotheek beland exemplaar het eerste levensteeken gaf. De Vreese, die het boekje wegens een ander deel van den inhoud in dit Tijdschr. XIX, 1901, p. 286 op grond van den Leidschen Catalogus I (van 1887) p. 599 vermeld had, had het voor een oorspronkelijken druk gehouden, waartoe de aan den oorspr. druk wellicht vreemde woorden „nu cortelijck overgeset" op het titelblad (zie ben.) gemaklijk aanleiding konden geven. Later zijn nog, ten gevolge van mijne bespreking van het Leidsche exemplaar, een tweetal andere exemplaren, echter met een ander titelblad, aan het licht gekomen (zie Het Boek t. a. p. p. 360), zoodat wij thans kennen:

1. Plutarchus: Van de rust des Ghemoedts Ende van 't nut datmen uyt sijne Vyanden mach hebben. In 't Nederlandtsch nu cortelyck overgeset door C. A. B. Volgen noch Catoos Koppel-dichten Liedts-gewijse. *Boekdrukkersvignet.* Tot Dordrecht, voor Marten de Bot, Boeck-verkooper, woonende teghen over de Vriese-straet in de nieuwe Kerck-Bybel: 1644. 12^{0} VI p. + 78 p. *Aan het slot* p. 77: Ter Govde, By Matthijs Perfect, Boeck-drucker op de Gouwe in 't Swaert 1644. (Leiden U. B. 1201 H 28). — *Afbeelding van het titelblad* in Het Boek, V. 1916 p. 5. „Co*r*telyck" is misschien een vergissing; in de voorrede staat „kostelijck"; t. a. p. p. 6.

2. *Zelfde titel, doch ander vignet,* dan: t' Amstelredam, By Ian Fredericksz Stam in de Hope, Anno 1644. — Verder is het gelijk aan n^{0}. 1. In het bezit van dr. A. Beets te Leiden.

3. Een ander ex. gelijk aan n^{0}. 2, vroeger eveneens in het bezit van dr. Beets, is thans, een geschenk van dezen, in mijn bezit. Het is gebonden achter een niet zeldzame uitg. van Coornherts vertaling van Seneca's de beneficiis, eveneens te Amsterdam, bij Stam in 1644 verschenen. Ook de omlijsting en het vignet der titelbladen van beide boekjes zijn dezelfde.

Van deze beide types is het Amsterdamsche (n^{0}. 2 en 3)

het oorspronkelijke. Dit bewijst de overeënkomst van het vignet (een guirlande) tusschen het einde van den text op p. 77 en den colophon aan den voet van deze pagina, in alle drie ex. voorkomend, met het vignet, dat in het Amsterdamsche ex. ook het titelblad versiert; in het Dordtsche ex. treft men op het titelblad het den boekverkooper Marten de Bot eigen drukkersmerk aan: een bot in een ovaal met de spreuk *ne contra fluminis ictum.*

Er bestaat wel is waar nog een vierde exemplaar, thans in het bezit van dr. J. Grietens te Antwerpen, waarop dr. A. Geerebaert te Brussel mijn aandacht vestigde en waaromtrent dr. Grietens zelf mij de verlangde inlichtingen gaf. Het wijkt van de boven beschreven druk eenigszins af (72 pag. groot). Maar helaas, het ex. is defect. Het begint eerst met het 2de vel op p. 17, welker beginwoorden in onze uitgave reeds op p. 14 reg. 5 te vinden zijn. Had de drukker ons nu maar niet aan het slot iedere inlichting omtrent tijd en plaats van den druk onthouden! Of wij dus in dit ex. een overblijfsel van den oorspronkelijken druk of van een nadruk hebben te zien, is niet uit te maken.

Dat nu C. A. B.'s vertaling van Plutarchus' *de tranquillitate animi*, welke volledig in den druk van 1644 bewaard is, inderdaad de door Spieghel geprezen vertaling van C. A. Bogerd is, wordt, zou het oog eenige bevestiging behoeven, bewezen door de omstandigheid, dat Spieghels gedicht in dezen druk op pag. A 3 zelf aan de vertaling voorafgaat. Hierdoor staat het onomstootelijk vast, dat men hier met een huldigingsgedicht te doen heeft, dat, naar den trant der tijden, in het boek zelf, welks schrijver gehuldigd werd, was opgenomen. Men mag zelfs verklaren, dat de druk van 1644 of de oorspronkelijke niet nader te dateeren uitgave de vindplaats was, waaraan Wetstein het gedicht later heeft ontleend, toen hij het een ietwat minder verscholen plaats schonk in zijn volledige uitgave van Spieghels werken. Toch heeft hij daarbij een vrijmoedigheid en een vluchtigheid bedreven, doordat hij

eenerzijds den titel van het gedicht veranderde, die in de redactie van den druk van 1644 alleen „H. L. Spieghel aen sijnen Vrundt K. A. Bogerd" luidde, en anderzijds bij die wijziging alleen lette op de vertaling, die in het boekje de eerste plaats inneemt; bovendien schreef hij den titel gemakshalve af van het titelblad: „van de rust des ghemoedts", zonder boven den aanvang van den text het nauwkeuriger opschrift „van de gerustheydt des ghemoedts" op te merken. Van het andere geschrift van Plutarchus, *de capienda ex inimicis utilitate*, dat C. A. B(ogerd) in de tweede plaats vertaald had, repte hij in zijn apocriefen titel in het geheel niet, hoewel Spieghel toch, zou men zeggen, meer dan ééne vertaling, bij zijne zinspeling op des vertalers naam, op het oog gehad had:

Der sulcker isser by Plutarchus groote ruymt.
Dien bogerd, Bogerd neemt ghy t'rechter tijd in handen enz.

3. De uitgave van 1644, Wetsteins bron voor Spieghels gedicht op Bogerd, onthult ons nu ook diens werkelijken naam: C. A. Boomgaert. Zoo onderteekent hij de voorrede; met nog een andere variant noemt hij zich in het opschrift daarvan: „Bogaert aan sijnen vrundt I. V. Stapelen". De door Kalff t. a. p. genoemde Bogerd en de aldaar p. 450 vermelde Boomgaert (zie ben. p. 45) zijn identiek. Omtrent dezen Boomgaert, al moge aangaande hem in geen onzer bio- en bibliographische woordenboeken een artikel voorkomen, kan toch wel iets naders vastgesteld worden, en wel dit, dat hij niet alleen een vriend was van Spieghel, maar ook van Coornhert. Deze laat hem — naast Spieghel en drie anderen — optreden in de reeks gesprekken getiteld „opperste goedts nasporinghe": het 5de gesprek (Coornh. Werken I, fol. 349) wordt over het onderwerp „of liefde des menschen hooghste goedt zy" gehouden tusschen Coornhert en Cornelis Boomgaert Adriaensz. Het tractaat „van 't Overheydts Ampt, Nasporinghe oft een Christen mach bedienen" draagt het onderschrift „Bogaert, uwer oversten, Anno 89. in November"

(I fol. 384). Een drietal brieven in Coornherts Brievenboeck (Amst. 1626 = Werken III, fol. 90 vgg.) zijn gericht [1]: „Aen Cornelis Adriaensz Boomgaert" (5de br. p. 7), „Anno 1578 Aen Corn. A. Boomgaert tot Delft" (23ste br. p. 54), „Aen Cornelis A. Boomgaert en Adriana van Santen" (32ste br. p. 74) [2]. Uit den aanhef van den 23sten brief blijkt, dat Boomgaert in 1578 een jong man was: „U briefken heb ick vriendtlycke C. Boomgaert ontfangen, ende soo geerne gesien, dat u jonckheyt sich met het beste deel bekommert, als ick seker weet, dat der zielen boven des lichaems goeden waerdichste zijn". [3]) In Delft, en wel ten huize van Boomgaert, wilde Coornhert zich in (Dec.) 1587 vestigen, „doch de burgemeesters, waarschijnlijk onder den invloed der Kalvinistische predikanten, ontzeggen hem het verblijf in die stad" (Kalff, t. a. p., p. 450). Men zou voorshands geneigd zijn den oorsprong van deze mededeeling, die Kalff naar alle waarschijnlijkheid aan het boek van Moorrees over Coornhert p. 118 [4]) ontleende, bij Boomgaert, en wel in zijn — beneden p. 47 te noemen — levensbeschrijving van Coornhert, te zoeken. Doch Boomgaert gewaagt er bescheidenlijk niet van. Men vindt het bericht echter bij Coornhert zelf, en wel in de desbetreffende „Naem-scherm D. V. Coornherts tegen de ondaedt tot Delft aen hem betoont den III. Octobris 1588" (Werken, vol. III fol. 294 recto, kol. 2): „.... nam ic in Decembri laetstleden voor my, om my selve wt die moeyten te ontstellen, ende een jaer lang my in stilheyt te onthouden tot Delft, by mynen vrient C. A.

1) De opschriften (zie beneden p. 52) der aan Boomgaert gerichte brieven luiden, 5e brief: Van achtneminghe op gedachten, woorden en wercken ende des selfs vruchten; 23e br.: Van ware gehoorsaamheyd. Verclarende hoe verre een Christen in desen leven magh komen. En of de deurstredene veylich en in rusten is; 32e br.: Vermaninghe om wel ende deughdelijck te leeren leven, en desselfs vrucht.

2) Boomgaerts vrouw wordt ook aan het einde van den 5en brief vermeld: „dit wenscht u en u. l. Adriaentken van herten".

3) De aanwezigheid van deze brieven in het Brievenboek laat zich gemakkelijk verklaren, wanneer Boomgaert zelf, gelijk ik ben. p. 52 heb vermoed, de uitgave van het Brievenboek heeft voorbereid.

4) F. D. J. Moorrees, D. V. Coornhert, Levens- en Karakterschets. 1887; vgl. Kalff, III, p. 508 n. 5.

Boomgaert: die my in de voorderingen van myn voorgenomen werc voorsz ooc grootelic soude mogen helpen"; en bovendien in zijn in dit stuk opgenomen vertoog en verzoek tot Burgemeesteren van Delft, dat aldus aanvangt: „Vertoont met eerbiedinghe Dirck Volckertsz Coornhert Poorter tot Haerlem, hem door Cornelis Adriaensz Boomgaert, bij wien hij voor een tijt dacht te komen tot Delft, geschreven te zijn."

Van Mr. L. G. N. Bouricius, Archivaris der gemeente Delft, mocht ik nu de volgende inlichtingen over den persoon van Boomgaert ontvangen, die hij zoo vriendelijk was mij te verstrekken op grond eener genealogie, die men aldaar ten archieve bezit: „Cornelis Adriaensz. Boogaert is geboren 1 Juli 1558 als zoon van Adriaen Boogaert, ritmeester onder Karel V, die als gereformeerde naar Engeland vluchtte, en Maria Frederiksdr. Mogge (een Zeeuwsch geslacht). Zijn geslacht is afkomstig uit het Vrije van Brugge, hij werd te Zierikzee opgevoed bij de vrienden van zijn moeder; 16 jaar oud is hij op reis gegaan, studeerde in Frankrijk, Duitschland en Genève. Hij vestigde zich te Delft, waar hij in 1578 Adriana Dirksdr. van Santen, een patricische bierbrouwersdochter, huwde. Hij was een der eerste bewindhebbers der O. I. Comp. aldaar en een der Meesterregenten van de Kamer van Charitate (1597—1617). Alhoewel hij dus zelf niet in de regeering heeft gezeten, behoort hij dus tot hun kring. Hij woonde in 1600 in een huis op het Oude Delft tusschen Bagijnhof en Schoolstraat, met zes haardsteden en twee eesten, een groot huis dus. Zijn vrouw overleed ± 11 en is begraven 15 Januari 1597 in de Oude Kerk. Hij hertrouwde 27 Jan. 1598 met Maria Bazius (behoorende tot den zelfden vriendenkring als haar man en Coornhert), overl. ± 1 en begr. 6 Juni 1605 in de Oude Kerk. Daarna huwde hij te Zierikzee in Sept. 1606 (attestatie in Delft afgegeven 17 Sept.) met Susanna Willemsdr. Pous, die hem overleefde. Hij stierf 19 en werd in de Oude Kerk begraven 23 Nov. 1626. De genealogie vermeldt ook, dat hij zeer geverseerd was in alle talen en kerkelijke historiën, schriften en kerkvaders. Hij gaf in 1618 uit „Aen-

dachtighe Gebeden ende Meditatien...." (het ben. p. 52 vg. vermelde boekje)." [1])

In deze in Delft aanwezige genealogische aanteekeningen worden de Plutarchus- en Catovertalingen niet vermeld, evenmin het feit, dat Boomgaert ook de uitgever is geweest van Coornherts verzamelde werken, vermoedelijk omdat hij zich hier Boomgaert en niet Boogaert teekent. Van de uitgave van Coornherts werken verscheen in 1612 het Ie en voorloopig eenige deel, welks voorrede de onderteekening C. Boomgaert draagt [2]); ook de hierin voorkomende levensbeschrijving van Coornhert is zonder twijfel van Boomgaerts hand, althans de Amsterdamsche boekdrukker Colom schrijft, toen hij in 1630 het Ie door Boomgaert bezorgde deel herdrukte en de beide andere deelen er aan toevoegde, in zijn voorrede, verwijzend naar een plaats in de levensbeschrijving „gelijk Corn. Adr. Boomgaert tuygt" (deel II p. *3 recto). De herinnering aan den nauwen band, waardoor Coornhert en Boomgaert verbonden waren geweest, leefde zeker nog voort, toen de Amsterdamsche uitgever J. F. Stam [3]) Coornherts Seneca Van de Weldaden en C. A. B.'s Plutarchus Van de rust des Ghemoedts enz. in hetzelfde jaar 1644 in gelijkvormige uitgaven liet herdrukken, gelijk zij bovendien in mijn exemplaar in één 17de-eeuwsch bandje vereenigd zijn.

4. Zoo treedt de man, dien Spieghel — in het oorspronkelijk opschrift van het lofgedicht — zijn vriend noemde, binnen den vriendenkring van Coornhert, en valt op zijn werk, dat men tot dusver voor midden-zeventiende-eeuwsche moest houden, een ander licht. Boomgaerts vertalingen zijn te kenmerken als humanistenvertalingen. En zijn neiging tot Plutar-

1) Uit het huwelijk met Adriana van Santen had hij één zoon, Mr. Adriaen Boogaert, die in Leiden in 1597 ingeschreven werd (geb. 1583) en later huwde met Margaretha van Beresteyn. Uit zijn derde huwelijk had hij één dochter, Maria. De bij v. d. Aa II, 767 vermelde Adriaan Bogaard, die in 1672 lid van Gecommitteerde Raden van wege de stad Delft was, was zijn kleinzoon.

2) Herhaald in de 2e uitg. van 1630, deel I, fol. 1—9.

3) Over hem Kleerkoper en Van Stockum, de Amsterd. Boekdrukkers I, p. 770.

chus' ethische geschriften, tot welker volledige vertaling hij anderen hoopte op te wekken (voorrede, p. A 2 verso) [1]), verklaart zich gereedelijk uit zijn betrekking tot Coornhert en de zijnen, bij wie een voorliefde heerschte voor de Stoa in het algemeen en Seneca in het bijzonder. Had deze een verhandeling geschreven *de tranquillitate animi*, waarvan een kenner den neerslag in Coornherts geschriften zeker zal kunnen aanwijzen, vgl. Zedekunst V. 13 „van de ghelyckmoedighheit", en waaraan het kleine geschrift „Proeve van de goede ruste des gemoedts" van 25 Juni 1587 herinnert [2]), het tractaat van Plutarchus, dat in de Latijnsche vertaalliteratuur een niet geheel terecht [3]) gelijkluidenden titel draagt, lag in de lijn hunner belangstelling. Ook de andere verhandeling *de capienda ex inimicis utilitate* raakt Coornherts werk, vgl. Zedekunst, IV. 14: van de veede of vyantschappe, IV. 13: van de vrientschappe, en zijn vertaling van Cicero's Laelius de amicitia.

Over de Plutarchusvertalingen van Boomgaert heeft zich van lieverlede het stof der vergetelheid verbreid. Het laatste vleugje van hun bestaan is waar te nemen in „Verscheide Zedige Werken van Plutarchus" (Amst. 1661) van Glazemaker [4]), die wel zijn vertalingen naar de beroemde Fransche van Amyot bewerkstelligde, maar bij de vertaling van *de tranquillitate animi* de vroegere vertaling van Boomgaert moderniseerde en naar Amyot hier en daar wijzigde [5]).

Ook Boomgaert zelf heeft slechts vertalingen uit de tweede hand geleverd. Ook door hem was Amyot reeds ten grondslag gelegd, maar hij had tegelijk partij getrokken van Budaeus' *de tranquillitate et securitate animi* en Erasmus' *quo pacto*

1) Het citaat vindt men in Het Boek t. a. p. p. 6.

2) Deze Proeve komt in de Werken van Coornhert twee maal voor, als aanhangsel tot de Zedekunst I, fol. 335 en zelfstandig fol. 373.

3) In 't Gr. περὶ εὐρυθμίας, dat beter te vertalen is door „over de juiste gemoedsstemming", vgl. Hartman, Avondzon des Heidendoms I. 131 en diens afzonderlijke uitgave van het boekje, Leiden 1922.

4) Een boek, waarvan mij slechts twee exemplaren bekend zijn, een in de Leidsche U. B. en een in mijn eigen bezit, vgl. Het Boek VIII. 1919, p. 15 (de Seneca vert. van Glazemaker).

5) Vgl. Het Boek V. 1916, p. 93 vgg.

quis efficiat ut ex inimicis capiat utilitatem uit de verzameling van Latijnsche interpretes der Moralia, die H. Stephanus in 1572 had uitgegeven [1]).

5. Konden wij den oorsprong van Boomgaerts Plutarchus-vertalingen vinden in de christelijk-stoicijnsche levensbeschouwing van Coornhert en de zijnen, wij zijn ook in staat Boomgaerts werkzaamheid als vertaler naar den anderen kant door te trekken. Zijn bemoeienis met Plutarchus heeft hem er toe gebracht zich op de vertaling van nog een ethisch geschrift toe te leggen: van den Cato [2]), die hij tegelijk met de beide Plutarchea, bij wijze van aanhangsel, publiceerde. „Catoos Zede-vorms Koppel-dichten verduytscht Liets-ghewyse" luidt de eigenlijke titel (= *Catonis disticha de moribus* of *moralia*), terwijl het titelblad ook hier weer een vereenvoudiging van het opschrift vertoont. De disticha zijn vertaald in vierregelige strophen, die, en dit is het eigenaardige en unieke van deze vertaling, naar eenige aangegeven wijzen gezongen konden worden. Heeft men hier invloed van Coornherts of Spieghels Liedtboeck te zien? Merkwaardig is in ieder geval, dat de in de derde en laatste plaats aangegeven „stemme", „Het was een klercxken &c" (nl. dat gingh ter scholen) [3]), een in de 16de eeuw zeer verbreid lied was (Fl. van Duyse, Het oudnederl. lied III, p. 890, n° 245, Elisabeth Mincoff-Marriage, Souterliedekens, een Nederlandsch Psalmboek van 1540, 1922, p. 87, n° 38), naar welks melodie (psalm 1) niet alleen Spieghel een gedicht vervaardigd heeft (Wenschlied, p. 218 in de ed. 1694), gelijk Fl. van Duyse p. 892 vermeldt, maar ook Coornhert (I, fol. 50, n° XLII, Liefd' en begheerte zijn

1) Vgl. Het Boek V. 1916, p. 7—10.
2) N°. 9 in mijn lijst der Ned. Catovertalingen, Het Boek IX. 1920, p. 308, een aanvulling op deze lijst in mijn art. „de Catoberijmingen van H. Brand", Het Boek XII. 1923, p. 303 vgg., tevens aanvulling van mijn art. in dit Tijdschrift XXXIII. 1914, p. 81 vgg. En dan: A. Geerebaert, „Nog een Nederlandsche Catovertaling", in den Gulden Passer, Antwerpen, 1923, p. 126—136.
3) De beide andere melodieën zijn: 1. De 10 Gheboden, Heft op u hert, &c.; 2. Bedroevigh herteken (vermoedelijk n° 124 of n° 596 bij Fl. v. Duyse).

onderscheiden), ja zelfs worden met betrekking tot hetzelfde onderwerp in de Zedekunst I. 6 eenige regels er uit aangehaald: „Dit (nl. dat liefde en min niet hetzelfde is) vindt men in de oude Neerlantsche boecken doorgaans ende wel uitdruckelyc in 't oude liedeken van 't Klercxken ter schole te weten

Dat heete Min wel magh verkouwen,
Maar reine Liefde magh nyet vergaen."

Zoo wijst ook de Catovertaling in de richting van Coornhert.

Gelijk ik reeds elders opmerkte [1]), draagt zij ook uiterlijk, door een eigenaardigheid in de volgorde der strophen, het karakter eener 16de-eeuwsche bewerking. Wellicht ook door den titel. Sinds de invloedrijke 2de editie van Scaliger (Parijs, 1605) [2]), die ook de bewuste wijziging in de rangorde — te recht — heeft ingeburgerd, voeren onze Nederlandsche 17de-eeuwsche Cato-edities den apocriefen titel Dionysii Catonis disticha de moribus ad filium [3]), een titel, welke Boomgaert nog niet schijnt gekend te hebben. Daarnaast staat echter de zonderlinge omstandigheid, dat Boomgaert in de vertaling zelf des dichters toespraak tot zijn zoon in de prozaïsche voorrede (*nunc te, fili carissime, docebo* etc.), welke in andere vertalingen, b.v. de Middelnederlandsche, herhaaldelijk in de vertaling der eigenlijke disticha wordt overgebracht, heeft weggedoezeld. Hij wendt zich tot „jongh Louwerieren"; hier volgen de strophen der voorrede, tevens ter kenschetsing van Boomgaerts vertaling:

Als ick aanmercke openbaerlijck
Der menschen wegh en zeden quaed,
Daar in sy meest al dolen swaerlijck
So spoord' ick om na hulp en raet.

Na hulp en raad om die te geven
's Volcks wanen blind onwysselijck,

1) Het Boek IX. 1920, p. 325 vg.
2) Vgl. Het Boek V. 1916, p. 5.
3) Over dezen apocriefen titel, Rhein. Mus. LXVII, 1912, p. 68 vgg.

Op dat sy souden mogen leven
Vroom, eerlyck en recht prijselijck.

Nu wil u jongh Louwerieren
Kort onderwijsen recht bescheyd,
U zeden na des deughds bestieren
Wel schicken tot u saligheyd.

Derhalven leest dees heylsaem wetten
Met aendacht om recht te verstaen:
Want lesen sonder wel op letten,
Is moeyten te vergheefs ghedaen. [1])

De laatste twee regels (*legere enim et non intellegere neglegere est*) vindt men als spreekwoord weer bij Coornhert terug, Zedekunst III, 6:

Lesen sonder verstaan
Is vergheefs werck gedaan.

Een voorganger van Boomgaert als vertaler van ethische geschriften was de Antwerpenaar Marcus Antonius Gillis geweest; maar, terwijl deze door de toevallige omstandigheid, dat hem als corrector een Catoboekje in handen gekomen was, opgewekt was geworden tot het vertalen, uit het Latijn, eerst van Grieksche ethische geschriften, Isocrates' Demonicea, het Enchiridion van Epictetus en de Tabula Cebetis [2]), en daarna nog van neolatijnsche, de Emblemata van Sambucus en die van Hadrianus Junius [3]) (1562—1567), heeft Coornherts en Spieghels vriend innerlijke belangstelling voor de Stoa en

1) Behalve deze 4 strophen, die de prozaïsche voorrede vervangen, bestaat de vertaling uit 12 strophen, die de zgn. breves sententiae, en 111 strophen, als 142 koppeldichten genummerd, die de disticha weergeven. Niet minder dan 21 strophen, alle behoorende tot het laatste gedeelte van het 3e boek en tot het 4e boek, bevatten de vertaling van twee opeenvolgende disticha; hier zijn dus de disticha ieder in een tweeregelig rijm vertaald; een vrije uitwerking, zooals bij het beneden (p. 54) geciteerde 126ste koppeldicht, wilde den berijmer blijkbaar niet uit de pen vloeien. De metrische praefaties van het 2e, 3e, 4e boek zijn niet vertaald geworden.

2) Vgl. dit Tijdschrift XXXVII, 1918, p. 279 vgg.

3) Vgl. Het Boek X. 1921, p. 129 vgg. (Gillis en Sambucus).

Seneca gedreven eerst tot Plutarchus, en zóó tot Cato. Van beide auteurs was Boomgaert de eerste Noord-nederlandsche vertaler.

6. Twee en twintig jaar na Coornherts dood, in 1612, heeft Boomgaert voor den Amsterdamschen boekhandelaar Colom de uitgave bezorgd van Coornherts werken, waarvan toen slechts één deel verschenen is. De herdruk hiervan, in 1630, waarbij Boomgaerts leven van Coornhert was omgewerkt, en de toevoeging der beide andere deelen, vallen na zijn overlijden. Maar zou de veronderstelling gewaagd zijn, dat het in 1626, Boomgaerts sterfjaar, eveneens bij Colom verschenen „Brieven-boeck, inhoudende hondert Brieven van D. V. Coornhart, Eerste deel", later overgenomen in Werken III p. 90 vgg., eveneens door de werkzaamheid van Boomgaert is tot stand gekomen? [1]) De afwezigheid van een voorrede, of zelfs maar van een enkel voorwoord, het ontbreken van een tweede deel, zouden er op kunnen wijzen, dat de verzamelaar tijdens den druk overleden is [2]). Daarbij komt, dat de uitgave van het Brievenboek ongetwijfeld gedacht is als een navolging van Seneca's Epistulae ad Lucilium; evenals in Lipsius' uitgave (1605 en volgende jaren) daarvan, zijn ook in het Brievenboek boven iederen brief korte inhoudsopgaven omtrent de zedelijke strekking er van geplaatst.

Maar met zekerheid kunnen wij nog één geschrift van Boomgaerts hand aanwijzen. In 1618 gaf hij een godsdienstig boekje uit — hier schreef hij zijn naam Cornelis Boogaert, en de voorrede onderteekende hij Cornelis Boogaert Adriaensz. —, waarop, gelijk ik boven reeds vermeldde, de Delftsche Archivaris, mr. Bouricius, zoo vriendelijk was mijn aandacht te vestigen (ex. o. a. ter Amst. U. B.), getiteld: „Aendachtige gebeden ende Meditatien over den LIen Psalm

1) Over de tot Boomgaert zelf gerichte brieven boven p. 45, n. 1 en n. 3.
2) Ook de slordigheid der uitgave, waarover Albert Verwey in zijn boek over Spieghel, 1919, p. 40 klaagt, vindt zoo een verklaring.

Davids. Overdacht ende vergadert uyt de H. Schrifture ende Godsalighe Leeraers Door Cornelis Boogaert.... Ghedruct ter Goude, By Jasper Tournay. Anno 1618" (in 12°, 179 p.). Boo(m)gaert heeft dit boekje opgedragen aan „Schoutet, Burghemeesteren, Schepenen ende Vroedtschappen der Stadt Delft" — blijkbaar de reden, waarom in Delft aan *dit* werk van hem de herinnering is blijven voortleven — en aan het slot van zijn breedvoerige opdracht (p. 12) eenige gegevens omtrent zijn persoon en een zinspeling op, of liever een citaat uit, zijn vroeger werk ingelascht. De passage volge hier: „Als ick nu bedacht wien ick dit cleyn bede-boecxken soude moghen toe-eyghenen, so heb ick het selve V. E. mijne discrete Heeren eerbiedelijck wel willen toeschrijven, ende aen u E. recommanderen tot een teecken van danckbaerheydt ende erkentenisse (die mijnen wandel ende leven bekent is) alsoo ick over de veertigh jaren onder u E. loflijcke regeringe hebbe huys ghehouden in vrede, veylichlijck mijn geloove ende Conscientie beleeft, ende daerenboven my occasie ende gheleghentheyt hebben gegeven tot Godtsalige oeffeninge tot mijner verbeteringhe, met de bedieninge vanden Armen twintigh jaren aen een in u E. Huys vande Charitate. Welcken dienst my niet en heeft verdroten (Gen. 29. 20) door lust ende liefde die alle arbeydt licht maeckt, ende hebbe bevonden waerachtigh te wesen Salomons segghen (Eccl. 7. 3), dat het beter is in het claegh als in het lagh-huys te verkeeren: ende ghestadigh niet op sijn meerder, maer minder ende ellendigher te sien, also ic daer door verweckt zy geworden, *om meer een danckbaer mensch ende een rijck ontfarmer, als clager van mijnen eigen staet te wesen*, so Cato wel seydt." Is het niet merkwaardig, dat in dit devote boekje naast den Bijbel de Cato geciteerd wordt? En dan hoe. Men zou niet licht bevroeden, dat hier dist. IV. 33 bedoeld wordt, dat luidt in den toentertijd alleen bekenden vulgaattext [1]):

1) Vgl. Philologus, LXXV (1919) p. 163 n. 116. In de uitgave van Baehrens is de text onherkenbaar verknoeid.

Cum tibi displiceat rerum fortuna tuarum,
Alterius specta, quo sit discrimine peior;

immers alleen de woorden „een danckbaer mensch" bewaren een zweem van den zin van het origineel. Doch Boo(m)gaert citeert zijn eigen vertaling en wel voornamelijk zijn zelfstandige uitwerking van het distichon, dat bij hem slechts de eerste helft der strophe vult (126ste koppeldicht):

Zydy niet ryck, siet op u armer,
Hoe veel ghy hem te boven gaat,
So werdy eer een ryck ontfarmer,
Dan klager van u eygen staat.

Meer dan iets kan dit zelfcitaat allen mogelijken twijfel opheffen omtrent de identiteit van den Boogaert der Meditatiën en den Boomgaert van de Plutarchus- en Catovertalingen, gelijk anderzijds boven de identiteit aangetoond is van dezen zelfden Boomgaert, den vriend en correspondent van Coornhert en tevens uitgever van diens Werken, met den Bogerd, die de hulde van Spieghel oogstte wegens zijn vertalingen uit Plutarchus.

Amsterdam. M. BOAS.

VONDELSTUDIES.

I.

Vondel's oudste gedichten.

In 't eerste van de *Hoofdstukken over Vondel en zijn kring* [1]) onderzoekt Dr. Sterck, in welke tijd Vondel zijn eerste gedrukte gedichten gemaakt heeft. T'zijn deze drie: *Oorlof liedt; De Jaght van Cupido; Dedicatie Aende Jonckvrouwen van Vrieslandt ende Overyssel.*

Daar deze alle drie opgenomen zijn in *Den Nieuwen verbeterden Lust-hof*, „den derden druck" (1607), geeft men ook dit jaar op als 't jaar waarin ze gedicht zijn. Dr. Sterck toont aan, dat dit alleen opgaat voor *'t Oorlof liedt* (volgens hem afscheid van Vondel van z'n verloofde Maijken de Wolff, als hij voor zaken op reis gaat). Maar de twee andere staan niet in de eigenlike bundel; ze zijn duidelik 'n *later* vóór-voegsel, want ze staan afzonderlik vooraan, tussen 't register en de bundel, en zijn niet opgenomen in 't „Register" [2]). *Deze twee* gedichten van Vondel zijn de enige van 't hele boekje, die met 'n naam getekend zijn (I. V. Vondellen), hoewel er bijv. ook liedjes van Hooft in staan [3]).

Terecht zegt Dr. Sterck: „Dit alles wijst op een lateren

1) Zie mijn beoordeling in *Tijdschrift voor Taal en Letteren*, 12e Jrg.

2) Onjuist zegt Dr. Sterck (blz. 6) dat „dit eerste vel" 'n later toevoegsel moet zijn; 't eerste vel (8 blz.) bevat de tietel, 'n opdracht („*Dedicatie*"), en 'n paar aanbevelingen in rijm van dit *Liedt-boeck*; daarna 't *Register*, en dan op blz. 7 en 8 de twee gedichten van Vondel. Evenzo in de vierde druk. 'T *hele* eerste vel is dus zeker niet later als 'n toevoegsel in 't boekje gebracht.

3) Behalve t'ene liedje van Hooft „Ick schouw de werelt aen", uit *Theseus en Ariadne*, begin van 't 4e deel, dat in 't *Bruylofts-Bancket* al achter de *twede* druk van *Den nieuwen Lusthof* (omtrent 1605) is gedrukt, zijn ook van Hooft, de vier liedjes die hier zijn opgenomen, z'n oudst gedrukte gedichten (Elck prijs sijn lief waer hijse gis; Medea onbeweecht in wiens verwoede borst; Indien het clagen can versachten d'ongenade; Verheven grootsche siel die s'werelts doen belacht).

druk" [1]). Dus, zouen we als besluit verwachten, ook op 'n *later* jaar, waarin ze door Vondel zijn geschreven.

Vreemd genoeg meent de schrijver dat deze twee gedichten *vroeger* gesteld moeten worden, en wel op 1606 „waaruit nog geen vers van Vondel bekend is" (blz. 7), en Vondel's oudst bekende gedicht *Schriftuerlijck Bruylofts Reffereyn* is zeker van 1605. Deze bewijsvoering mist toch elke stevige grond dunkt me, en steunt alleen op de losse onderstelling van de schrijver, dat Vondel deze twee verzen „blijkbaar nog in portefeuille" had, en ze aan de drukker Pers heeft afgestaan, toen zijn *Oorlof liedt* al in de bundel was opgenomen (blz. 7). Integendeel, alles wijst erop, dat de gedichten later gemaakt zijn, en later afgestaan en opgenomen.

Deze twee gedichten van Vondel zijn afzonderlik gedrukt, daar is geen twijfel aan. Me dunkt zelfs, wel met 'n afzonderlike bedoeling, en mogelik zijn ze niet eens in alle exemplaren van de derde druk van *Den nieuwen verbeterden Lusthof*, bijgevoegd. In de twee exemplaren (van Ned. Letterkunde te Leiden en 't Vondelmuseum te Amsterdam) die ik gezien heb, zijn die twee bladzijden duidelik bijgeplakt, en dus gebruikt ter vervanging van twee oorspronkelike bladzijden. Dit wordt nog bevestigd door 't feit, dat in de *twede* druk blz. 7 en 8 *blanko* zijn, dus juist die twee bladzijden, waar in de derde druk Vondel's gedichten voor in de plaats gekomen zijn. Dit kunnen we echter niet voldoende beoordelen, omdat de boekjes zo zeldzaam zijn.

De *vierde* druk verklaart Dr. Sterck volkomen juist. Immers hier is alles gebleven zoals 't in de derde druk was, behalve dat 't nu blijkbaar nieuw gezet is, en de naam van Vondel onder die twee gedichten is verdwenen; dit in overeenstemming met al de andere. Bladzijnummering, plaats en Register alles 't zelfde; dus deze twee van Vondel weer vooraan, zon-

1) Wat Dr. Sterck zegt over 't niet nummeren van deze eerste acht blz. en dat er geen steekwoord is op blz. 8, is hier van geen belang, omdat dit meermalen zo gebeurde in 't voorwerk van 'n boek. Ook zijn opmerking, dat de Gotiese letter alleen gebruikt is voor deze twee gedichten van Vondel, is niet juist.

der nummering en zonder vermelding in 't Register. Beide drukken konden naast elkaar gebruikt worden, wat voor 'n liedboekje hoogst wenselik is. Alleen is niet juist de gevolgtrekking die Dr. Sterck maakt (blz. 7) over dat aantreffen van Vondel's naam in de derde druk: „dat de uitgever de „Jaght" en de „Dedicatie" belangrijk genoeg vond om ze met den vollen naam des jongen dichters te onderteekenen; de eenige verzen in den geheelen bundel, die een naamteekening dragen". Immers geen enkel lied draagt 'n ondertekening (ook niet die van Hooft), en in de vierde druk blijft ook Vondel's *naam* weg. Met de andere eigenaardigheden is juist hierdoor duidelik dat Pers die twee bladzijden met deze twee dichtjes *niet* voor deze bundel bestemd had. Ook de gevolgtrekking dat „Vondels naam als dichter toen reeds een goeden klank had" is dus onjuist.

We moeten dus besluiten dat de twee gedichten gemaakt zijn tussen 1607 en 't onbekende jaar van de 4e druk van deze liederebundel; en mij dunkt in 1608. Immers in 1609 maakt Vondel 't klinkdicht *Op het twaalfjarige Bestandt der vereenigde Nederlanden*, en dit staat reeds aanmerkelik hoger in- en uitwendig, in inhoud en vorm, dan de vijf eerste gedichten, alle vijf getekend met Vondel's spreuk „Liefde (of Liefd') verwinnet al", die hij later niet meer gebruikt. De *Dedicatie* is ook weer in de vorm beter en zuiverder dan de vier andere; t'is daarenboven z'n eerste sonnet. We krijgen dan deze eigenaardige en duidelike stijging. Eerst drie lieriese rijmwerkjes in onbeholpen taal en in de gewone rederijkersvorm. De twee eerste hebben allerlei binnenrijmen, duidelik met 'n paar schuine strepen //, of aanhalingstekens aangewezen, om ze goed te doen opmerken bij 't lezen. T'derde wijst ook al weer met die strepen de dubbele rijmen aan van 't eind van iedere stroof. Verder hebben ze alle drie 'n afzonderlike slotstroof aan de *Prince*; allemaal rederijkersmanieren.

Van deze drie zijn de jaartallen bekend: *Schriftuerlijck Bruyloftsreffereyn* (1605); *Nieuw-jaars Liedt* voor de Haarlemse

Kamer „Trouw moet blijken" (1607); *Oorlof liedt* (1607). Vondel heeft buiten deze drie *nooit meer* die rederijkerstroof aan de „Prince", en ook niet die rijmen, versierd met aanhalingstekens of strepen. Daarna *De Jaght van Cupido*, 'n lieries gedicht in betere verzen (waarschijnlik 1608), dan zijn eerste sonnet *Dedicatie Aende Jonck-vrouwen van Vrieslandt ende Overyssel* (waarschijnlik 1608), en als zesde zijn sonnet *Op het Twaalfjarige Bestandt der vereenigde Nederlanden* (1609) [1]).

Er is nog iets belangrijks dat deze mening bevestigt. Ik heb er zo juist op gewezen, dat Vondel's kunstvaardigheid of techniek aanmerkelik beter wordt telkens, wat ook te verwachten was. Want in 1605 toen hij dat onbeholpen vers maakte (t'eerste dat we van hem kennen), was hij nog maar zeventien jaar oud; en hoe zwak en onbeduidend is zijn schoolontwikkeling geweest. Hij heeft z'n hele leven lang hoofdzakelik zich zelf ontwikkeld; en al van z'n eerste jeugd af heeft hij dat blijkbaar gedaan. Maar, hoe kon 't anders, helemaal onder de invloed van z'n eigen tijd. En in 't begin van de 17de eeuw vooral, is 't alles sterk groeiende Renaissance. Welnu die Renaissance-invloed openbaart zich niet alleen in keuriger taal- en versvorm en sterker techniek bij Vondel, 'n bewijs hoe onmiddelik hij ook die dingen aanvoelde als geboren dichter, en in de vroegtijdige liefde voor 't sonnet, maar ook in z'n gebruiken van namen en voorstellingen uit de mythologie en de klassieke geschiedenis. In die eerste gedichten vinden we geregeld 'n toeneming, en verder in z'n volgend werk na 1609.

Prof. J. te Winkel beweert, dat tussen de eerste *twee* en de drie in „Den Nieuwen verbeterden Lusthof" 't *kenmerkend onderscheid* is, dat deze drie wemelen van namen uit mythologie en oude geschiedenis; hij spreekt van 'n *plotselinge* ingenomenheid met mythologiese beeldspraak, deelt mee dat die spoedig weer verzwakte, want vóór „Het Lof der Zeevaart" (van 1623)

1) Deze zes gedichten bij *Unger* (1605—1616) maar in andere volgorde.

zou Vondel volgens hem daar nog *uiterst spaarzaam* mee geweest zijn.

T'zou dan iets eigenaardigs zijn van deze drie gedichten uit de *Lusthof*, waarschijnlik veroorzaakt door dat liederboekje zelf in z'n vroegere uitgaven [1]). Dr. Sterck vermeldt deze mening van Prof. Te Winkel (blz. 3) zonder afwijzing.

Ik moet tot m'n spijt zeggen, dat dit helemaal onjuist is. Ook hier vinden we weer bij Vondel, wat we in die tijd verwachten kunnen. Hij wordt beter en sterker dichter, omdat ie beter en sterker mens wordt; z'n vorm wordt zuiverder, en meer evenwaardig met z'n inwendige, maar hij neemt ook in zich op van 't *allereerste begin* de ongelukkige dingen van z'n Renaissance-tijd, de mythologiese kraam. Dit blijft zo bij hem nog lang daarna, en zal eerst verminderen en verdwijnen, als hij na 'n tijdelike daling, weer sterk kristen geworden is, en nu dieper en sterker dan ooit. Dan wordt hij ook de grote dichter, die zulke waardeloze prullen hoe langer hoe minder dulden kan.

Al in 't allereerste rijmwerk van de zeventienjarige ontmoeten we die mythologie, in 'n *schriftuurlik* referein nog wel. De jonge dichters heten „Phoebi jeught" (vs. 1), en er worden 'n paar huweliksgoden genoemd, *Hymenaeus* en *Thalassus* (Talassius) (vs. 15 en 16). Hij heeft die dingen al geleerd, in alles wat ie las. Zo brengt hij hier al te pas wat in 'n bruiloftsrijm te pas kan komen, en die Thalassus is niet zo'n gewone. Op de hoogste klasse van onze gymnasia zullen we zelden of nooit antwoord krijgen, als we vragen wie dat is. Zeker hij wil niet aan deze huweliksgoden, alleen aan de ware God lof brengen, dat spreekt, maar hij kent en gebruikt ze. En zo alles van dien aard wat hem te pas komt.

In zijn *Nieuw-jaars Liedt* bezingt hij 't Kerstkindje, duidelik geïnspireerd door de twede psalm, 't was ook „gestelt op

1) Verslagen en mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterkunde, 4e reeks, dl. XI.

den toon van den 2en Psalm". Hier kon de mythologie al moeilik indringen, hoewel we toch (vs. 11) 'n „Liefdes Schicht" te zien krijgen.

T'Oorlof liedt gaf volop gelegenheid, en hier vinden we dan ook verschillende namen van goden en personen uit de klassieke sagen, Saturnus, Cupido, Paris, Ulysses, enz.; Vondel is twee jaar verder dan bij z'n eerste *Reffereyn*. Evenzo verschillende goden in *De jaght van Cupido.* In z'n *Dedicatie* komen alleen Jupiter, Venus en „de liefd'" (Cupido) voor. En nu gaat dat *onafgebroken door*, 't verzwakt volstrekt niet na deze drie gedichten (de drie uit Den Lusthof). Overal vinden we de mythologie, zelfs waar we die mischien niet zo gauw zullen verwachten.

T'is niet te doen dat alles aan te wijzen, maar ik zal meer dan voldoende overtuigingstukken voorleggen.

In Vondel's *Wtvaert van Henricus de Groote* (1610) spreekt hij van „mijn Zang-Goddin" (vs. 1), van Zephyr (40), Venus (64), Phoebus (68), Mars (95). Donder en bliksem ontstaan

„Als *Juno* krijgen [1]) sal met heuren God der Goden" [2]) (113—116); de „Helicon" en „Persei lichten Hengst" (Pégasus) die de bekende dichterbron deed ontspringen (141—144). De Turk wordt 'n Thraciër (182) genoemd (de woeste Thrax der Latijnse dichters), moordenaars zijn „op gegolght" (uitgebraekt) door „Acherontis poel en Styx" (195); en tot slot Gyges (213). Ik heb ze uit dit gedicht van 1610 alle of nagenoeg alle opgenoemd, om duidelik te doen zien, dat er niets biezonders is met die drie gedichten zoals Prof. te Winkel meent, en dat er geen spraak is van verminderen der mythologiese namen.

Merkwaardig, t'eerstvolgende dichtwerk van Vondel is *Pascha* (1612). En, in zijn „Tot den Leser", krijgen we in 'n paar bladzijden heel wat mythologiese en klassieke geleerdheid: Hij begint onmiddelik (t'is overbekend) met „D'oude wijse Hey-

1) oorlogen. 2) Jupiter.

denen" en hun opvattingen van 't toneel; we horen van Horatius, van Venus, Heráclitus, Demócritus, enz. In de Epistre dedicatoire zijn ze ook te vinden. Evenzo aanhoudend in 't spel zelf, dat toch de verlossing der Joden uit Egipte op 't toneel brengt.

Pharao is biezonder goed thuis in de Griekse en Romeinse mythologie, beter dan in de Egiptiese, blijkens z'n toespraak aan 't begin van 't *Tweede Deel*, „Thetis' schoot" (741) voor de zee. Lethes stille stroom (747), Phoebus (754), „Neptunes gilden" (757) voor zeelui; Boreas (763), Jupijn (770), de Tritons (775), Palinur, voor stuurman (776) e. a.. Als Pharao in angst is roept hij zelfs Jupiter aan (891) naast z'n Egiptiese goden, hij zweert „by de sickel Saturni" (894) die immers 'n god was van de landbouw. En zo telkens en overal bijv. 3e deel, 1140, 1155, 1263 enz. enz.; hij verbeeldt zelfs in persoon Neptunus met z'n drietand (1895 vlgg.). Ze kennen de Griekse wraakgodinnen en schik- of lotsgodinnen met al hun plechtige namen (1472, 1473 enz.) en zo verder.

Maar niet alleen Pharao en de Egiptenaren, zelfs Mozes spreekt van Ceres (99) en noemt de landbouwers „Ceres-ghilt" (103). T'*Choor* van Godgetrouwen zegt

syn schichten
Haelt den Hemel wt den tros (bundel) vs. 1024/25, zoals Apolloon bij de Grieken; t'spreekt van Phoebus en z'n gulden wagen (1083—1088), van „Phoebi stralen root" (1385), noemt de zee „Thetídis kruycken"! (1434), of zegt dat

Neptunus vocht
Worpt syn baren na de locht (1746/47).

En als bekroning van alles treedt in 't „vijfde deel" op *Fama oft blasende Gherucht* om de ondergang te verhalen van Pharao's leger in de Rode Zee; duidelik alweer de mythologie, al zal Vondel wel niet ten volle hier de voorstelling hebben gehad van die heidense godin; maar toch 'n Engel, daar dacht hij nog niet aan, dit doet hij pas in *Hierusalem verwoest* (1620).

Den Gulden Winckel (1613) is zoals bekend, nagenoeg uit-

sluitend mythologie en oude geschiedenis, en ook de *Voor-reden* is er vol van. Vondel is ongeveer in deze tijd begonnen met de studie van 't Latijn; we hebben dus helemaal volgens de geest van die tijd geen vermindering van mythologie te verwachten, hij leert nu ook de eerste heidense schrijvers zelf kennen.

Hymnus, ofte Lof-Gesangh over de wijd-beroemde Scheepsvaert (1613 waarschijnlik), dat uitsluitend handelt over de roem van al de Nederlandse zeesteden en hun scheepvaart, vertoont toch de nodige mythologie en oude geschiedenis. Schepen heten Meyr-minnen (3); 't ontstaan van de scheepvaart in de oudheid wordt verteld (49—65); *Oud-Grieckenland* vertoont zich met z'n zeehelden (309—317) enz.

De geschiedenis van Jephthah's dochter wordt vergeleken met Iphigenia; 't treurspel Iphigenia van Euripides kent hij (1615 Sonnet).

De Vaderen (Abrahams offerhande) van Du Bartas vertaalt Vondel in 1616. Hier was weinig of geen plaats voor mythologie, trouwens t'is 'n vertaald gedicht; toch ontbreekt de mythologie niet geheel (bijv. 455 vlgg.).

Vorstelijcke warande der dieren (1617) de verzameling Esopiese fabelen met platen en onderschriften, oude geschiedenis genoeg („met exemplen uyt de oude historien").

Verder heeft Vondel vóor zijn *Hierusalem verwoest* nog 'n paar kleine dichtjes, maar overal ontmoeten we de bekende klassieke manieren van die tijden: *Lof-sangh* op Bartjens (1618?); *Op Brero* (1618), Bruiloftsliederen, enz.; zelfs in de „Opdracht aen C. P. Hoofd" van *Hierusalem verwoest* (1620), en in z'n „Aenden Leser". T'treurspel zelf geeft natuurlik overvloed van mythologie vooral in de mond van de Romeinen, maar niet alleen bij hun (zie bijv. vs. 1098 vlgg.).

Vondel voelt hier al veel zuiverder in deze dingen dan in z'n Pascha, eigenlike mythologiese uitdrukkingen gebruiken de Joden en kristenen niet, en hier geeft de Engel Gabriël z'n verklaring, waarop ik al heb gewezen.

Ik meen dat ik overtuigend heb aangetoond de volstrekte

onjuistheid van Prof. te Winkel's opvatting. Alleen, dat Vondel mythologiese manieren heeft kunnen leren uit liedboekjes als de *Lusthof*, is heel aannemelik, maar dan niet enkel voor de drie gedichten, die hij in de derde druk daarvan had staan.

Nog 'n enkele opmerking bij dit hoofdstuk van Dr. Sterck. De schrijver meent (blz. 5, 6) dat in 't *Oorlof liedt* Vondel afscheid neemt van zijn geliefde, Maijken de Wolff, voordat hij op reis gaat over de Zuiderzee naar Friesland (zie hiervóor blz. 55). Ik kan dit moeilik aannemen. Zou Vondel dan dit lied hebben laten opnemen in de liedbundel? Me dunkt eerder, dat 't 'n proef is van 'n algemeen minneliedje door hem gemaakt, op 't voorbeeld van zoveel andere, juist als zijn *De jaght van Cupido*. En daarenboven, wat moet dan de „Dedicatie" betekenen, toch wel later gedicht, en dat ook al zo'n algemene liefdeverering betuigt aan de *„Jonck-vrouwen van Vrieslandt ende Overyssel"?*

II.

VONDEL'S GEUSEVESPER.

In 't twede hoofdstuk van zijn *Hoofdstukken* verklaart Dr. Sterck na de vroegere pogingen te hebben afgewezen, de tietel *Geuse vesper* uit de inhoud van de gewone Zondagse vespers (ps. 109—113), en meent dat Vondel die psalmen toepaste op Oldenbarnevelt en de gebeurtenissen van die tijd. Aangenomen dat die inhoud mischien wel toe te passen is op die omstandigheden, wat betekent dit, als er van geen enkele overeenstemming met de inhoud van de *Geuse vesper* zelf sprake kan zijn? Er is volstrekt niets uit die psalmen in 't gedicht terug te vinden. En hoe zou Vondel dan de tietel *Geuse vesper* daaraan ontleend hebben?

Ik meen 'n juiste of ten minste bevredigende verklaring gevonden te hebben, die ik al jaren lang mondeling heb toegelicht.

De moeilikheid is dubbel, vooreerst wat Vondel met 't woord *vesper* hier kan bedoelen; en ten twede wat *geus*

betekent hier, let wel in de mond van 'n protestant. Over dit laatste is blijkbaar weinig of niet gedacht [1]).

Vooreerst is 't duidelik dat de beide tietels *Geusevesper* en *Siecken-troost* ongeveer 'n zelfde bedoeling moeten hebben. Vondel noemt zijn hekeldicht *Geuse Vesper of Siecken-troost voor de vierentwintigh.* Wat Siecken-troost betekent, wordt niet betwijfeld. Vondel stelt zich voor, dat de 24 rechters van Oldenbarnevelt stervensziek zijn, en nu in hun schrik en wroeging de zieketrooster nodig hebben (de zieketroost was bij de protestanten heel bekend). En nu vervult de dichter die taak van zieketrooster, maar in plaats van hun te troosten in hun gewetensangsten maakt hij die des te feller, door hun in de twee eerste strofen met 'n paar snijdende regels de vragen te stellen, die heel hun misdrijf weer voor hun ogen moesten brengen. In de derde stroof zegt hij hun wat de oorzaak is van hun misdaad: begerigheid en wreedheid, maar nu knaagt hun de wroeging. Dan straffer bespot hij ze met felheid, haal maar predikanten, zoek bij die Dordse santen jullie troost; t'helpt niet. En 't besluit, dat allen zich zullen spiegelen aan deze rechters door wrede wroeging gekweld, om nooit de schennende hand te slaan aan de vaders van de staat.

Deze grondbedoeling dus, hun gewetensangsten niet te sussen, maar nog feller aan te wakkeren, wordt op dubbele wijze in de tietel uitgedrukt, door Siecken-troost en Geuse vesper.

Hoe nu door Geuse vesper?

De rechters zijn zwaar ziek; de dood kan naderen, daarvoor immers ook de zieketroost. Welnu, zou Geuse vesper iets kunnen bedoelen van: de uitvaart luien, 't uitluien van die Geuzen, dan hadden we 'n zuiver passende betekenis.

Nu is inderdaad de vesper of de vespers 't *begin* van de uitvaart, van de doden- of zieledienst.

We herinneren ons dat zielen-officie uit de *Reinaert* (vs. 438-445).

1) Dr. J. te Winkel, Ontwikkelingsgang, dl. 5. Bronnen; (blz. 94) meent dat met Geuzen eenvoudig bedoeld is, de „oude Geuzen"; Geusevesper is dan „nachtgroet van de oude Geuzen".

Doe hi gesprac dese woort,
Beual hi ionghe ende houden
Datsi vygelyen zinghen souden.
Dat hi gheboet was sciere ghedaen.
Doe mochte men horen ane slaen
Ende beginnen harde ho
Dat placebo domino
Ende die verse die daer toe horen.

De koning beval dat ze *vygelyen*, dat is de zieledienst zouden zingen. Vigilie betekent hier ongetwijfeld lijkdienst of uitvaart, zoals ook duidelik blijkt 'n paar regels verder (vs. 450/51)

Doe die vygelyen ghehent was,
Doe leidemen Coppen in dat graf.

Vigilie betekent in 't middeleeuws dikwels lijkdienst, of uitvaart, eigenlik natuurlik de dienst in de vooravend, terwijl s'morgens daarna de verdere plechtigheden plaats hadden, en de zielemis gelezen of gezongen werd. Maar omdat 't ene 't andere onderstelde, betekent vigilie ook dikwels de lijkdienst of uitvaart in z'n geheel.

Die gehele plechtige uitvaart bestond en bestaat uit *vespers* (de avend te voren, vigilie) en de metten [1]) en lauden met de zielemis (s'morgens), en daarna onmiddelik de begrafenis.

De vesper of vespers is dus 't *begin* van de uitvaart, en die vesperdienst opende en opent met de antifoon (of voorzang) Placebo Domino in regione vivorum; 't placebo domino van Reinaert vs. 444.

Duidelik is dus, dat de vesper zingen of luien over iemand, betekent z'n uitvaart beginnen of z'n uitvaart houden, evenals in Reinaert (en elders) vygelyen zinghen is uitvaart zingen of houden. In de middeleeuwen vindt men, zoals te verwachten is vigilie en vespers verwisseld. Zo vinden we in de 15e

1) In zijn aantekening op vers 440 heeft Buitenrust Hettema 'n onjuistheid; hij zegt daar: „'t officium defunctorum bestaat uit Vespers, Metten, Nocturnen, Laudes". De Nocturnen zijn delen van de Metten, niet 'n afzonderlik getijde. In plaats van Metten wordt ook wel gezegd de drie Nocturnen, omdat de Metten daaruit bestaan.

eeuw: Vele groter heren ende edele mannen, , ... die dair mede bij waren doe men dese dode lichamen binnen Rijsel bringen soude des avonts ter vygelyen deser uutvairt [1]).

'T frans (zie Gloss.) heeft voor vigilie (vygelyen) *la vespree*, dat is de vesper.

Op zich zelf betekent de *vesper zingen* of de *vesper luien* over iemand, natuurlik de dienst houden of beginnen over iemand, die *gestorven is*. Maar heel makkelik kunnen die uitdrukkingen ook gebruikt worden voor mensen, die nog niet dood zijn, die op sterven liggen; in oneigenlike betekenis dus, temeer omdat ook de gewone vesperdienst van iedere dag in de late namiddag gehouden werd, en dus 't *naderend* levenseinde ook door die vesper verbeeld kan worden. De vesper was echter nooit 't *einde* ook niet van de gewone getijden, 't einde waren en zijn de kompleten. Die toepassing op 't naderend sterven vinden we ook al in de middeleeuwen.

In de Minnen Loop van Dirc Potter (1, 72, 73) begin 15e eeuw lezen we: Daer ic huden meer aff zwighe, want vesper is over langhe gheluut. Hij bedoelt ik zwijg voortaan (hudenmeer) over 'n liefde in m'n jeugd, want ik nader m'n einde [2]).

Zo ook *vespertijt*, als te verwachten is:

Om te blideliker te verwachten onse loon, dat is den penninc die hi geeft sine wercluden ter vespertijt, dat is inden eynde ons levens. Con. Som[2] 373, 293 [3]).

---

1) Jehan Froissart's Cronyke van Vlaenderen, getranslateert uuten Franssoyse in Duytscher tale bij Gerijt Potter van der Loo; uitgave N. de Pauw, 1, 445.

2) De hele plaats bij Potter is als volgt. Nadat ie gezegd heeft te willen dichten Poeten ende historien zanck (63) gaat ie door 69 vlgg.:

Opdat die minnentlicke schone,
Die aller vrouwen is ene croene
Tijtkortinghe daer bij ghecrighe:
Daer ic huden meer aff zwighe,
Want vesper is over langhe gheluut.
God gheve haer dusentwerff saluut,
Die my den moet te hoghen plach
Doet was missetijt aenden dach. *

* Toen 't nog morgen was, toen ik in m'n jonge tijd was.

(Uitgaaf P. Leendertz Wz. 1845).

3) Aangehaald bij Verdam Middelned. Woordenboek op *vespertijt* (aan 't einde).

Ook „sine vygelie singen" betekende in 't middeleeuws, zijn dood voorspellen; in de reeds aangehaalde *Cronyke van Vlaenderen*, vinden we op bladz. 554, van iemand wiens dood gemeld wordt, gezegd: „Ic hadde hier genoech af gepredict, ende sine vygelie al te voren af gesongen".

Rest nu de vraag, kunnen we aantonen dat ook Vondel dergelijke uitdrukkingen gebruikt in die beide betekenissen: uitvaart houden van 'n dode, en uitvaart aankondigen van iemand die nog niet gestorven is. En hiervoor hebben we 'n paar heel bekende plaatsen.

Vooreerst in 't mooie sonnet *Op het overlyden van wylen Cornélis Pietersz. Hoofd* (1626)

Treck om 't Raedsheerlyck lyck geen' droeve toorenklock:
Het burgerlyck beklagh sal dese baer geleyen.
De balling, weeu en wees beluyen hier met schreyen
Hunn' waerd, haer' man, haer' vooghd: daer 't leven uyt [vertrock.

Beluien eigenlik iemand's uitvaart luien met de klokken, wat 't middeleeuwse *beluden* dikwels betekent, wordt hier gebruikt in de zin van: met schreien Hoofd's uitvaart begeleiden.

In zijn *Stedekroon van Frederick Henrick* (1632), aan de stadhouder toegewijd om de verovering van Maastricht, laat Vondel de Maasstroom Maastricht toespreken en troosten: hij voorziet de komst van Frederik Hendrik, die z'n geschut laat donderen voor Maastricht (vs. 53—60)

De Gallem baeuwt 't geschut na sonder mond,
En tart het Spaensch en maghtigh Roomsch Verbond.

Hun antwoord is niet schaers van donderkruid,
Nu Mars syn rol volspeelt op 't wreed tooneel,
En d'uitvaert van Castiljen word beluid
Met onweer van kortouwen, grof van keel:
De Vryheid op dit graf haer' standert plant,
In 't aensicht van Filips en Ferdinand.

Hier is „d'uitvaert word beluid" duidelik in 'n meer oneigenlike betekenis genomen.

En de aanhaling die we nu nog nodig hebben, is de bekende plaats bij Brandt, *Leven van Vondel* op 1625:

> En 't gedenkt my den Poëet in 't achtentachtentigste jaar zyns ouderdoms te hebben hooren verhaalen, hoe zyn vrou op een morgen, geduurende zyne beezigheit met Palamedes, aan de trap, die naar zyn kamer ging, quam roepen; *Man, de Prins leit en sterft*, (want die tijding quam toen uit den Haaghe) en dat hij haar tot antwoordt toeriep; *Laat hem sterven. Ik belui hem vast.*

Hier dus *beluien* voor iemand die de dood voor ogen heeft. En zo wil Vondel ook met z'n Geuse Vesper die Geuzen, de 24 rechters van Palamedes-Oldenbarnevelt vast beluien, uitluien, hun de naderende dood voor ogen brengen, om hun wroeging over de misdaad te feller te prikkelen. Die wroeging der „vaderbeuls" die hij zo straf geschilderd had in de *Klinckert* voór zijn Palamedes, zodat

> Sy zidderden van schrick, sy vlooden niet, sy vloogen.

En nu de moeilikheid, wat met 't woord Geus hier wordt bedoeld. Geus betekent in 't laatst van de 16e eeuw en daarna ongetwijfeld protestant. T'is 'n heel gewoon woord ervoor. Wat bedoelt Vondel er dan hier mee? Wel, de Contra-Remonstranten, die zich op de Synode van Dord tot de alleen echte hervormden hadden uitgeroepen. Hij luit hier de vesper voor die (zogenaamd) echte geuzen, de aartsgeuzen, de dubbele geuzen, zoals hij ze elders noemt. Hier is geus dus van gelijke betekenis als 't woord santen, de Dortse santen (die zogenaamde santen) in de Geusevesper:

> Gaet en soeckt by Dortsche santen
> Heyl en troost.

Op dezelfde wijs stelt Vondel naast elkaar sant en dubbel geus: 'n echte sant! 'n dubbele geus! in z'n hekelvers van 1630 op Trigland en Cats in de twisten over de Akademievraag (Unger 1630—1636, blz. 4, 5) vs. 23—26:

Qui Curios simulant, et Bacchanalia vivunt [1]).

1) Die de matige uithangen, maar leven als brassers.

Dat is:
Hy lijckt een sant en dubbel geus
En voert een roo kalkoense neus.
Al speelt de droes de paep in't swart,
Sijn snuyt verraet hem, of sijn start.

T'is zeker dat *geus* 'n scheldwoord was geworden voor de Gommaristen of Contra-Remonstranten.

De eerste keer dat we bij Vondel *geus* vinden in die betekenis, en zover ik heb kunnen nagaan in 't algemeen de eerste keer dat 't gebruikt wordt in druk, is in zijn bekende *Rommelpot van't Hanekot* (1627). T'grauw, opgezet zijdelings tenminste door contra-remonstrantse predikanten, had 't remonstrantse bedehuis bij de Montalbaanstoren te Amsterdam geplunderd, en tot de grond afgebroken. Vondel laat zingen, vs. 67/68:

Het geviel dat grauwe geusen
Wonnen 't huys te Monckelbaen

en vs. 76: Nu de grauwe geusen pompen
(dat is: nu 't geuzengrauw holderdebolder optrekt)

en 144 nog eens: het moedich geuse-grauw.

Waarschijnlik is die betekenis ontstaan uit de tegenstelling *Arminiaan* en *prinsegeus*, waarbij dus de Gommaristen als de echte prinselike protestanten werden aangeprezen. Deze tegenstelling vinden we in de mond gelegd van de matroos die Majoor Hasselaar, („den onbesuysden Jongman") de afweerder van de plunderaars, zou gespaard of beschermd hebben, omdat hij verklaarde „Princegeus" te zijn: „De matroos hadde den voorz. onbesuysden Jongman, die, om het Arminiaensche huys te beschermen, met blote sweerden onder het volc sloegh, onder syn geweer gecomen synde, met een bloten opsteker in de handt, ghevraeght, of hy een Arminiaen of een Princegeus was: ende als hy verclaerde een Princegeus te wesen, onghemolesteert laten heenen gaen, segghende: Dat baet u uwe leven" [1]).

1) *Remonstrantie van de Gedeputeerden der Synoden van Zuyt- ende Noort Hollant, nopende de groote stouticheyt der Arminiaenen* (aangehaald door R. Bakhuizen van den Brink's Studiën en Schetsen, I, blz. 43, noot 2.

Dat de Contra-remonstranten die naam *geus* op zich toepasselik achten, als de enige echte geuzen of protestanten, blijkt uit 'n tegendicht op Vondel's Rommelpot, dat in 1627 verschijnt: *'t Geuse Lierepypjen op den Amsterdamschen Rommelpot*; dat is dus 't fluitje of de doedelzak van de geuzen tegen de Rommelpot.

En sedert vinden we dat „geus" voor de Contra-remonstranten telkens in de schimpdichten van die tijd [1]).

Geuse-vesper betekent dus, 't uitvaartluien van de Geuzen, de 24 Contra-remonstrantse rechters. Vondel heeft in z'n eigen gezegd: ik belui ze vast, juist als bij Prins Maurits.

III.

De huldiging van Vondel op 't St. Lukasfeest.

In 't achtste Hfst. (blz. 57, 58) van *Hoofdstukken* houdt Dr. Sterck z'n mening staande, (reeds meegedeeld *Oorkonden* blz. 297), dat Vondel door de schilders en dichters op 't St. Lukasfeest in 1654 was gehuldigd, en niet in 1653. Ik kan 't hiermee volstrekt niet eens zijn, omdat de feiten zo eenvoudig zijn en overduidelik.

Brandt verhaalt in zijn *Leven van Vondel* op 1653 't volgende: „In den jaare MDCLIII hielden eenige Schilders, Poëten en Liefhebbers der dicht- en schilderkunste, omtrent hondert in getaale, t'Amsterdam S. Lucas Feest: daar ze den twintighsten van October op S. Joris Doelen ter maaltydt gingen, en iemant, Apollo verbeeldende, den Dichter Vondel, ten dien einde genoodight, en aan't hooger eindt van de tafel op een' hoogen stoel geplaatst, den lauwerkrans op 't hooft zette. Hier werdt Apelles en Apollo, de schilder- en dichtkunst vereenight,

1) Bij Vondel: bijv. *Reyntgen de Vos* (1627) vs. 45; *Op het ontset van Piet Heyns buyt* (1628) vs. 9; *Medaellie voorde Gommariste Kettermeester* (1630) vs. 1; *Haec Libertatis ergo* (1630) vs. 124; *Op den Haen Kalkoen* (1630) vs. 17 (plonder-geus); *Blixem van't Noordholl. Synode* (1631) vs. 28; In *Pronckpenningh* (tegen Vondel's *Medaellie*) vs. 60, zie Unger's Vondel 1630—1636, blz. 336.

als door eenerhanden bandt van onderlinge gemeenschap verknocht en gelyk vermaaghschapt: gelyk men ook van oudts de schildery *een stomme Poëzy*, en de Poëzy *een sprekende schildery* noemde: dewyl de schilder zyne gedachten met streeken en verwen, de dichter zynen zin met woorden uitbeelt. Te deeser tydt quam zyne Vertaaling van *Horatius Lierzangen*, boven gemeldt, onder de pers [1]); maar buiten zyn toedoen, door iemant die een afschrift wist te bekomen. Doch hy, ziende den druk niet te verhinderen, hieldt 'er de handt noch aan, en droeg die vertaaling op aan de Kunstgenooten van Sint Lucas t'Amsterdam, Schilders, Beeldthouwers, Teekenaars en hunne begunstigers: tot een blyk van de genegentheit, die hy hunne edele kunste toedroegh, met erkentenisse der gunst en eere op hun feest genooten".

Dit is zo duidelik mogelik. Dr. Sterck meent, dat „zelfs G. Brandt zich heeft vergist". En dat Vondel zijn Horatius-vertaling *Aan de kunstgenooten van Sint Lucas* heeft opgedragen „niet na de huldiging, maar vooraf". En waarom? Hij zegt: „In de opdracht wordt met geen woord melding gemaakt „van de hulde, wat toch zeker het geval zou zijn indien deze „was voorafgegaan, en de „Horatius" moest dienen als bewijs „van dank".

Maar, *moet* Vondel dan opzettelik over de hem gebrachte hulde spreken, voor de buitenwereld? Helemaal niet in 't karakter van Vondel zo iets te doen, deze stille opdracht, was van hem 'n zeer kiese dank voor z'n huldigers, zonder dat hij zich zelf hoeft te prijzen. Hij prijst in deze opdracht ook alleen de nauwe verwantschap van de dichtkunst en de schilderkunst, en dat is toch blijkbaar 'n herinnering aan de huldiging, waar Apollo en Apelles verenigd waren. Hij draagt 't de kunstenaars op „tot een blijck van de goede genegenheit, die ick uwe edele kunste toedrage" (slot).

1) Unger beweert in zijn *Bibliographie* onder nr. 510, dat volgens Brandt deze vertaling verscheen in Oktober 1653, dit is onjuist zoals uit bovenstaande duidelik is; 't boek kwam uit 1654.

Deze opdracht is gedagtekend: „1653, den 27 van Slaghtmaent" (November). Daarenboven alle verdere feiten kloppen volkomen. Dr. Sterck heeft hier verschillende onjuistheden dunkt me. Hij meent allerlei verwarringen te zien in 'n boekje dat in 1654 werd uitgegeven. T'heet *Broederschap der Schilderkunst, ingewydt door Schilders, Beeldthouwers En des Zelfs Begunstigers, op den 21. van Wynmaent 1654 op St. Joris Doelen, in Amsterdam.* Anno 1654.

Dit is dus 'n boekje ter gedachtenis van de inwijding van 'n *Broederschap der schilderkunst*, die heeft plaats gehad op 21 Oktober (Wynmaent) 1654. Dr. Sterck meent dat dit 't feest is, waarop Vondel gehuldigd is, dus 1654. Hij verklaart dan *21* Oktober, waar Brandt uitdrukkelik spreekt van *20* Oktober, aldus, dat ze 't feest hebben gerekt tot de 21e (blz. 58). Maar dat is toch wel wat ver gezocht; al zou zo'n feest gerekt zijn tot de 21e, zegt men dan later dat de inwijding van de broederschap gebeurd is op de 21e, toen men vertrok in de vroege morgen? Dat is toch tegen alle spraakgebruik. Sint Lukas valt op de 18e Oktober, duidelik dus dat ze *omtrent* die dag hun schildersfeest vierden, 1653 op de 20e, 1654 op de 21e (zoals ook Wagenaar aangeeft [1]).

En de verwarring die Dr. Sterck in 't boekje zelf meent op te merken, is er ook niet.

Er staan verschillende gedichten in, *alle* van Thomas Asselyn, behalve een van Vondel zelf. Drie van die gedichten dienen we even te bekijken. Twee ervan dragen 'n jaartal, Vondels-gedicht is 't twede (blz. A 3), en heet: *Inwyjinge* [2]) *der Schilderkunste op Sint Lukas Feest. 1654.* Dus meent Sterck, is 't huldefeest van Vondel in 1654 gevierd; neen, alleen dit volgt, zowel uit de tietel van 't boekje, als uit de inhoud, dat er in 1654 weer 'n St. Lukas-feest is gevierd. En dat Vondel bij

1) J. Wagenaar, Amsterdam in zyne opkomst, IX, blz. 200.

2) Aldus heet 't in dit boekje (Maatsch. Ned. Letterk.) niet Inwijdinge zoals Unger aangeeft (Bibliografie October 1653) en uitgaaf (1654—1655), waarschijnlik is't 'n drukfout voor Inwying.

die gelegenheid 'n dichtje heeft gemaakt. Maar let wel, de tietel van 't boekje spreekt van de inwijding van 'n *broederschap der schilderkunst*, en Vondel ook; er was dus iets biezonders aan de hand. Wat? Dat zegt ons 't eerste gedicht van deze bundel, (van T. Asselyn), (blz. A2). In 't opschrift boven dat gedicht staat duidelik, dat toen de Broederschap der schilderkunst is „opgerecht door M. Kretser, B. van der Elst, N. van Heldt Stockade, J. Meures."

Op blz. 25 staat 'n gedicht van T. A. (Asselyn): *Op de vereenigingh van Apelles en Apollo, of 't Iaar-gety van St. Lucas. Geviert, door Schilders, Poëten en Liefhebbers der zelfder Konsten, op S. Joris Doelen, den XX. October, 1653.* Dit is 't feest van Vondel's huldiging; dus ook hier volkomen dezelfde dagtekening als Brandt aangeeft. Dit gedicht is door Asselyn gemaakt op de hulde Vondel 't *jaar te voren* gebracht.

Maar wat doet dit gedicht in deze bundel? De hele bundel is duidelik van Asselyn. De paar niet afzonderlik getekende kleine gedichten zullen ook wel van hem zijn, behalve twee mischien [1]). T'was eenvoudig 'n uitgaaf van zijn tafelspelletje, vertoond bij 't stichtingsfeest in 1654: *Broederschap der Schilderkunst.* „Vertooners: Pallas, Apollo, Merkurius". Dit tafelspel is 'n verheerliking van de *handel*stad Amsterdam, dat in z'n stoffelike welvaart alle kunsten zo hoog vereerde. T'is bijna hoofdzakelik 'n brallende uiteenzetting door Merkurius (de god van de handel) van Amsterdam's stichting en grootheid, in handel en kunst; als kunst heeft 't volstrekt geen waarde. De bladzijnummering geeft ook ontwijfelbaar aan, dat dit spel de eigenlike inhoud van 't boekje is. Wat er aan voorafgaat 't eerste gedicht van Asselyn (zie boven) is opgedragen aan Joan van

1) In *Hollantsche Parnas* van 1660 zijn al deze gedichten in dezelfde volgorde weer afgedrukt, blz. 14—35, behalve *Aanspraak tot de Genoodighden,* blz. 27, en *Gesangh,* blz. 28 van de *Broederschap* (1654), en in de *bladwyser* van Holl. Parnas staan ze alle op naam van Asselyn. Mogelik zijn de twee zo even genoemde niet van Asselyn.

Maerseveen, als „Myçeen" (Mecaenas), 't twede is de *Inwying* van Vondel als verering aan de beeldende kunstenaars.

Tot en met dit gedicht worden alleen de bladen genummerd, onderaan, A2, enz., en bij Asselyn's spel begint de gewone bladzijnummering bovenaan, 7, enz. Achter dat spel geeft ie dan nog enige toevoegsels, zijn gedicht op Vondel's hulde in 1653, en enige andere, en als 't laatste ook weer 'n *sonnet* aan Vondel over diens bijwonen van 't St. Lukasfeest: „Toen zijn E. het Feest van S. Lucas met zyn gezelschap vereerde". En ook deze bladzijden na 't spel zijn weer niet gewoon genummerd [1]).

Asselyn heeft dus zijn zinnebeeldig spel uitgegeven, dat hij had laten voordragen op 't feest van de oprichting van de Broederschap der schilderkunst, met de andere gedichten door hem bij die gelegenheid gemaakt. Daar heeft hij ook bijgevoegd wat hij bij 't huldigingsfeest van Vondel had gedicht, en t'is toch heel natuurlik dat Vondel ook zijn gedicht hier in 't licht gaf. Misschien heeft Vondel dit zelfs voor deze uitgaaf gemaakt, want we weten volstrekt niet, of hij 't voor 't feest van de stichting zelf heeft geschreven.

Dr. Sterck heeft blijkbaar dit boekje zelf niet onder ogen gehad, hij haalt waarschijnlik aan uit *Hollantsche Parnas* van 1660 [2]). Hier staan bovengenoemde gedichten in, voorafgegaan door een van L(odewijk) M(eijer). Dit is ook op Vondel's hulde, *Lauwerkrans* den hoofdtpoeet J. V. Vondel Den 20 October van 't 1653ste Iaar op 't hoofdt ghezet." Ook hier dus weer 1653.

T'jaar 1653 staat ongetwijfeld vast.

Waarschijnlik misleid door 't feit, dat in die *Hollantsche*

1) Alleen de eerste van deze bladzijden heeft bovenaan Pag. 25, en verder vinden we helemaal geen nummering. Deze wijze van bladzijnummering is heel gewoon, bijv. in de uitgaven van Asselyn's toneelspelen.

2) In zijn *Bronnen*, blz. 113, zegt Dr. J. te Winkel, dat de huldigingsverzen van Asselijn zijn opgenomen achter de *twede* uitgaaf van „Broederschap der Schilderkunst". 'N twede uitgaaf heb ik nergens kunnen vinden; de huldigingsverzen zijn trouwens afgedrukt achter de 1e uitgaaf, 't boekje dat ik hier besproken heb. De twede keer dat ze gedrukt zijn, is in *Hollantsche Parnas,* zoals ik hiervoor heb meegedeeld. En deze druk bedoelt Dr. Te Winkel blijkbaar.

Parnas Meijer's gedicht vóor alle andere van de Broederschap staat, heeft Dr. Sterck gemeend, dat Dr. Lodewijk Meijer, de latere stichter van *Nil volentibus arduum*, ook de leider is geweest bij de huldiging van Vondel [1]). Dit is geheel onjuist: de leider was blijkbaar Asselijn.

En ten slotte wijs ik er op dat er in 1653 geen spraak is van 'n broederschap of gilde, maar dat Brandt spreekt van „eenige Schilders, Poëten en liefhebbers der dicht- en schilderkunst", die St. Lukas feest hielden. T'zelfde staat ook boven 't huldigingsgedicht van Asselyn van 1653 „'t Iaargety van St. Lucas geviert, door Schilders, Poëten en Liefhebbers der zelfder Konsten" (blz. 25 Broederschap).

Maar de tietel van dit boekje van de Broederschap spreekt *alleen* van „ingewydt door schilders, beeldthouwers, en deszelfs begunstigers", *geen dichters* dus. T'spel van Asselyn spreekt ook helemaal niet van dichtkunst, alleen van bouwkunst naar aanleiding van 't „Stadthuis", en dan uitsluitend van schilder- en beeldhouwkunst. T'was immers 't feest van de *oprichting* van de *Broederschap der schilderkunst*. En eerst op dit feest van de stichting wordt in 't tafelspel aangespoord om nu jaarliks dit feest te gaan vieren. *Apollo* zegt (bijna aan 't slot van 't spel):

Men maak een vaste bandt, van eeuw'ge maagschappy
Pallas.
Men vier nu Jaarelyks, aldus haar Jaar-gety.

Blijkbaar is 't dus hier 'n heel ander feest als dat van 1653, en is in 1654 de vereniging of broederschap der beeldende kunstenaars gesticht [2]).

Niet overbodig acht ik 't nog even in herinnering te brengen, dat Vondel *niet* gehuldigd is door 't St. Lukas-*gilde*,

---

1) *Hoofdstukken*, blz. 75.

2) Dr. P. Leendertz Jr. in Leven van Vondel (blz. 294, 295) heeft in 't kort de twee feestvieringen zeer juist besproken; de opmerking van Dr. Sterck (blz. 58), dat hij twee feestvieringen aanneemt om de verwarring te ontwarren, is dus niet juist.

zoals schijnbaar nog al eens gemeend wordt. T'St. Lukas-*gilde* was al in 1579 gesticht, en bestond niet alleen uit beeldhouwers en schilders, maar zoals Wagenaar ons meedeelt ook uit „glazenmakers, borduurwerkers, tapijtwerkers en anderen" [1]). Blijkbaar is bij de huldiging van Vondel in 1653 de gedachte aan 'n eigen broederschap vruchtbaar geworden, en hebben de schilders en beeldhouwers die ingesteld en ingewijd, vooral op aanstichting van de bekende Marten Kretzer.

T'St. Lukas-gilde had zijn gildekamer „boven de St. Antonis-Waage" [2]), terwijl de beeldende kunstenaars op St. Jorisdoelen hun bijeenkomsten hielden.

Vondel's verhouding tot de beeldende kunstenaars, zijn huldiging door hun, en de stichting van hun eigen broederschap buiten 't St. Lukas-gilde, zijn hoop ik door deze uiteenzetting volkomen helder geworden.

---

1) J. Wagenaar, Amsterdam in zyne opkomst, IX, blz. 200.
2) Wagenaar t. z. pl. blz. 201.
Van 't St. Lukasgilde en de afzonderlike kunstbroederschap geeft Dr. J. te Winkel 'n juiste uiteenzetting in *Ontwikkelingsgang*, dl. 2, blz. 350 vlgg.

Tilburg, 15 Maart 1924. H. MOLLER.

REINAERT EN HADEWYCH.

Dat in den Reinaert velerlei toespelingen schuilen, is bekend. Ik verstout mij het vermoeden te opperen, dat de benaming „dame Hawy", die vs. 1850 aan het schaap gegeven wordt [1]), eveneens een zinspeling bevat, en wel een onvriendelijke op de dichteres Hadewych. Daar het thans wel vast staat, dat Hadewych uiterlijk tusschen de jaren 1260—1270 moet gestorven zijn [2]) en de Reinaert tusschen de jaren 1257 en 1270 is gedicht [3]), verzet zich de chronologische verhouding niet tegen dit vermoeden. Ook het feit, dat Hawy als naam voor het schaap niet vóór den Reinaert schijnt gebruikt te zijn [4]), maakt het mogelijk, dat zijn dichter bij het bezigen van dien naam aan de mystica dacht en haar door een schaapachtige voorstelling bespotten wilde. Van twee zoo krachtige en hartstochtelijke persoonlijkheden van zoo tegenovergestelde mentaliteit een botsing aan te nemen, is wel niet te stoutmoedig.

1) Van den Vos Reinaerde, uitgegeven door F. Buitenrust Hettema en H. Degering (1921) 102. — De Reinaert wordt hier steeds naar het Comburgsche hs. geciteerd.

2) J. van Mierlo Jr., S. J., Uit de Geschiedenis onzer Middeleeuwsche Letterkunde, in: Dietsche Warande en Belfort XXI (1921) I 455 vgg., II 627, 634 vgg.

3) J. te Winkel, De Ontwikkelingsgang der Nederlandsche Letterkunde I (1922) 390 n. 1; F. Buitenrust Hettema, Van den Vos Reinaerde II: Inleiding, Aanteekeningen, Glossarium (1909) 84; D. Th. Enklaar, De overeenstemming tusschen Maerlant's Alexander en den Reinaert, in: Tijdschr. v. Ned. Taal- en Letterk. XLI (1922) 311.

4) In den Roman de Renart komt wel de naam Dame Haouis voor, maar niet als aanduiding van het schaap. Vgl. Le Roman de Renart, publié par E. Martin I (1882) 155, br. IV 314; II (1885) 168, br. XVI 475; J. W. Muller, Critische Commentaar op Van den Vos Reinaerde (1917) 271; ook 104. Prof. Muller, die den oud-Germaanschen oorsprong van den naam Hadewych—Hadewy—Hawy aantoonde, is van oordeel, dat hij zeer goed zuiver Dietsch kan zijn en geenszins door ontleening aan den Renart behoeft te zijn ontstaan (J. W. Muller, Iets over verwisseling of verwarring van persoonsnamen, naar aanleiding van Hadewych—Heilwych, in: Tijdschr. v. Ned. Taal- en Letterk. XXXVII (1918) 12 vgg.).

Een parallel daarvan meen ik te vinden in de omstandigheid, dat ook een goede honderd jaar vroeger Magister Nivardus in zijn Ysengrimus zijn hoon uitstortte over Bernard van Clairvaux [1]).

Indien de dichter van den Reinaert Hadewych heeft willen bespotten, dan ligt het voor de hand, dat hij ook tegen haar het middel, waardoor hij zoo menigen ridderroman ridiculiseerde, de literaire parodie, aangewend heeft. Het lijkt wel, of dit inderdaad het geval is. Rein. 1950:

Dat ghi yet let, dats mi leet

althans stemt woordelijk met Hadewych's Mengeld. VIII 26 overeen; Rein. 3137:

.... Hat dat vleesch ende dranc des bloets

vertoont veel overeenkomst met Mengeld. XVI 29 en 118. Op zichzelf zou ik uit de overeenstemming van deze plaatsen niet durven concludeeren, dat de Reinaert Hadewych parodieert, nu dat vermoeden reeds eerder gewekt is, lijkt zij mij te groot om genegeerd te mogen worden. Hetzelfde is het geval met de woorden „den vroeden houden" (Rein. 2396), waarmede de vos zijn vader aanduidt. Deze uitdrukking komt ook bij Hadewych, Stroph. Ged. XXVII 48, voor, als min of meer technische term van haar mystiek. Ook deze overeenstemming bewijst op zichzelf weinig: het voorkomen van dezelfde woorden in beide gedichten kan toevallig zijn, is evenwel in de gegeven omstandigheden opmerkelijk.

Eenmaal de mogelijkheid aanvaard, dat de Reinaert op Hadewych zinspeelt, zal men misschien ook in het verhaal van de brieven, die de ram Belin op Reinaert's verzoek „verholenlike" naar den koning moest brengen, onder voorgeven dat hij ze zelf geschreven had (Rein. 3251 vgg.), bespotting willen

1) Ysengrimus, herausgegeben von E. Voigt (1884) 265, Lib. V 126; 341, Lib. VI 89. Vgl. Voigt, a. w., CV; L. Willems, Etude sur l'Ysengrinus (1895) 19 vgg.

zien van de strophe van Hadewych, Stroph. Ged. XLIII 22 vgg.:

Hoe gherne soudic sien die brieve,
Hoe ghi, minne, hebt in uwen brief
Uwe overhertelike lieve,
Hoe ghi met minnen mint u lief [1]); enz..

Een zoo brutale profanatie, door openlijk, de „minne" door den ram te verbeelden, lijkt mij echter voor de 13de eeuw, zelfs voor den dichter van den Reinaert, te modern gedacht. Het erotische element in Hadewych, dat moeilijk door het schaap verbeeld kan zijn [2]), zou ik over het geheel buiten rekening willen laten [3]).

Ik zal de eerste zijn om toe te geven, dat dit alles weinig bewijst. Meer dan op de mogelijkheid van deze hypothese te wijzen, was het doel, dat ik mij hier gesteld heb, niet. Zelfs in haar onzekerheid schijnt zij mij echter, bij onze nog verre van volledige kennis van den Reinaert, wel toe eenige overweging te verdienen.

D. TH. ENKLAAR.

---

1) Hadewych, Strophische Gedichten, uitgegeven door J. van Mierlo Jr., S. J. (1910) 206.

2) Vgl. A. Brehm, Tierleben XIII (1916) 245.

3) Zou ook Rein. 41: Het was in eenen tsinxen daghe, zinspelen op den aanvang van het tweede visioen van Hadewych, te meer daar dit gelijkt op het begin van het zevende, zoodat het den Reinaert-dichter gemakkelijk in het geheugen kan zijn blijven hangen? De overeenkomst behoeft geen toeval te zijn, want de hofdag van den (menschen)koning, die hier gepersiffleerd wordt, werd niet uitdrukkelijk op Pinksteren gehouden, maar omstreeks dien tijd. Zoo stelt dan ook de Roman de Renart, br. I 15, den hofdag op Hemelvaartsdag. Juist dat de Reinaert in dit opzicht afwijkt van het oud-Fransche origineel, is te danken aan parodie van een mnl. werk. Echter wel niet van Hadewych, maar van den aanhef van den Ferguut of een anderen Arthur-roman. Bovendien zou men, door hier parodie van Hadewych aan te nemen, moeten veronderstellen, daar deze plaats door de voorstanders van het dubbele auteurschap van den Reinaert aan den oudsten dichter Aernout, de overige aan den jongeren Willem worden toegekend, dat beide dichters Hadewych bespotten, wat mij niet aannemelijk voorkomt, of één dichter moeten aanvaarden. In deze nog verre van opgeloste kwestie wil ik mij echter niet begeven.

KLEINE MEDEDEELINGEN.

122. ESBATEMENT VAN DEN APPELBOOM (Tschr. XLII 165—93).

Vs. 31 *wuytken*, lam; zie niet alleen Tschr. XL 168, maar ook 166, waar, behalve de door den heer Meertens (blz. 169) aangehaalde plaats, ook de verklaring van den dierennaam (eigenlijk een roepnaam) uit het verkleinw. van *Wouter* reeds te vinden is. Verg. nog, wat t. a. p. verzuimd is, Tschr. XXI 104: den bijvorm *wouten*.

Vs. 40 *aelken*, eveneens een als dierenroepnaam gebezigde persoonsnaam, verklw. van *Ael* (*Aaltje*) < *Alyt*; zie zeker zestiendeeuwsch refrein of liedje over *vrou Alyt*, dat ik nu niet kan terugvinden, en verg. mnd. *Alheit* als naam der gans (zie vs. 37) in Reinke Vos 1779, waarbij Lübben aanteekent: „*Alke* ist Bezeichnung eines einfältigen, schwatzhaften Weibes" (verg. ons *een domme gans*).[1]

Ald. Zou men iplv. *verlenen* niet mogen, moeten lezen: *verbenen*, verbijsteren, van zijne bezinning berooven, ontstellen (zie Mnl. Wdb.)? — Ook vs. 14—15 zijn kennelijk bedorven. Ik zie geen kans ze te verbeteren; wel dat *vorwaerts* ironisch gebezigd is voor: achteruit, en dus iets als een kreeftengang krabbengang bedoeld zal zijn; kan dit in *geschrapt* zitten?

Vs. 56 *metken* is een derde persoonsnaam, als dierenroepnaam, voor de geit (zie vs. 28), gebezigd, t.w. de verkleinvorm van *Machthild*, *Mechteld* > mnd. *Mette*, in nhd. *metze* tot soortnaam voor: hoer geworden; zie Kluge op *Metze*, Ned. Wdb. op *Mette* (II). — Eindelijk had voor desonkundigen wel even aangeteekend mogen zijn dat 23 *gracht*: sloot en 37 *gruse*: meel beteekent; en ware bij 376 en 464 een verwijzing naar Ned. Wdb. III 516 niet misplaatst geweest.

Leiden, Jan. 1924. J. W. MULLER.

1) Zou *Aluta*, de nog onverklaarde naam der onnoozele boerin, wier ongevallen — die van Huygens' Tryntje Cornelisdr. voorspellende — den inhoud vormen van Macropedius' gelijknamige klucht, niet een vergrieksching zijn van dit nnl. *Alyt*? Zie Bolte's inleiding tot zijn herdruk, s. XVI—XIX.

DE ONTWIKKELINGSGANG DER HOLLANDSE VOORNAAMWOORDEN *JE* EN *JIJ*.

„Dat tweede-persoonspronomen is altijd 'n lastig, dwarsdrijverig ding geweest en is 't nog", verzucht Dr. J. A. vor der Hake in een artikel, getiteld *De Moeielikheden van een onderzoek naar de levende taal in het verleden* (*Nieuwe Taalgids*, V, 114) en hij eindigt: „Ziehier weer 'n artikel met vragen en vraagtekens". *Weer*, immers 't slotoverzicht van zijn dissertatie, *De Aanspreekvormen in 't Middelnederlandsch*, I *De Middeleeuwen*, begint met: „Dit werk van veel vermoedens en veel vraagteekens". Als ik in het hiervolgend artikel ook al aanstonds weer die „dwarsdrijverij" van dat tweede-persoonspronomen doe uitkomen, dan is dat niet om het aantal onopgeloste problemen te vermeerderen, maar in de hoop van uit een nieuwe gezichtshoek een nieuw licht op verschillende moeilikheden te kunnen laten vallen. De kwestie, die ons eerst moet bezig houden, is bekend genoeg: bij inversievormen als *heb je*, *liep je* enz. ontbreekt de persoonsuitgang *t*. Waarom? Ik vond bijna steeds enkel de konstatering van het feit; maar één poging tot verklaring is mij bekend.

Het *Wdb. der Ned. Taal* IV, 2337 zegt: „Bij de samensmelting van het werkw. met de enclit. vorm *je* gaat de persoonsuitgang *t* verloren" en Te Winkel, *Grundriss* I[2] 856: „Wird *je* (für *jij*) im 17 Jahrh. und später (vorzüglich im 19 J. nahm dieser Gebrauch überhand) hinter das Verb. gestellt, so wird die Endung *t* weggelassen, also *neem je*, *zeg je*". Een poging tot verklaring van die regelmatige „uitlating" doet, bij mijn weten, alleen Van Helten, in *Vondels Taal* I § 53, waarnaar ook het Wdb. verwijst. Hij zegt daar: „Den 2den persoon met geëlideerde *t* vóór het enclitisch volgende *je*

bezigt V. in gedichten, die in de volkstaal zijn geschreven; alzoo *mooghje*, *drinckje*....." enz. „Verg. een zelfden wegval vóór *gij*, bv. in het *Moortje spreeck gy*, *roock gy*, *ga gy*...." „Of we dit verschijnsel echter niet liever assimilatie dan elisie zouden noemen? Blijkbaar was en is het verdwijnen der *t* een gevolg der inniger vereeniging van verb. en pronom.; hierbij moest de *t* (oorspr. de geaffriceerde *th*, dus niet te verwarren met onze gewone *t* = idg. *d*), in plaats van slotconsonant der vorige syllabe, beginletter der volgende worden; en smolt ze dan tevens in de uitspraak met *j* of *g* samen, zoo moesten laatstgenoemde geluiden de overhand behouden, gelijk men dit eenvoudig kan waarnemen door een vorm *rookt*, *gaat*, *zegt* enz. vóór de *t* op die wijze af te breken, dat men de tong reeds den voor die *t* vereischten stand laat aannemen, zonder daarbij nochtans den adem uit te stooten en dat geruisch voort te brengen; wanneer men daarop, terwijl de voor de tongletter aangenomen stand der lingua behouden blijft, zich gereed maakt een *j* of de *g*, in *gij* voort te brengen, dan zullen, bij een vernieuwde uitstooting des adems, de gecombineerde standen van dat orgaan voor *t* en *j* of *g* slechts het uitspreken van een *j* of *g* mogelijk maken". Gaat deze verklaring, waarvan de formulering een foneticus niet erg bevredigen zal, op, wat het wezen der zaak betreft? In de *N. T.* IX, 96 vlg. spreekt Dr. Kruisinga over de vorm der verkleinwoorden. Hij betoogt dat in woorden als *huisje*, *bakje* enz. (de dim. van alle woorden, die uitgaan „op gesloten of open medeklinker, of op *m*") de uitgang *-tje* is. Al mag nu de ontwikkelingsgang van de verkleinwoorden en deze inversievormen, zooals nader zal blijken, niet geheel gelijkgesteld worden, toch zou, wat Dr. K. betoogt, misschien ook kunnen gelden voor inversievormen als *kook(t) je*, *loop(t) je*, *droom(t) je* enz. Ook hier zou dan — ik haal Dr. K.'s woorden aan — „de *t* tusschen de open of gesloten medeklinker (en *m*) en de *j* niet gehoord worden". Voor een aantal gevallen ging dan v. H.'s verklaring op; voor een aantal — immers nu zijn de

verkleinwoorden *toontje*, *keertje*, *gaatje*, enz. daar om te bewijzen, dat, foneties beoordeeld, de inversievormen van *je toont*, *je keert*, *je gaat*, zonder bezwaar konden luiden *toont je*, *keert je*, *gaat je* [1]). Waarom dan toch *ga je* enz. zonder *t*? Hebben deze en dergelijke vormen zich aangesloten bij de groep, waar „*t*-wegval" foneties verklaarbaar zou zijn? Analogie in omgekeerde richting ware minstens even begrijpelik; vooral onder invloed van de vormen met rechte woordschikking *je vreest*, *je loopt* enz., die alle *t* hebben, was behoud van *t*, altans in schrift, bij inversievormen, dus *loopt je*, *vreest je* enz. alleszins verklaarbaar geweest [2]). Ik heb de verkleinwoorden hier ter vergelijking aangehaald op voorbeeld van Dr. Kruisinga, die in zijn genoemd artikel o. a. de vraag stelt: *snuifje* met *f*, maar waarom *snuif je* met *v*? En nu tracht hij wel aannemelik te maken, dat de *f* van *snuifje* alleen begrijpelik is, door een verkleiningsuitgang *tje* aan te nemen, maar zijn eigenlike vraag beantwoordt hij daarmee niet. Waarom *snuif je* met *v*, waarom *reis je* met *ž*? Ziehier een nieuwe moeilikheid. Als 't verkleinwoord *reisje* teruggaat op een ouder *reistje* en ook de inversievorm *reis je* op een ouder *reist je*, waarom heeft dan 't verkleinwoord een *š* en de inversievorm een *ž*?

Het artikel van Dr. G. G. Kloeke in *Zeitschrift für D. M.* 1923, bladz. 217 vlg., *Die Entstehung der niederländischen Diminutiv-Endung -tje*, heeft een stevige grondslag gelegd voor ieder, die zich in bijzonderheden omtrent de verdere ontwikkeling der verkleinwoorden wil verdiepen. En de *š* van *reisje* wordt, vooral door dit artikel, wel volkomen begrijpelik. Maar moeten we nu voor de zachte cons. in *snuif je*, *vraag je*, *reis je*, in de inversievormen dus, weer onze toevlucht nemen

---

1) *Gaat-je*, *siet-je* komen in de 17de eeuw een enkele maal voor, zie *Ndl. Wdb.* IV, 2337.

2) Vgl. *je vergist je*; *daar loopt je broer* en dergelijke verbindingen, die bovendien bewijzen, dat de *t*, of liever de *tj*, niet noodzakelikerwijze in 't gedrang *behoeft* te komen; ook verkleinwoorden als *schauptjes* komen dialekties (in West-Vlaanderen bijv.) voor, met *gesproken* palatale explosief.

tot analogie? Aansluiting bij *reis ik* met *z*? invloed van de infinitief *reizen*? Waarom heeft dan niet, zou men kunnen vragen, een subst. *reize*, pluraal *reizen* op *reisje, reisjes*, de diminutieven, gewerkt? We verliezen zo langzaam aan de vaste grond geheel onder de voeten. Laat ik nu het probleem eenmaal gesteld is, liever maar aanstonds zeggen, dat het — op *deze* wijze gesteld — m. i. onoplosbaar is. Het is niet zonder bedenking dat hier reeds van den beginne af — zie de formulering bij Te Winkel — eerder met lettertekens wordt gewerkt dan met klanken, maar de fundamentele fout is deze: men gaat tot dusver algemeen uit van de veronderstelling dat *reis je* een „samensmelting" zou zijn van een persoonsvorm *reist* en een *bestaand* pronomen *je*, de verzwakte vorm van *jij*, m.a.w. dat, toen deze samensmelting tot stand kwam, *jij* en *je* als zelfstandige en proklitiese vnw. voorkwamen, dat dus aan *reis je je reist* is voorafgegaan. Ik zal nu eerst trachten aan te tonen dat het tot dusver gevonden materiaal in genen dele deze mening wettigt.

Bekend is dat eerst in onze Hollandse blij- en kluchtspelen uit het begin der 17de eeuw de vormen *je* en *jij* in groten getale voorkomen. Men vindt ze daar in alle posities: proklities, enklities, in positie met klemtoon (emphaties, of zelfstandig, hoe men 't noemen wil). Hoe de toestand daarvóór is, in de M.E. en de 16de eeuw, daaromtrent kan Dr. Vor der Hake ons het best inlichten: „Van een *jij* is *in de literatuur*" (de Middelnederlandse, met uitzondering van de Friese) „nog geen sprake" (*Aanspreekv.* 113); „opmerkelijk is het toch, dat we in de Mnl. geschriften *nooit ji* geschreven vinden", blz. 209. In het *Grammatisch Overzicht* van hetzelfde werk, blz. 208 vlg., worden enkele vbb. van *je* vermeld. V. d. H.'s artikel in *N. T.* V gaat over de schrijftaal in de 16de eeuw: „Ik *vond*", zegt hij aldaar blz. 113, ... „bijna niets anders dan 't pronomen *ghy* in alle mogelike levensverhoudingen en levensomstandigheden", een dergelike uitspraak blz. 115—116. En daarmee in overeenstemming, *Aanspreekv.* 226: „tegen

het einde van de 16de eeuw ongeveer, is *ghi* (= *ji*?) overal, in alle literaire producten der zuidelijke zoowel als der noordelijke gewesten regel" [1]).

Laat ik, alvorens verder te gaan, nog even in 't kort de voorgeschiedenis van dit *ghi* in herinnering brengen, voorzoover die ons hier interesseert: *gĭ* (*gî*) zal teruggaan op een ouder *jĭ* (*jî*). In 't Owndfr., dus vóór de schriftelike overlevering, moet de *j* voor *betoonde* palatale vokaal tot *g* zijn geworden; in *onbetoonde* positie heeft deze overgang niet plaats gehad; het enklitiese *-i* in vormen als *hebdi*, *leefdi* heeft zich rechtstreeks uit de vorm *ji* ontwikkeld. In overeenstemming daarmee vinden we — hier afgezien van het tegen het eind der M.E. verdwijnende *du* — in *alle* Westnederfrankiese dialekten der M.E. als *het* 2de persoons-pronomen *ghi*, *-i*: „we vinden in *alle* hss., in *alle* dialecten, zowel vormen als *kendi* naast vormen als *kent ghi*" (v. d. H., *Aanspreekv.* 214).

En nu is dit het grote raadsel: *ji* wordt in de geschreven taal tot ± 1600 niet aangetroffen, *je* hoogst zelden, en in onze Hollandse kluchten en blijspelen uit het begin der 17de eeuw vertonen zich, plotseling naar het schijnt, de vormen met *j* in groten getale. Met meerdere of mindere stelligheid worden daarvoor de volgende oplossingen aan de hand gedaan: in bepaalde dialekten, wel de Fries-frankiese genoemd, is de oorspronkelike nominatief *ji* in de *gesproken* taal blijven bestaan, *ghi* is de „papieren" vorm; of wel: *ghi* op papier werd als *ji* uitgesproken; nog anders gezegd: *ji* berust op Friese invloed. Vor der Hake formuleert het nu eens zo, dan weer een weinig anders; Franck (*Mnl. Gr.*² § 209) zegt: „in der Aussprache musz, soweit es *heute* (cursivering van mij) in Mundarten vorhanden ist, auch *j*(*i*) daneben (t. w. naast *ghi*) bestanden haben". Slaat men 't *Mnl. Wdb.* van Verdam i. v. *gi*, het *Etymologies Wdb.* van Fr.-v. W. onder *gij* op, dan vindt men soortgelijke meningen.

1) Vgl. ook nog blz. 226: „Ook de grof-zinnelijke boerden stellen te leur: daarin scheldt men elkaar uit met *ghi*!"

Nu wordt toch wel wat al te veel van ons gevergd: we moeten geloven, dat in sommige Mnl. dialecten — een enigszins nauwkeurige afbakening ontbreekt tot nú toe — *ji* de *levende* vorm is. Wel komt *ji* tot ± 1600 nooit in geschrifte voor [1]), zelfs niet in die werken, waar de meeste grond is niet-konventionele taal te verwachten, niet in boerden, niet in sotternieën, immers ook hier is de vorm onveranderlik *ghi* (— *i*), geen bezwaar, men leze dan — in „sommige" werken en vermoedelik ook alleen in „bepaalde" levensverhoudingen — *ghi* als *ji*! Zo mag men, volgens Prof. J. H. Kern, in 17de-eeuwse Hollandse teksten waar de objektief (en 't possessief) *jou* of *jouw* is, wellicht in *ghy*, *gij*, *ge* een andere spelling voor *jij*, *je* zien (N. T. V., 126) [2]). Hier vinden we altans naast de *g*-vormen nog *j*-vormen. Maar waarom toch voor dit woord *ghi* die angstvallige — vóór 1600 *konsekwente* — vermijding van 't letterteken *j*? Zijn er in de Mnl. schrijftaal nog andere woorden — ontleende woorden, met voor ons nieuwe, onbekende klanken blijven hier buiten beschouwing — waar even systematies *g* wordt geschreven ter aanduiding van de klank *j*, of in 't algemeen *x* voor *y*? Ik weet wel dat men voor de Nederlandse gewesten op het eind der M. E. en in de 16de eeuw onder enig voorbehoud een *algemene* schrijftaal mag aannemen, een schrijftaal, die sterk onder Zuidnederlandse, met name onder Brabantse invloed staat en die dus ter bestudering van de *gesproken* Hollandse dialekten met de nodige voorzichtigheid moet worden gebruikt, maar dat een zo markant woord als een aanspreekvorm, in casu een in bepaalde gewesten inheems *ji* òf steeds, in alle levensverhoudingen, in geschriften door 't „Brabantse"

1) Vor der Hake spreekt van een „sporadies" *jij*, gevonden „bij 'n Westvlaming of een Hollander, 'n zeekanter in 't algemeen" (*N.T.* V, 116), zonder vbb. te noemen. Ik ken geen enkel voorbeeld uit Noordwestfrankiese geschriften.

2) En als de objektief *je* is, is dan *ghi* = gij? Prof. K. voegt daaraan toe: „Opmerkelik is in dit verband dat Breeroo (of zijn uitgever?) in zijn oudere stukken, als de *Klucht van de koe*, geregeld *ghy* naast *jou* schrijft". Dit is niet juist: Breeroo doet dit in de *Klucht van de koe* maar tweemaal (vs. 143, het vb. door K. gegeven en vs. 549); in de hele klucht komt de vorm *ghy* maar 8 maal voor; *gy*, hier streng van *ghy* te scheiden, zoals zal blijken, daarentegen ± 100 maal.

ghi zou zijn verdrongen, òf dat steeds dat *ghi* zou zijn geschreven en 't „Hollandse" *ji* daarmee bedoeld, dat kan niet met de ware staat van zaken in overeenstemming zijn. Dit gaat alles uit van vooropgezette meningen, zooals o. a. bij Vor der Hake duidelik blijkt: „Ik *wilde* .... in 't Nederlands van de 16de eeuw telkens een ander pronomen vinden". — „Ik *vond* inderdaad bijna niets anders dan 't pronomen *ghy*". Ja, dan moet *ghy* wel „een schrijfwijze" voor *jy* zijn. Hij, die in de M. E. zoekt naar de „Hollandse" verkleinwoorden op *(t)je*, evenals de *je*-pronomina eerst begin 17de eeuw in zo grooten getale verschijnend, vindt als uitgang *-kyn* en — vooral in de 16de eeuw — *-tgen*, *-tgin*. Zijn nu *-kyn* en *-tgen* en *-tgin* in sommige dialekten schrijfwijzen voor *-tje?* Natuurlik niet. Vooral door Kloeke's artikel is wel duidelik, dat we hier te doen hebben met een geleidelike, zelfstandige ontwikkeling, binnen een bepaald dialektgebied voltrokken. Is er reden voor *ghi* (*-i*) een dergelijke ontwikkeling aan te nemen, heeft zich *Hollands ghi* (*-i*) ontwikkeld tot *Hollands ji*, *je?* Ik meen van wel, maar mag niet op mijn betoog vooruitlopen en kom dus terug tot de in de M. E. gevonden *j*-vormen van het subjekt-pron., 2de persoon.

Duidelik is nu wel dat voor mij geschreven *ghi* niet *ji* is; de met *j* geschreven vormen zijn heel gering in aantal. Alvorens de enkele vbb. te noemen die tot dusver gevonden zijn, meen ik goed te doen met dèze twee dingen alvast te laten uitkomen: 1° *ji komt niet voor*, wel een paar maal de vorm, die men gewoon is de verzwakking van *ji* te noemen, nl. *je*; wat vooral ook hierom merkwaardig is, omdat in 't algemeen in de Middeleeuwse literatuur nog maar heel weinig verzwakte, met ə geschreven vormen, van de pronomina *wi*, *ghi*, *mi* worden aangetroffen[1]; 2° *je* is alleen gevonden in *enklitiese* positie, nooit proklities.

De oudste mij bekende voorbeelden geven de *Dingtalen van*

1) Zie bv. *Mnl. Wdb.* onder *gi*, waar Verdam zegt: „De toonlooze vorm *ge* schijnt in 't Mnl. (althans in de schrijftaal) niet voor te komen"; wat *si* — *se* betreft, hier liggen de zaken ingewikkelder.

Aardenburg [1]) (2de helft 14de eeuw): § 47 Onrecht *hebje* (§ 4 *hebdi*, § 11 *heb di*, § 14 *hebt ghi*); § 28, 46, 52: *Wil ye* horen, *ghi* scepenen (§ 35 *Wil di* enz., § 42 *Wilt ghi*). In de *Brielsche dingtalen* (*Verslagen en Mededeelingen der Vereeniging tot Uitg. der br. v. h. oude vad. recht* III, 579—582), stammende uit de eerste helft der 16de eeuw, misschien iets vroeger, geven deze formule: Heer schout (baillu), *gelief je* te hooren. Hier steeds *gelief je* (9 maal); meermalen volgt een nazin met *dat ghij* Een dergelike formule geven de *Dingtalen van Zierikzee*: Heer schout, *bellief je* te hooren (blz. 480—481); daar komt verder voor *dat je*, *sul je*, maar deze dingtalen behoren waarschijnlik reeds tot de 17de eeuw. De meeste van deze voorbeelden ontleen ik aan de dissertatie van Dr. Vor der Hake; ik heb er niet meer kunnen vinden en genoeg gesnuffeld om de hiervoor aangehaalde verzuchtingen van Dr. Vor der Hake te begrijpen. Ja, twee kan ik er nog geven, één bij Everaert [2]), die straks ter sprake komt en nog een voorbeeld.... uit Antonius Sexagius' *De Orthographia Linguae Belgicae* (Leuven 1573), die volgens L. Goemans, *Leuv. Bijdr.* IV 79, de Mechelse tongval aan zijn werkje ten grondslag zal hebben gelegd. In zijn woordenlijst vermeldt hij *douie* = facis? [3]). Aardig is deze vorm vooral in verband met een uiting van Joost Lambrecht in zijn *Nederlandsche Spellijnghe*, aangehaald door V. d. H. (*N. T.* V 116). Deze zegt, handelend over het gebruik van de „vocaalsillebe" *ie*, dat deze „tweasins" wordt gebruikt, eenszins in woorden als *riec*, *bedied* enz., anderszins „op zijn Hollandsch, Zealandsch ende Westvlaandsch in dit naarvolghende woordt *ie* voor *ghy*:

---

1) *Rechtsbronnen der Stad Aardenburg* door G. A. Vorsterman van Oyen ('s-Gravenhage, 1892), blz. 231 vlg.

2) In het *Esbatement van den Dryakelprouver*, vs. 180: *souctje*.

3) In hoeverre Goemans gelijk heeft, kan ik niet beoordelen. Het *tegenwoordig* Mechels schijnt geen *je* (*ie*?) vormen te kennen. Goemans denkt aan Hollandse invloed; hier nog aan een Fries *ji* te denken wordt ook wel wat al te kras. Maar aan die Hollandse invloed geloof ik evenmin. Men lette hier weer op de enklitiese positie.

iéghen voor *téghen*". Hieruit mag worden besloten dat dit *ie* (voor *ghy*) = *je*. Daaraan had V. d. H. nog kunnen toevoegen de opmerking, die J. Lambrechts maakt bij de bespreking van het letterteken *ij*. Na vbb. te hebben gegeven als *dijc*, *berijd* enz. gaat hij verder: „Hier zal men oac notéren hoe dat men zommighe lieden vind die zeggen *iy* of *ịy* voor *ghy*" (*ị* met een „stipkin" is *i* cons.). Ziehier de schrale oogst. En als we nu de drempel der 17de eeuw overgaan, komen ons dan de pron. *je*, *jij* al dadelik in drommen tegemoet? Laten we gaan zien bij Hooft en Breeroo; in de eerste plaats komt natuurlik in aanmerking hun vroegst gedateerde werk. De Amsterdamse *Warenar*, hoe belangrijk ook voor de bestudering van het *je-jij-* — én *ghy*!-gebruik, laat ik in dit verband buiten bespreking.

Behalve in de Warenar gebruikt Hooft de vnw. *je*, *jij* heel weinig. Men vindt ze niet in de tafel- en bruiloftspelen, gemaakt in de eerste jaren der 17de eeuw, ook niet in de *Granida*, evenmin in zijn overig dramaties werk, meen ik (de *Isabella* uitgezonderd). In zijn gedichten vinden we voorbeelden. Ik heb deel I van de bekende uitgave Stoett-Leendertz doorgelezen, waar Hooft's gedichten, chronologies gerangschikt, afgedrukt staan naar hs. A, de rijmkladboeken [1]). Nauwkeurige of nagenoeg nauwkeurige datering is hier dus mogelik; bij Breeroo kunnen we niet zo zeker gaan. Dat Hooft konservatief, konventioneel is op 't stuk der aanspreekvormen, dat hij, ook in zijn later werk, maar een zeer beperkt gebruik maakt van de *j*-vormen, is in dit verband niet allereerst van belang; wel, *hoe* hij ze gebruikt. Welnu, in Dl. I der *Gedichten* komt *jy* niet voor en *je* — op één uitzondering na (*je waert*, blz. 315, in een gedicht van 1636) — *alleen enklities*. De voorbeelden vindt men vooral in Hooft's speelse dartele „liedekens" en „deuntiens"; nog niet in de vroegste, niet bijv.

1) Dl. II der *Gedichten*, blz. 461 vlg., geeft de oudere lezingen van hs. A. Voor ons doel is maar één variant van belang: *susge*, oudere lezing voor *blusge*, I 18, vs. 22.

in *Amaryllys* (p. 32) ± 1603. *Schoon Nymphelyn* (35) geeft het eerste vb. (1604); zie verder p. 57 *om datje*, 116 *datje* (1611). In *Hoogher Doris niet* enz. (128) staan er verschillende, dan zijn we al in 1614. De verdere vbb. in Dl. I staan p. 132, 177, 179, 207, 211, 315—16; men ziet het aantal is wel klein.

Handschriften van Breeroo hebben we niet [1]). Tussen de eerste opvoering van zijn toneelwerken en de druk liggen dikwijls enige jaren; in die tussentijd kunnen in de oorspr. tekst wijzigingen zijn aangebracht, gehele omwerking zelfs is mogelik, maar dit onttrekt zich aan onze waarneming. In alle gevallen gaan we voor ons doel het veiligst met Breeroo's vroegste werk te nemen. Daarom heb ik gekozen de 3 bekende kluchten en het oudste ernstige stuk, de *Rodd'rick ende Alphonsus*; deze laatste is „ghedicht ende voleyndt int jaar 1611", gedrukt 1616. De *Klucht van de Koe* (voortaan aangeduid als K) is gedateerd 6 Aug. 1612; *Symen sonder Soeticheyt* (S) is niet gedateerd, maar wordt op goede gronden tussen K en de *Klucht vanden Molenaar* (M) geplaatst; M is van 1613. Zij zijn samen in druk verschenen in 1619 [2]). Naar die drukken van 1616 en 1619 vindt men deze stukken in de uitgave van Breeroo's werken, bij Gebr. Binger verschenen; deze heb ik gebruikt.

K telt 677 verzen, S 583 en M 598; ze zijn dus ongeveer van gelijke omvang. Het *enklities* subjekt-pron. *je* komt respectievelik 19 maal, 55 maal, 55 maal voor [3]); *niet-enkl. je* 2 maal (K 274, 398), 16 maal, 13 maal. In K treft men 1 vb. van *jy* (*jy wilt*, 100), in S geen, in M 15 in verschillende posities, maar grotendeels met sterke nadruk; bijv. als vokatief met kwalitatieve persoonsnaam er achter 4 maal: 505 *jy*

1) Br.'s uitgever Van der Plasse verzekert dat hij „diens wercken alle, met zijn eyghen handt geschreven" heeft verzameld.

2) Van M bestaat een vroegere druk (1618), „naer een seker slordich uytschrift", zoals Van der Plasse mededeelt.

3) Enklities —*y* resp. 2 maal, 0 maal, 2 maal; voor de absolute juistheid van mijn getallen wil ik niet instaan; ik kan mij een enkele maal verteld hebben.

rabaut, 507, 509, 511). 't Merkwaardigst is wel K, de oudste klucht: maar 22 *j*-vormen en — in de verhouding 19 enkl.: 3 niet-enkl. Natuurlik gebruikt Breeroo nog andere vormen, enkl. en niet-enkl., maar daarover aanstonds. Eerst de *Rodd'rick ende Alph.* (R). In R, 2700 verzen, zijn twee komiese tussenspelen: vs. 377—525 (I) en vs. 1849—1894 (II). Die eerst buiten beschouwing gelaten vinden we hier maar één vb. van *je* (1582 *datje*), geen *jy*. Hèt vnw. is hier *ghy* en *-y* (*hebdy* enz.), een enkele maal *gh'* [1]). De tussenspelen verplaatsen ons in het milieu van Nieuwen Haen en Griet Smeers; hier weer *j*-vormen: in II geen *jy*, 7 maal enkl. *je*, 3 maal *-y*; geen *je* in andere positie; in I 29 maal enkl. *je*, 5 maal enkl. *jy*, 16 maal niet-enkl. *jy* [2]).

Tot zover de *j*-vormen: het is wel duidelik, dat in het begin der 17de eeuw, zelfs in het vroegste werk van Breeroo, toch altijd aangehaald als de eerste, waar *je* en *jij* in overvloed voorkomen, de vorm *je* — vooral in niet-enklitiese positie — nog betrekkelik zeldzaam is, dat *jy* nog in geen enkele positie veel wordt aangetroffen [3]). De nu volgende bespreking van de pronominale vormen, die naast *je* en *jy* gebruikt worden, zal dit alles nog meer in 't licht stellen. Wat zijn voor Hooft dè vormen van het 2de persoons-pronomen? *Ghy* en *-y*; ook in die liedjes en deuntjes, waar enklities *je* wordt gevonden, staan daarnaast *ghy-* en *-y*-vormen (blz. 47: *hebje* naast *meuchdij*, *eer ghij* enz.; zie bijv. ook 132: *dat ghy* en *datje* vlak bij elkaar) [4]). Verder vinden we een enkele maal

1) Meer *je*'s — alle enklities — naast sterk overwegend *ghy* geven de gesprekken tussen Koenraat, Ritsart en Moy-aal in de eerste 500 verzen van 't *Moortje* (eind 1616); van belang voor *jy*-gebruik zijn hier vs. 197—200.

2) Een vrij groot aantal, vooral in vergelijking met de kluchten en R II; misschien mag hier gedacht worden aan latere invoeging (na 1611) of omwerking: het tussenspel staat buiten verband van het stuk; vgl. de inleiding op R. van Prof. G. Kalff; daartegen Dr. H. J. Eymaal in *Feestbundel M. de Vries*.

3) In de twee eerste bedrijven van de *Warenar* (1617), 572 verzen, vindt men éénmaal *jy* (355 *jy luy*); verderop komen meer vbb.; dit is, geloof ik, vooral van belang voor de verhouding van *je*—*jy*, waar het hier niet over gaat.

4) Datzelfde gebruik van *ghy* en *je* naast elkaar, in volkomen gelijkwaardige omstandigheden, vindt men herhaaldelik in de *Warenar*: 231—232; 303—305,

ghe (126 *dat ghe*; 127 *gh'*) — en dan nog een enklities *-ge*, dat nu onze aandacht vraagt. Ik keer daarvoor weer terug naar de M.E.

In de spelen van C. Everaert, de Brugse rederijker uit de eerste helft van de 16de eeuw, komen een groot aantal vormen met dit enkl. *-ge* voor (*wilge*, *comge* enz.), samen ± 250 [1]); de meeste vbb. geven III, VI, XIII, XIV, XIX en XXIX [2]). Hier interesseert ons allereerst de klankwaarde van dit *-ge*, dat, tot dusver, steeds zonder nadere motivering naar ik meen, met *je* wordt gelijkgesteld [3]). Is dat juist? We zullen zien. Eén vb. van *-ge* vond ik bij A. de Roovere [4]), ook een Bruggeling, meer dan een halve eeuw vóór Everaert; Hooft gebruikt het, Breeroo, en W. D. Hooft, die ook een enkl. *-gie* kent. In P. C. Hooft's Gedichten nu verschijnt dit *-ge eerder* dan de vorm *je* en *houdt maar even stand*: het eerst in *Vluchtige nimph* (± 1602), blz. 18 *wilge*, *blusge* (var. *susge*), *verloor g'er* an; dan nog blz. 34 *neenge* en daarna beginnen de *je*-vormen. In Breeroo's eerste klucht eveneens een paar vbb.: K 611 *wilge*, en dan nog 3 objektsvormen; verder in 't *Moortje* (1615) *bin g'er*, *sin g'er* (611, 867), in *Lucelle* 458 *souw g'er*. W. D. Hooft's *Jan Saly* (Amsterdam 1622) geeft ons naast enkele *-ge*'s een aantal *-gie*'s [5]); in *Doortrapte Meelis* (1623) en *Stijve Piet* (1628) komen ze niet meer voor. Het aantal vindplaatsen zal nog wel vermeerderd kunnen worden.

1014—1020 enz.; in andere 17de-eeuwse blijspelen en kluchten tal van dergelike vbb.; ook dit is van belang voor de geschiedenis van de vnw. *ghy — je — jy —*. Wat de *—y* vormen betreft, die vermijdt H. op den duur. Duidelik blijkt dit uit de studie van Dr. F. Kossmann, gewijd aan de varianten in Hooft's *Granida* (zie *Ts.* 36, blz. 123). Hij vervangt ze door *ghij*: *sul dy* wordt *sult ghij*.

1) Hieronder begrepen zijn een vrij groot aantal objektsvormen: *ic bidge, ghetroostge up ons* en dgl.

2) Zie de uitgave van Muller en Scharpé.

3) Zie bv. Vor der Hake in *N.T.* V 117, noot 1.

4) In *Quicunque vult salvus esse*, vs. 735: *weitge*; zie *Leuv. Bijdr.* IV, 155 vlg.

5) Op blz. 2 *selge*; verder tot blz. 12 geen vbb.; dan: *datgie, raesgie, slaegie* (ons *sla je*) enz.

Dat dit *-ge* niet *ge* is met velare spirant behoeft nauweliks betoog. Everaert's konsekwente spelling *ghewaghen*, *eeneghe*, *ghy* enz. met *gh* tegenover konsekwent-*ge* met *g*, en eveneens konsekwent *ge* in *passage*, *persoonage*, *langhage* en dgl. is reeds leerzaam genoeg; als verder Hooft rijmt *kusge* (verkleinw.): *blusge* (I, 18), dan weten we door Kloeke's artikel nu wel zeker, dat de spelling *kusge* de *š* voorstelt, de gepalatiseerde scherpe spirans, die dus ook in *blusge* bedoeld moet zijn. Maar die hieruit de gevolgtrekking zou willen maken dat *blusge*, *comge*, *wilge* en dergelike vormen de samensmelting zijn van *blus*, *com*, *wil* + *je* dwaalt. Dat is even weinig juist als te zeggen, dat de 16de-eeuwse verkleinw. *kusge*, *Trijntgen* bestaan uit *kus*, *Trijn* + *(t)je*. Evenals de verkleinwoorden op *(t)gen* enz. overgangsvormen zijn naar de *-tje*-verkleinwoorden, zijn de pronominale *-ge*'s overgangsvormen naar *-je*. In het Amsterdam van begin-17de eeuw zal misschien in bepaalde klankkombinaties en in bepaalde milieu's onze tegenwoordige uitspraak zich al nagenoeg gefixeerd hebben. In alle geval loopt het proces in Holland in de eerste decenniën der 17de eeuw af, voor *beide* kategorieën. Middeleeuws *kyn* is over *txiən* (geschr. *tgen*, *tgin*, *tgien* enz.) tot *tje* en *tji* geworden; enklities *-ge*, *-gie* is een overgangsvorm èn in klank èn in schrijfwijze naar het *j*-pronomen, waarvan we de schrijfwijze zich in de eerste helft der 17de eeuw zien fixeren; ik ken tot nu toe geen later geschreven *-ge*, *-gie* dan 1622 (*Jan Saly*).

Waaruit heeft zich dit *-ge*, *-gie* ontwikkeld? De zaken liggen hier ingewikkelder dan bij de verkleinwoorden, zoals blijken zal; daarom doen we het best met het probleem stap voor stap te benaderen en bekijken de *-ge*, *-gie*-vormen nog nader. Deze vertonen *als regel* deze eigenaardigheid: de verbaaluitgang *t* ontbreekt evenals bij ons enklities *je*, *jij* [1]). Diezelfde *t*-„wegval" valt op te merken in Breeroo's kluchten voor een

1) Bij Everaert komen ook vormen met *t* voor, vooral in bepaalde — hier niet nader omschreven — gevallen; zie blz. 100.

vnw. dat Van Helten gelijkstelt met ons *gij* (zie de aanhaling blz. 82). Voor 't oog lijkt het er inderdaad veel op, immers Breeroo schrijft die vorm als *gy*, dus zonder *h*; hij komt enkl. en niet-enkl. voor.

In de 3 kluchten vinden we ± 300 vbb. van dit *gy*; 85 daarvan in zulk een enkl. verbinding, dat *t*-wegval aan den dag kan treden, dus in vormen als *heb gy, slaep gy* enz.[1]). Welnu in 84 gevallen ontbreekt de *t*, in één, M 493, staat hij, maar daar zal *gy* drukfout zijn voor *ghy* (zie beneden). Hoe vaak komt daarnaast de vorm *ghy* voor in deze kluchten? Ziehier de verhouding: K ± 100 *gy*'s — 8 *ghy*'s; S ruim 120 *gy*'s — 3 *ghy*'s; M 75 *gy*'s — 10 *ghy*'s; samen ± 300 *gy*'s tegen 18 *ghy*'s. Van belang is nu na te gaan, wanneer Breeroo *ghy* gebruikt. K 585—593 staat een rondeel, dat de Boer maakt, die „*by de Vlamingen Retrosyn gewiest heeft*", daarin 3 *ghy*'s[2]); verder *ghy* in de aanspraak tot het publiek: S 578 2 maal; M 597 (en hierbij M 493, zie boven); K 143; de overige, 't zijn er niet veel meer, moet ik eerst buiten bespreking laten, om niet af te dwalen. Ik wens hier nog duideliker aan te tonen dat *gy* en *ghy* voor Breeroo twee verschillende vormen zijn. In R — zonder de tussenspelen — komt *gy niet* voor, *ghy* ± 270 maal. En volgt dit *ghy* het werkw., dan heeft de verbaalvorm *steeds* een *t*: *komt ghy*, *droeght ghy* enz., in overeenstemming dus met ons schrijftaalgebruik ten opzichte van *gij* (alleen 2060: *durf ghy*). De klankwaarde van *y* in 't midden latend mogen we dus zeggen: dit *ghy* van Breeroo is ons *gij*. En met *gy* bedoelt hij een ander vnw. Dit resultaat, het streng uiteenhouden hier van twee typen: *comt ghy* en *com gy*, lijkt mij belangrijk genoeg om even bij stil te staan.

De jongste uitgever van Breeroo's werken, Dr. J. A. N. Knuttel, zegt in zijn Voorwoord: „Door zich al te angstvallig te houden aan den overgeleverden tekst, bewijst men minder

1) Vormen als *dat gy, weet gy* zijn hier natuurlik niet te gebruiken; gebiedende wijzen als *blijft gy hier* (M 490) evenmin.

2) *Gy* in de slotregel (593) zal wel voor *ghy* staan.

eer aan Bredero dan aan de zetters, soms mag men zeggen aan de letterkast van Van der Plasse. Hoe weinig precies de gedrukte teksten het handschrift weergeven, blijkt reeds hieruit, dat meermalen twee opeenvolgende drukken ten opzichte van de spelling met *ae* of *aa*, *dt* of *t*, *gh* of *g*, *k* of *ck*, *y* of *ij* voortdurend sterk verschillen, *zonder dat nochtans in een van beide een vast stelsel heerscht*" (cursivering van mij). Men ziet dat dit, altans voor de *g*-*gh* schrijfwijze in een bepaald geval, niet waar is en ik ben bang, dat wij wel eens te gauw geneigd zijn van stelselloosheid te spreken, waar *tot nog toe* voor ons geen grond voor verschillende schrijfwijze valt te ontdekken. Dikwijls, zoals hier, zijn de oudste drukken het enige middel om over bepaalde kwesties licht te geven. En toegegeven, dat zij vaak gebrekkig zijn en drukfouten bevatten, door willekeurig aangebrachte normaliseeringen of afwijkingen moet de oorspronkelike stand van zaken nog meer verduisterd worden.

Gelukkig laten zich hier dan toch nog zeer duidelik de vormen *gy* en *ghy* van elkaar onderscheiden. En in Breeroo's latere werken? Zelfs al zou daar *voor 't oog* willekeur heersen in dit opzicht, dan blijft toch voor de behandelde werken het merkwaardige verschil bestaan, een verschil in *g*- en *gh*-vormen, dat we reeds bij Everaert konstateerden tusschen *ghy* en *-ge*, dat bij P. C. Hooft aan den dag treedt tussen *ghy*, *ghe*, *gh'* en *-ge*, *-g'*, bij W. D. Hooft tussen *ghy* en *-ge*, *-gie* [1]). Maar ook in Breeroo's latere werk spreke men niet te gauw van willekeur of stelselloosheid. Eén voorbeeld: In 't *Moortje* (gesp. 1615; gedr. 1617) zijn ± 50 gevallen van verbaalvorm + *gy* of *ghy*, waar „*t*-afval" aan den dag kan treden; 34 maal volgt *gy* en 32 maal ontbreekt hier *t*; 16 maal volgt *ghy* en in 12 van die gevallen heeft de verbaalvorm *t*, 4 maal ontbreekt *t*. Dus bij 50 gevallen 6 uitzonderingen op de hierboven

---

1) De vorm *ghy* ontmoet men in *Jan Saly* het eerst, als Rogier de pol, een meneer! optreedt (blz. 14); ook de Brabantse kok Olivier gebruikt natuurlik *ghy*.

gevonden regel: vòòr gy geen t, vòòr ghy wel. En dat in een werk, waar zoveel aanleiding is tot vergissingen en drukfouten, waar boert en ernst zo innig verbonden zijn [1]). Neem daarbij in aanmerking dat het begin der 17de eeuw ons met betrekking tot de aanspreekvormen een beeld van verwarring *moet* geven: het is een tijdperk van overgang, *nieuwe* vormen trachten terrein te verwerven, waarbij schrijfwijze èn gebruik nog zwevend, nog niet gefixeerd zijn; *oude* vormen trachten tegen de nieuwe indringers nog stand te houden; een bewuste reactie tegen de opkomende „*j*-vormen" doet zich in bepaalde milieu's gelden. Van uit dat gezichtspunt beschouwe men de schijnbare stelselloosheid in pronominaal gebruik in onze kluchten uit het begin der 17de eeuw; onvermijdelike drukfouten en verwarringen maken het nog moeiliker om systeem te ontdekken in wat op 't eerste gezicht een warwinkel lijkt.

In het korte tijdsverloop dat tussen K en M ligt, valt duidelik een afneming van *gy*-gebruik en een toename van *je-jij* te konstateren, een wijziging in de verhouding ten gunste van de *j*-vormen. Alleen vertroebelt S dit beeld enigszins: het regent hier meermalen invektieven, voorafgegaan door *gy* (alleen vs. 153—160, 23), samen ruim 60, zodat S daardoor een onevenredig groot aantal *gy*'s geeft. De verhouding is zo: K ± 100 *gy*'s tegen ruim 20 subjektvormen *je* en *jij*; S ± 125 tegen ± 70; M ± 75 — ± 85; hier zijn de *j*-vormen dus al in de meerderheid gekomen. Van belang is verder op te merken, dat het vnw. bij die invektieven in S *gy* is [2]), *nooit jy*; in M voor 't eerst komen *gy* en *jy* naast elkaar voor (zie vs. 505—511; o. a. *jy eetbreeker*, *gy trouschender*).

Het spreekt wel van zelf dat dit *gy* van huis uit evenmin gelijk te stellen is met *jy* als *-ge* met *je*. Het is weer evenals

---

1) Leerzaam op dit punt is ook de *Lucelle* (1616 gedr.), waar *gy* vooral het vnw. is van Lecker-Beetje en van Pannetje-Vet; zie bijv. vs. 1197—1327 en 2737—2798.

2) Een enkele maal *jou*; ook dit gebruik van *jou* als subjekt in deze bepaalde positie is nadere aandacht waard.

-*gie* en -*ge* een overgangsvorm met een beginklank, die ongewoon was in deze gewesten, een klank die zich eerst in Sandhi ontwikkeld had. Deze klank, een *ž* (*dž*), kende men uit vreemde woorden als *usage*, *clergye* en dgl. en de letterverbindingen *ge*, *gie*, *gy* worden nu, hier en in de verkleinwoorden, de gewone aanduidingen voor deze nieuw ontstane klanken. We zien nu, hoe een gelijke of bijna gelijke letterverbinding dienst moet doen om twee verschillende vormen aan te duiden: het *oude gi* (*ghi*) met velare spirans en de *nieuwe* overgangsvorm met z'n *ž* (*dž*) + een vokalies element, dat zich ook nog moet fixeren [1]). Hier zijn we genaderd tot de grondoorzaak van alle moeilikheid, van al het raadselachtige, dat tot dusver de geschiedenis dezer aanspreekvormen omhulde [2]). Alvorens tot mijn konklusies te komen meen ik goed te doen met in 't kort te herhalen, wat we hebben gevonden.

Het door mij behandelde materiaal, dat zich, zooals men gemerkt heeft, niet tot het Hollands beperkt, maar binnen een gebied blijft, door Prof. Van Wijk aangeduid met de naam Noordwestfrankies [3]), leert ons het volgende:

I. *Jy* wordt vóór 1600 niet aangetroffen; niet-enkl. *je* evenmin; enkl. *je* alleen in een paar dingtaalformules (Aardenburg, Den Briel); ik noteerde hiervoor (blz. 88) één vb. bij Everaert, mogelik komen nog wel eens enkele aan 't licht; vgl. ook de opmerking van J. Lambrechts en — buiten dit dialektgebied — van Sexagius. Hèt vnw. — afgezien van *du* — schijnt tot ± 1600 *ghi* (-*i*) te zijn.

1) Een rijm als *banckgie*: (ick) *bedanckje* in Huygens' *Voorhout* is misschien op te vatten als *bankše*: *bedankše*, of als *bedankši̯e*: *bedankši̯e*: mogelik reeds als ons *bankje*: *bedankje*. In 't algemeen zijn dialekt en tijd (meer of minder sterke mouillering) de faktoren die de klankwaarde hier bepalen.

2) Een tekort of gemis aan grafiese onderscheiding dus, dat o. a. ook het inzicht in het palatalisatie-proces der gutturalen in het Engels bemoeilikt.

3) Dat de subjektspronomina met *j* (*i i̯*) in onze Saksiese dialekten zich op overeenkomstige wijze hebben ontwikkeld als de Noordwestfrankiese, vermoedde ik reeds aanstonds; enig bewijsmateriaal voor dat vermoeden vond ik na het beëindigen van dit artikel.

II. Daarnaast verschijnt in de latere M.E. een enkl. *-ge*, dat ook in vroeg-17de-eeuwse Hollandse geschriften nog wordt aangetroffen, naast *-gy*, *-gie*; bij Breeroo ook niet-enkl. *gy* (= *ži* > *ji*).

III. Ook begin 17de eeuw is niet-enkl. *je* en vooral *jy* nog zeldzaam; later nemen deze vormen toe en *-ge*, *-gie*, *-gy*, *gy* verdwijnen. Zowel bij deze laatste vormen als bij de *j*-vormen mist het voorafgaande werkw. in den regel de verbaaluitgang *t*.

IV. Het *ghi* en *-i* gebruik neemt in de 17de eeuw sterk af, heeft reeds begin 17de eeuw in sommige milieu's en levensverhoudingen *bijna* geheel voor de onder II en III genoemde vormen moeten wijken.

Hoe nu de gang van zaken in de levende taal moet zijn geweest, daarvoor geeft dit schrijftaalmateriaal, al is het dan niet overvloedig, voldoende gegevens: De vnw. *je* en *jij* zijn in enklise geboren, uit de enklise losgemaakt en tot zelfstandige vnw. geworden; de uitspraak heeft zich geleidelik ontwikkeld tot de klanken die wij nu kennèn; ook de schrijfwijze heeft zich langs *-gy-*, *-gie-*, *-ge*-schrijfwijzen ten slotte gefixeerd in de spelling *je*, *jij*. Wil men een volkomen gelijke ontwikkeling? In het Amsterdamse *me hebbe*, *me wille* hebben we een dergelijk uit enklise (*hebbeme* < *hebben we*) losgemaakt vnw., *me* = wij [1]).

Er resten nu nog de vragen, uit welke vnw., onder welke kondities en langs welke weg heeft zich deze ontwikkeling voltrokken. Op de eerste vraag ligt het antwoord voor de hand: uit dìe vnw., die vòòr het opkomen van *je* en *jij* de gebruikelike zijn en daarna terrein verliezen, dus uit *ghi* en *-i*. In de eerste plaats wel, naar het mij voorkomt, uit het enklitiese *-i*. Ik heb hier te weinig de aandacht gevestigd op het algemene gebruik van dit *-i*; het houdt tot vrij ver in de 17de eeuw in Holland stand èn verdwijnt dan. In Breeroo's

1) Ook het dialekt van Aalst bijv. kent dit *me*; zie *Leuv. Bijdr.* I 145.

kluchten, waar *gy*, *ge*, *je* en *jy* heersen, vindt men het zelden meer (4 maal); in R, waar laatstgenoemde vormen niet voorkomen, 22 maal [1]). Everaert met zijn enkl. *-ge* gebruikt het niet; De Roovere en De Dene, ook Bruggelingen, daarentegen wel. Niet alleen in Holland verdwijnt het op den duur, maar in 't gehele Noordwestfrankies, dus in dat gebied, waarvan Prof. Van Wijk (*Ts.* *XXX*, 171) als frappante eigenaardigheid noemt het gebruik der pronominaalvormen *ji* [2]) en *ju*. We zien dus dit: in 't Nwfr., waar *je-jy* heerst, is *-i* verdwenen, in 't aangrenzende Salies-Frankies, waar *je-jij grotendeels* onbekende vormen zijn, is *-i* (in vormen als *gade*, *ziede* enz.) blijven leven. Zo is de toestand globaal genomen, afgezien van overgangsgebieden. Men weet dat dit *-i*, omdat meestal een verbaaluitgang *d* voorafging, veeltijds werd opgevat als *di*; schrijfwijzen als *heb di*, zelfs *hebt di*, ook *weet di* zijn zeer gewoon [3]). Terloops is bij de dingtalen reeds gewezen op 't naast elkaar voorkomen van *heb je* en *heb di*, *wil je* en *wil di*.

En nu heeft men zich de ontwikkeling van *hebdi* als volgt voor te stellen: de *d* wordt onder invloed van de volgende *i* palataal (*d'*); precies onder dezelfde kondities dus en in hetzelfde dialektgebied, waarin het palatalisatieproces van 't verkleiningssuffix *kijn* plaats vindt; *d'i* ontwikkelt zich op tweeërlei wijs, zò dat de vokaal palatale kleur houdt, of zò dat die *ə* wordt, dus: *d'i* > *dji* > *dži* > *ži* > *ji* of *d'i* > *d'j̯e* > *dže* > *že* > *je*. Hierbij zullen o. a. dialektiese verschillen een rol spelen; ook assibilatie (*dji* > *dži*) en mouillering zullen niet overal in gelijke mate gewerkt hebben; de slotklank van de verbaalstam

1) Zie bv. ook de talrijke —(*d*)*i*-vormen in 't eerste bedrijf van het *Moortje*.

2) Ik merk hier terloops op dat dit gehele gebied wel *je* kent, maar *jij* lang niet overal in gebruik is, wat zijn verklaring moet vinden in de wordingsgeschiedenis dezer vnw.

3) Men zal hier m. i. mogen denken aan invloed der verbogen casus van *du*, dat.-acc. *di*. Is dit juist, dat men verband gevoeld heeft tussen dit enkl. (*d*)*i* en dat.-acc. *di*, dan is ook te begrijpen, waarom *du* — dat met z'n ongewone vokaal *u* tussen al die *i*-pron. toch al een zware strijd had — eerder verdwijnt dan de verbogen casus van dit vnw. (zie o. a. Vor der Hake, *N.T.* IX 243).

heeft eveneens invloed op de ontwikkeling der klankgroep.

Een paar aardige vbb. waarin men de assibilatie duidelik grafies aangeduid ziet, trof ik bij De Roovere: Een van zijn *Refereynen in 't zotte* heeft als stokregel: *Eij Leckaert hoe gheerne eedtse zeepe* [1]; *eedtse* = *eet je*; het 2de vb. betreft een objektsvorm: *Godt loondtse* (Van 't Hoog, 130) = *loone je* [2].

Eenzelfde ontwikkeling als ik hier voor *-di* aanneem, zien we in 't Frans; in zwaktonige positie bv. in *viridiarium* > *verger*, *waddium* > *gage* enz. (vgl. Nyrop, *Gramm. Hist.* I², blz. 422) [3].

Naast *-di* vinden we in bepaalde gevallen *-ti* (zie Van Helten, *Mnl. Sprk.* § 108a); het type *soekti* ontwikkelt zich op overeenkomstige wijze als *hebdi*; alleen krijgen we hier een *stemloze* palatale affricaat *tše*, in welke verbinding de verbaaluitgang *t* langer schijnt te kunnen stand houden dan de *d* van 't type *hebdi* [4]; op den duur verdwijnt hij evenals in de ontwikkeling van *coeckyn* over *koektje* (*tše*) naar *koekje*.

De oudere Mnl. schrijftaal geeft ons geen bewijzen van *ghi*-enklise. Maar in jonger tijd schijnt ook dit pronomen een inniger verbinding met de voorafgaande verbaalvorm aan te gaan en daarmee worden de bijzondere voorwaarden — accentverhouding o. a. — geschapen voor een dergelijke ontwikkeling als bij de verkleinwoorden op *kijn* en het type *hebdi*; in de eerste plaats weer palatalisatie van de *g* [5], waarna de ont-

1) Zie Dr. G. C. van 't Hoog, *A. de Roovere* blz. 135.

2) Deze vorm geeft ook licht over verbindingen als *ic bidge* bij Everaert (zie hiervoor blz. 92); dergelijke assibilatie vertoont de ontwikkeling van *te jeghen* tot *tgegen*, *tsegen* enz., *tjaermeer* tot *tsaermeer*, zie *Mnl. Wdb.* i. v. en Franck, *Mnl. Gr.*² § 120; vergelijk in dit verband ook schrijfwijzen als *usaedse* naast *usage* enz. — Men lette bij De Roovere ook op het milieu, waarin deze *—še* vormen gebruikt worden; 't zijn Pantken en Pampoeseken, de meid uit het volk en haar vrijer.

3) Vgl. ook Jespersen, *Lehrb. der Phon.*³ blz. 168, 43, 176; ik wijs hier ook op *ston(d)-je*, *wor(d)-je*, *hiel(d)-je* en dgl.; op *Oost-Inje* (*Klucht van de Koe* 196: *Oost-Ingie*); zoals wij naast elkaar kennen *rij-je* en *rijdje* (*rijtje*), vinden we bij Everaert bv. *syge*, *sydge* (*sytge*); bij Cats bv. *zijdje* (< *sidi*).

4) Bij Everaert steeds: *maectge* en dgl. met *t*; vgl. de noot op blz. 93.

5) Vgl. de op blz. 88 gegeven aanhaling uit het werkje van Joost Lambrechts. Ik meen goed te doen hier ook de aandacht te vestigen op Joost Lambrechts' beschrijving van de „rechte uutsprake" der *g*: „*gé* werd ghepronunciëerd tweasins,

wikkelingsgang samenvalt met de hierboven gegevene. Door de verschuiving van de articulatieplaats der *g* naar voren, wordt de uitgang *t* weer in 't proces betrokken. Van Helten wijst (*Mnl. Sprkk.* § 213) op veelvuldige *t*-wegval in deze jongere enklitiese verbindingen en noemt enkele hss., waarin vele vbb. daarvan voorkomen. Deze verdienen een nader onderzoek [1]).

Ter bevestiging van mijn betoog over de ontwikkelingsgang onzer *j*-pronomina moet ik nu nog wijzen op een Zuidnederlands dialekt, waar hetzelfde proces heeft plaats gevonden en nog duideliker valt te konstateren, omdat de ontwikkeling hier nog niet zo ver gevorderd is als in het Hollands. Door de bestüdering van *Die südniederländischen Mundarten* van Frings en Van den Heuvel maakte ik — tot mijn verrassing mag ik wel zeggen — kennis met eigenaardige aanspreekvormen in een gebied, dat o. a. Tongeren, Hasselt en St.-Truyen omvat, met de vnw. *džie*, *dže*, *že*, *je* enz. Over de geschiedenis daarvan wordt gesproken door L. Grootaers in zijn studie

---

te wéten voor *a o u* ghelijc offer en *h* tusschen stonde, 't dicke ende platte van der tonghe achter téghen 't verhémelte van den monde. *Maar voor e ende i zo medeluudse ghelijc i consonant voor de vocálen doed*". Deze Gentenaar gebruikt ook verkleinwoorden als *zoetgins*, *punctgins* enz. — Om mij te beperken heb ik niet de overgang van *g* tot *i̯* in 't algemeen, in mijn onderzoek betrokken (men denke aan woorden als *peil*, *zeil*, *breidel* enz.; vgl. Franck, *Mnl. Gr.*[2] § 118), maar toch meen ik hier wel even te moeten wijzen op de bekende overgang van 't prefix *ge* tot *i*, *e* (*gedragen* — *idragen*), die toch wel aan een soortgelijke ontwikkeling — in overeenkomstige kondities — is toe te schrijven als de hierboven behandelde (vgl. Franck § 118, *Mnl. Wdb.* i. v. *i* en voor de lokalisering vooral Van Wijk, *Ts.* XXX, blz. 171).

1) Ik heb o. a. nagegaan fol. 72—82 van *Het Oude Testament* (Cat. Mss. der M. v. Lett. n⁰ 337), waar die „*t*-wegval" regelmatig is; het vnw. wordt hier *in alle posities* als *gi* geschreven, nooit *ghi*; vgl. met elkaar fol. 78[v] kol. 1: *gady uut of coemgi in*, kol. 2: *gadi uut of coemdi in*. In hs. 231 van de M. v. Lett. komt o. a. voor een prozabewerking van 't *Leven van Alexander de Groote*, door Dr. Hoogstra uitgegeven als Tekst I van zijn *Prozabewerkingen* enz. Ook hier *steeds* „*t*-wegval" voor *gi* (alleen blz. 27 *wilt gi*), *siegi* (15) naast *sidi* (29); de schrijfwijze is weer in alle posities *gi*, nooit *ghi*; wel *ghinc*, *ghieten* enz.; de tekst, misschien uit het begin der 15[de] eeuw, geeft ook verkleinwoorden als *knechtgin*, *steentgin*. Vormen als *meen gy*, *con gy*, *ben gy*, *heb gy* (naast *heb dy* en *hebt gy*) vindt men ook in het *Loterijspel* van Jan van Hout (± 1596), uitgegeven in *Ts.* XXIII, blz. 201 vlg. en reeds bij Stoke (hs. A, X 461 *wat wildijs me*, 537 *wat wilgijs me*; vgl. ook IX, 1180, X 829, 924).

Het dialect van Tongeren (*Leuv. Bijdr.* VIII) en ook door Frings in *Zur Geschichte des Niederfränkischen in Limburg* [1]), die blz. 134 daarover opmerkt: „Die Entwicklung des Anlauts läuft, unter Übertragung von Enkliseformen in die Proklise und in volltonige Stellung, von *χ*-, *x*-, *j*- zu *d'ẓ*-, *dz'*-, *dž*- und *ž*-; die letzten, palatalisierten und assibilierten Anlaute..." enz. [2]) Het door Frings-Van den Heuvel verzamelde materiaal is in verband met de kwestie die ons bezighoudt, een nadere bestudering overwaard; onder de Zuidnederlandse dialekten zijn er, die een enkele stap schijnen te hebben gezet op de in dit artikel beschreven weg, die altans alleen nog maar *enklities je* schijnen te kennen (vgl. bijv. de dialektproeven van *Wacken*, *Thielt*, *Iseghem* en *Sweveghem* in West-Vlaanderen), zoals in Noord-Nederland bijv. het dialekt Van Elten-Bergh ook enkel maar *-j-*, *-i*-vormen heeft in enklise en overigens *gij*, *gilü* [3]). Andere Zuidnederlandse dialekten zijn blijkens het door Frings-Van den Heuvel gepubliceerde materiaal iets verder gegaan. Bij onze Zuidelike buren is het moderne-dialekt-onderzoek in volle gang; ik wacht met belangstelling af, in hoeverre dat onderzoek steun kan geven aan de hierboven ontwikkelde theorie. Die theorie ziet in onze vnw. *jij* en *je* niet de voortzetting van een geheimzinnige vorm **ji*, die nergens in het Nwfr. voor 1600 aan de dag treedt [4]), maar beschouwt ze als voortgekomen uit de bekende pron. *-i* en *ghi*. Dit *ghi* moet, evengoed als *-i*, in 't Hollands (Nwfr.) eenmaal een levende vorm zijn geweest en zelfs nog vrij lang na 1600, altans in bepaalde posities, een levende vorm zijn gebleven, die ook in de lagere volkstaal na 1600 nog niet geheel verdwenen was. Hoe dit *ghi*, van twee kanten bedreigd — eerst

1) *Zeitschrift für deutsche Mundarten* 1919, blz. 97 vlg.

2) Op de rand van dit gebied ligt Weert; vandaar dat ook hier *dje*- en *je*-vormen voorkomen; zie bv. Winkler, *Dialecticon* I, 286; hier eveneens verkleinwoorden op *—je*.

3) Zie M. Bruyel, *Het dialect van Elten-Bergh* § 327.

4) Zie ook mijn artikel *Over de Inclinatie in het Middelnederlandsch*, *Ts.* 43, blz. 19.

„van beneden af" door *je*, *jij*, later door het in een geheel andere sfeer ontstane *u* — tenslotte geheel onderging als „levend" vnw., valt buiten het bestek van dit artikel.

Dat, ook wanneer de hier voorgestane mening als de juiste wordt erkend, er op dit terrein nog moeilikheden genoeg overblijven, ik ben de eerste om het te erkennen; het zal mij verheugen, wanneer dit artikel tot nader en verder onderzoek uitlokt. Vollediger materiaal in deze kwestie is geenszins overbodig. Verschillende vraagstukken, die in meer of minder nauw verband met mijn onderwerp staan, heb ik ter zijde gelaten, deels uit gebrek aan de noodige gegevens, deels omdat het mij in dit — inleidend — artikel wenselik voorkwam niet van de hoofdzaak af te dwalen. Laat ik één van die kwesties noemen: de 17de-eeuwse objektsvormen *je* en *jou* heb ik buiten bespreking gelaten en daarom ook de Mnl. vnw. met *j*, die in 2, 3, 4 plur. voorkomen, de vormen *ju*, *jou* enz., die men in verschillende Mnl. geschriften aantreft *naast u*. Een overzicht van die geschriften — voor uitbreiding vatbaar — vindt men bij Vor der Hake, *Aanspreekv.* 216 vlg. Deze ziet, in aansluiting bij Franck, *Mnl. Gramm.*, § 116, § 215, in deze vormen analogieformaties naar de nominatief **ji*[1]); ook deze vormen zullen dan tenslotte weer van Friese afkomst zijn[2]). Bezwaren tegen het betoog van Vor der Hake zijn geopperd door Kloeke (*Ts.* 39, blz. 255), en door Van Haeringen (*N. Tg.* 17, blz. 3—4), die tot de conclusie komt, dat „de Friese oorsprong van deze *j*-pronomina niet meer als zo zeker kan worden beschouwd". Die een onderzoek gaat instellen naar deze vormen *ju* en *jou*, moet er ongetwijfeld rekening mee houden, dat ook het Nederduits dergelijke *j*-vormen kent,

1) In de twede druk van Franck's *Mnl. Gramm.* vind ik deze verklaring niet meer.

2) Zonderling moet dan de carrière van dit *ju, jou* zijn geweest: uit de *volks*-spreektaal opgenomen in de literatuurtaal der M. E. promoveert het daar tot een vorm, waarvan ook de aanzienliksten zich onder elkaar bedienen, om vervolgens in de 17de eeuw weer te degradeeren naar een vrij wat lagere gebruikssfeer. Zo altans meen ik te mogen opmaken dat Vor der Hake zich het beloop voorstelt.

reeds het Mnd.[1]), *naast vormen zonder j*. Ook in het oudere Engels verschijnen, reeds voor het begin der Middelengelse periode, *j*-vormen in de casus obliqui. Kluge is van oordeel in zijn *Geschichte der englischen Sprache* (*Grundriss* I² 1065), dat bij het ontstaan dezer laatste vormen de nominatief met *j* kan hebben *meegewerkt*; door anderen evenwel wordt, voor zover ik heb kunnen nagaan, ter verklaring van deze Me. vormen eerder aan een andere oorzaak gedacht; ook de Mnd. verklaart men op andere wijze. Bij een zodanige stand van zaken gaat het bezwaarlik in Mnl. *ju*, *jou* een indirekt bewijs te zien voor een oude vorm **ji*. Daarom heb ik in mijn betoog met die vormen geen rekening gehouden; of en op welke wijze overigens er een zekere relatie tussen de nominatief en de casus obliqui met *j* kan ontstaan zijn, deed tot mijn betoog, meende ik, niets af.

Een interessant vraagstuk lijkt mij de verhouding tussen *jij* en *je*, die naar ik vermoed, in verband moet worden gezien met de tweeërlei ontwikkeling, welke bij de verkleinwoorden valt op te merken[2]), evenals beide ontwikkelingen, die van de verkleinwoorden èn die van deze vnw., weer verband moeten houden met de diphthongering van de *ī*. Zo ligt hier nog een wijd veld van studie. Ik hoop spoedig in staat te zijn een hoekje van dit terrein nog eens nader te kunnen bewerken.

Amsterdam. A. A. VERDENIUS.

1) Voor Os. *jū* zie Holthausen, *Altsächsisches Elementarbuch*² § 327.
2) Zie 't artikel van Kloeke, blz. 229.

DE VERKLEINUITGANGEN IN DE NEDERLANDEN

De belangrijke studie van Kloeke over de oorsprong van onze verkleinuitgangen (Zs. f. deutsche Mundarten 1923, 217—231) maakt nieuwe bijeenbrenging van het materiaal wenselik, meer nog dan het geval was. In het volgende is ontweken wat opnieuw aan de orde is en blijft gesteld: de oorsprong van *-tje* en aankleve.

1. Ogm. *-k*-suffixen in dim.

Kluge, Nominale Stammb. § 61, noemt *k* karakteristieke cons. voor dim. in „Kosenamen", maar wenste voor echte dim. meer oude vrb. Hij haalt meng. woorden aan op *-ke*. Dit suffix wordt in NED niet afzonderlik behandeld; wel wordt het in verschillende art. erkend. Om niet te uitvoerig te worden verwijs ik naar *dalk*, *hulk*, *stalk*, *colk*, *halke*. Men mag vermoeden dat het suffix oud is, al is het niet zeer vroeg te konstateren; het kan tot de lagere stijl behoord hebben. In genoemd wb. ziet men bij *-ock*, hoe *-oc* (resp. *-uc*) reeds in 't ags., en in de latere taal nog meer, voorkomt in namen van dieren — vooral vogels en vissen — en ook van dingen. Evenzo gevocaliseerd als in ags. *cranoc*, maar ook met *i*, is het hd. suffix, b.v. in *kranuh*, (*-oh*,) *-ih* 'kraanvogel'. Het got. heeft *ahaks* 'duif'. Andere vrb. met gm. *-k-*, *-ak-*, *-ik-*, *-uk-* z. bij Wilmanns, D.Gr. § 284. Suffixwisseling in woorden voor 'made' z. Ts. 34, 293. Met *-uk* heeft — om 'n enkel fri. vrb. te geven — Wangeroog, met daar gewone rekking, *swalûk* f. < ofri. **swaluke*; z. verder Grundr.[2] I 1247 (waarnaast òf vroege sync. òf *-k*-suffix zonder voorafg. voc. rekenschap kan geven van Helgoland *suulk* f., Kil. en ndd. *swalke*; wat het dim. betreft, ook in 't Westerkw. hoorde ik meer *swalfke* dan *swalf*). Met *-ik* vindt men in dez. tongal, eveneens gerekt, *-îk*; vgl. *tûtîk* m. 'kus' met *tût* m. 'mond' (deze overgang van bet. is van elders genoegzaam bekend). Geen voc. gaat aan *k* vooraf

in *flînerk* 'vlinder'. In nwfri. *tsjalk* (z. F.-VW *tjalk*) kan 'n voc. gesync. zijn. Misschien is van fri. herkomst Zaans *kuulk*, *kulᵊk*, *koelk*, *koelᵊk* 'kuiltje'.

2. *-k*-suffix en *-l*-suffix gevolgd door *-în*.

Evenals sommige woorden met suffixale *k* nooit dim. bet. hadden, andere haar verloren, andere haar behielden, evenzo verschillen onderling woorden op *-ila*, *-ilô* (andere voc.: got. *magula*), en op *-în*. Tot groter duidelikheid leidden de verbindingen *-ikîn*, *-ilîn*, die dan ook in dim. de overhand kregen. Maar terwijl *k*-suffix en *l*-suffix in de oude taalbronnen uit onze gewesten geen dim. meer constitueren, doet *-ijn* dat wel, zij het in beperkte mate, en moet dus worden besproken.

3. Alleenstaand *-în* in 't ndl.

In de Mnl. Spr. van V. Helten, p. 52 noot, vindt men *maghedijn*, *welpijn*; ook *vogelijn*, *tafelijn*, maar men kan denken aan oorsprong uit *vogel*, *tafel* + *-lijn*. Mnl. Wb. noemt bij *vingerijn* 'vingerring' nog de dim. *coninckijn*, *liebaerdijn*, **sackijn* (tweemaal bij Jan Yp. *sackin*); bij de zeldzaamheid van *-ijn* is het eerste en het laatste misschien eer op te vatten als *coninc*, *sac* + *-kijn*. Het overeenkomstige geldt van *monikijn*, *monnickijn* 'monnikje'. *Vingerijn*, *-in*, *-en* behoeft geen dim. te zijn; eer is het te vgl. met *varkijn*, *-in*, *-en*, *volijn* 'veulen' (*ij* in Mnl. Wb. niet in lemma, wel in vrb.) enz. Want de dim. bet. van *-în* is secundair, hoewel reeds ogm.; ze bleef uitzondering. (B.v. oofri. *leflen* 'bekken': ohd. *labil* (vgl. Mnl. Wb. *level*), *wêden* 'gewaad': *wêde*, owfri. *lewijn* en *lio(u)wen*? (Teuth. *lôvenbecken*; vgl. PBB 19, 358) 'bekken' verschillen evenmin van hun grondw. in bet. als mnl. *varkijn* van *varke*.) Mnl. *mengelijn*, hetzij met *-ijn* of met *-lijn* gevormd, tans nog *mengelen*, is dezelfde vochtmaat als *mengel*. Semanties zal het evenzo op de grens der verklw. gestaan hebben als tegenw. *maatje*. *Coppijn* is te eer voor dim. te houden wegens *hersencoppin*; z. over beide Mnl. Wb. *Coppijn* als persoonsn. vindt men, naast *Coppekijn*, in de Rek. der Grafl. Holl., b.v. dl. I 277, 280. Is 280 in *Hannetgin Herdijns* 'n dgl. naam bewaard?

In elk geval kan men meer vinden. — In menig dialekt komt *-ien* voor; ten dele kan het oud *-ijn* zijn [1]). — Oofri. *-in* z. v. Helten § 151.

4. *-ilkîn*; *-skîn*.

-il, dat de diminuerende kracht verloren had, is met *-kîn* versterkt (ook ndd. md., vw. hd. *elchen*), o. a. in *stroëlkijn* 'strootje', *conelkijn* 'winterkoninkje'. (In os. eigennamen vind ik geen *l*-suffix + *k*-suffix of omgekeerd. Immers in *Eiliko*, *-kin*, *Eliko*, *-kin*, *Geliko* (bij *Eilo*, *Geli*) behoort *l* denkelik tot de stam. Evenzo de *k* in *Ekko*: *Ekkiko* (m. a. w., in het laatste is slechts *iko* suffixaal; *kk* in vleivormen is bekend.) Heeft in 't mnl. 'n gutt. geen *el* tussen zich en *-kîn* (*-kin*, *-ken*), dan worden beide gutt. door *s* gescheiden. Deze is even moeilik te verklaren als in ben. te bespreken *-sîn*. Uit *jongskijn* zal ze gedrongen zijn in het vaak daarmee verbonden **meitskijn*, *meiskijn* (vgl. V. de Water *durske* 'meisje' zoals *jungske*; al z'n andere vrb. hebben gutt. vóór *s*; — verder de zovla. analogievorm *knechtsken*); voor de cons.-vereenvoudiging vgl. *meiken* op Tessel; *mèken* bij Gallée en Draaijer doordat vóór *tk ei* verkort is. [Beilen *machien* (Van de Schelde tot de W.) naar *jonchien*; in 't laatste en na voc. leest men ald. *ch* en *g* in dim.-suffix, dus wellicht tevens doordat *ma* vocalies eindigt en dus de vorm normaal wordt, gelijkend op die van *Annechien* enz.] Op een plaats i. v. *meiskijn* vinden we in Mnl. Wb.: „meynsken (*l.* meysken?)"; daar *mein* nog dial. voorkomt, ook met nieuw dim.-suffix (Ts. 34, 294; oofri. *meiden*), zal de plaats wel niet bedorven wezen; dezelfde analogie werkte als bij *meiskijn*. — *Varkijn* en *verkijn*, *kiekijn* en *kukijn*, *hoekijn* en *huekijn* 'bokje' hadden in 't mnl. geen normaal dim., altans men vindt alleen *verksken*, *kiecskijn*, *hoecskijn*, *huecsijn*. Uitstoting van *în* zou vreemd zijn en behoeft niet aangenomen. Immers het wb. vermeldt *verckemarctdach* en *verrekeslagher* (naast mnd. *verk*), *hoecke*, *hoke*; en behalve on. *kjúklingr* 'kuiken' wijst md. *küchle* (verhoogduitst *Küchlein*) op

1) [Voor *-ijn*, *-in*, *-en* als gewone verkleinvorm van mansnamen in Zuid-Nederl. vergelijke men Ts. XL, 170 en 176. Red.]

**kieke* of dgl. Toen de korte vormen verdwenen of zeldzaam werden, scheen *en* gesyncopeerd; vd. zeker als navolging *becksken* bij *becken* (in Mnl. Wb. ziet men bij *luttelkijn*: een lutteltgen olye in een becksken). Ook kon men voortaan *jonkskijn* evengoed in verband voelen met *jongen* als met *jonge* en *jonc*. *Jonscijn* ontstond uit *jongskijn* (en *jonkskijn* zou allicht de eerste *k* syncoperen); het toont assim. van *ng* aan *s*, wellicht ook dissim. van *ng* en *k*, of gelijkmaking van syllabeneind; in elk geval is het woord beter spreekbaar geworden.

5. *-lîn*.

-lijn z. Nl. Wb. en het daar aangehaalde. In de Gron. Stadsrekening 1536/7 p. 126 staat *veenlijn* 'veentje'. Het suffix schijnt ook oud-Drents; z. de eigennaam *Busschelyn* Nomina Geogr. Neerl. V 9 in 'n niet Duits gekleurd stuk van 1421, dat volgens 35 is 'Busselte, ten W. v. Havelte'. Mnl. *vingerlijn* is zelden iets anders dan 'vingerring', maar dat kon opgevat als bepaalde toepassing van 'vingertje'. Evenzo oofri. *fingerlin*. Z. voor verdere vklw. in dit dialekt V. Helten, Aofri. Gr. p. 59 ben. (en Zur Lex. des Aofri.). Daar we de verbreidheid der suffixen niet kennen is hun kracht niet wel te beoordelen. — Uit apoc. van *-n* in nom.-voc. zou men de mansnamen op *-(e)le* in Frsl. kunnen verklaren, b.v. *Sibb(e)le* naast *Sibbe*; *Sibbel* kàn verkort wezen. Ze kunnen ook *-ila* gehad hebben = os. *-ilo*, maar het laatste schijnt voor 't minst niet algemeen te zijn geweest (Freckenhorst geen *l*-suffix zonder *-în*, Corvey *-ele*, *-ela*). — Naar mnl. persoonsn. op *-lijn* heb ik niet gezocht, maar in de Rek. der Grfl. Holl. viel mijn oog op *Hughelijn* (dl. II 229, 230), *Wouter Poppelijn* (dl. III 459; waars. = *W. Poppen zone* 478; de familie is in 't timmer- en houtbedrijf), *Pieter Poppelijn* (ib. 460, '1, '3). — Oofri. *-lin* z. V. Helten § 151.

6. *-inklîn*; *-iklîn*; *-inkil*?

Even moeilik is over de kracht van het gesuffigeerde te oordelen bij oofri. *wêsenclin* 'wees(je)' naast *wêselin*: gevoelsuiting valt niet buiten het kader der fri. wetten. De opeenhoping van suffixen is als b.v. in ohd. *esilinchilîn* 'asellus'.

Het overgeleverde *wesedine* (pl. van *-n*) wil V. Helten, Zur Lex., beschouwd zien als verschrijving voor *wesencline*; meer voor de hand ligt *wesecline* (typus ohd. *tûbiclîn* 'duifje'). — Of mnl. *simminkel* als dim. van *simme* gevormd is, is te onzekerder wegens de vele bijvormen; in elk geval was het niet juist 'aapje'. *-inkel* zonder volgend *-în* is dus binnen onze grenzen twijfelachtig.

7. *-sîn.*

-sijn bespreekt Mnl. Wb. bij *conincsijn* en bij *meisen*, *meissen*, *maysen* (meestal *ss*; Kil. zo, en *meydsen* vermoedelijk als mengvorm), bij *clocke* (alw. dat. *clocsine*), bij *-sijn* (alw. nog *havicsijn*). Onder *jonge* ntr. wordt, naast varianten, pl. *joncsine* vermeld met toevoeging: „(*l.* joncskine, *òf is er ook een verklw.* joncsijn *geweest*?)"; daar nogmaals in 'n variant *joncsine* staat, zal men wel *ja* moeten antwoorden. *Hoecsijn* pl. verandert hetz. wb. vragenderwijs in *hoecskijn* 'hoekjes land'; men mag het overgeleverde aanvaarden. Bij *bec* heeft Mnl. Wb. ook *becsijn*. — Blijkens *Van de Schelde tot de W.* heeft de tongval van „Apeldoorn, Vaassen, Epe" dim. als *dranksien* 'drankje', *peksien* 'pakje' tegenover *vertelseltien*, *lientien* 'lijntje', *prêûties* 'praatjes', en na *g kroegien*. Verklw. op *-sijn* zijn er dus meer dan men gemeend heeft, en stellig bevatten de dial. nog verscheiden, al blijven ze zeer in de minderheid. — Het is onwaars., dat de *s* deze woorden verbindt met on. namen als *Hrafse*.

Evenals *-skijn* blijkt *-sijn* hoofdzakelik na gutt. voor te komen; misschien zelfs hoort men het slechts na *k*. Met één uitz.: **meitsijn*, waars. naar *joncsijn*. De geringe verbreiding na gutt. van *-sijn*, de grote van *-skijn* is in overeenstemming met de verbreiding van *-ijn* en *-kijn*. (Ook *-elijn*, hoezeer het tevens *-el* + *-lijn* kan zijn, heeft te onzent weinig dim. gevormd, *-elkijn* vrij veel.)

8. Verkeerde afdeling; *e* (en *er*?) vóór *-skîn*.

'n Suffix krijgt meermalen als voorstuk: het eind van met dat suffix voorziene grondwoorden. Daarom is door mij in *Iets over Woordvorming* als oorsprong van *-skijn*, *-sken* onder-

steld: verkeerde afdeling van woorden als *vosken* (< *vossekijn*). Daarnaast nam ik als mogelik aan, niet als waarschijnlik: *s*-suffix + *kijn*. Dat zulke vormen de gebruikelike werden na gutt., scheen mij verklaarbaar uit hun doelmatigheid. Naast *vossekijn, hazekijn* e. a., die stellig veel gebruikeliker waren dan onze bronnen doen zien, zal reeds vroeg *voskijn* enz. gestaan hebben; vd. van *rug*, *ruc: *rugskijn*, **rucskijn*. Het kon niet uitblijven dat men de laatste vormen in verband bracht met *rugge* — deels met spir., deels met med. *ǵ* gesproken —, dat gewoner was; genoemde dim. schenen daaruit met sync. ontstaan. Vd. ook **ruggeskijn* > *ruggesken* (Plant.), dat op den duur toch weer syncoperen moest, waars. altans. Bij *brugge* komt in 't mnl., behalve *brugsken*, *bruggheskijn* voor, waarbij V. Helten p. 210 *brugxken* vermeldt. Zó is dit moeilik uit te spreken, maar van *bruǵǵe* (met media) kwam *bruxken*, terwijl *g* vóór *x* geschreven werd doordat men *brugge* gewoon was. T. a. p. ook *bergheskijn* (Mnl. Wb. slechts *-elijn*, *-elkijn*, *-elken*); dit staat nl. tot *berg* zoals **ruggeskijn* tot *rug*; het kon ook ontstaan uit *berghekijn* en **bergskijn*. Mnl. Wb. VIII 199 r. 1, 2 tekent óp pl. *telgheskine*; dit is evenzo te beoordelen. P. 198 r. 8 vv. *een telgerkijn*, „(*l.* telgeskijn, *zooals beneden*, *òf is het enkv. gevormd uit het mv.* telgerkine, -kijn?)". *-er-* schijnt anders niet in de sing. van dim. te dringen. — Naast regelm. *wangekijn* zijn, naar vrb. als bij *rugge*, *brugge* zijn genoemd, begrijpelik: *wangesken*, *wangskijn*, *wanxken*. Uit *ringekijn* en *rynxkijn* is *ryngeskijn* licht af te leiden. Vgl. nog *tanghesken*, *tanxkijn*; *jongesken*; *tonghesken*, Teuth. *tunghsken*; *oochsken* naast *ogekin*, *oochkijn*. Daarenboven miste men in gesync. vormen als **oogkin* de elders gewone *s*, en kon ze dus invoegen. Zo ook na *k* b. v. *staecskin* van *stake*; trouwens **staecken* was onduidelik.

9. Os. dim. en hypocoristica met *k* en *l*, ook gevolgd door *-în*.

Suffixen met *k* en met *l* kwamen vanouds voor in persoonsnamen. De vraag is, in hoever men ze in de loop der tijden nog voelde als „vleiwoorden", en dus als verwant aan dim.

Hoe meer men het deed, des te lichter konden ze op appell. inwerken. Als vrb. z. NED *-kin*. Wegens deze band tussen hypoc. en dim. schijnt het, wanneer we ons de vóórmnl. verhoudingen willen voorstellen, het aangewezene, onze aandacht te geven aan *-k*-suffix en *-l*-suffix in beide woordsoorten in 't os.

In de eigennamen in Wadstein's Kleinere as. Sprachdenkm. is vóór *-ko i* veel gewoner dan *e*; vóór *-kin* staat steeds *i*; uitz. is: vijfmaal *A(t)zeko*, geen *-iko*, eens *Azekin*. In de bij Gallée, As. Sprd., te vinden namen der horigen van Corvey (waar Wid*i*kindus abbas was) staat vóór *-kin*, *-ken* altijd *i* (6 namen, sommige herhaald); vóór *-ko*, *-ke*, *-ka* echter ook *e*. De vóór *i* meer palatale *k* zal de voorafgaande voc. de *i*-qual. hebben doen behouden. Maar alleen in 't eerste gedeelte der lijst komt *-kin*, *-ken* voor. Het schijnt dat men deze naamvormen nog als vleiwoorden voelde, zodat het van gewoonte of stemming afhing of men ze gebruikte. Onder die namen zijn 'n paar oorspr. dim. van appellativa. 'n Horige heet *Vuivikin* 'Wijfje'; vgl. *Vuinike*: aan de vorming van eigennamen kwam evengoed de vrouw te pas als de vriend (*win*(*i*)). Vgl. nog in dez. lijst *Heiluvif*, *Brunwif*, enz. Boekenoogen, Zaansche Volkst. XCV: „De vrouwennaam *Wijfje*, vooral te Assendelft ook thans nog volstrekt niet zeldzaam (vgl. ook Claes Wijves en Huygh Wijves (a° 1599), Polderl. Assend....) kan ontstaan zijn uit *Heilwijf*, een naam die zooals wij boven zagen reeds in de 12de eeuw ook in genoemd dorp voorkwam" [1]). Tegenhanger is in Freckenhorst *Mannikin* (twaalfmaal; *Manniko* zesmaal; *Manni* tweemaal); ald. *Lieuikin* bij *Lieuo* elders (*Leue* herh. in Dr. in 15e E), denkelik gesubst. *liof*, *lief* (vijfmaal; *Lieuiko* 7, incl. 1 *-eko*); vgl. ohd. *Liubilo* en in Corvey *Lieuelinc*. — Verder is uit het os. 'n dim. op *-kîn* bekend, nl. *skipikîn* — zeker uit onkunde toegepast op de vijftig helden vervoerende Argo. Ook hier dus *i* vóór *-kîn*. Trouwens, ook

1) [Deze veronderstelling is, naar mij sedert bleek, niet juist. Wij hebben hier te doen met den vrouwennaam *Wijven*. G.J.B.] Naast *Wîvikîn* stond dus *Wîvîn* met enkel suffix.

skipilîn heeft die vóór *l*, evenals talrijke eigennamen (b.v. *Vockilin* naast *Vocko* in Freck.). Deze *i* veroorzaakt geen *Mennikîn* voor *Mann.* of *Vuckilîn* voor *Vock.* In welke van onze tongvallen later *geumlaut* wordt, zullen we binnenkort wel vernemen. *i* staat nog in (wellicht os., in elk geval ndd.) *scellikin* 'cimbalum', *e* in *moldekin* 'capisterium' (Ahd. Gl. III 716, 38 en 718, 9).

Boven zagen we, dat *-kîn* in os. eigennamen niet naar de smaak van ieder schrijver geweest schijnt te zijn. Ook waar het aanvaard wordt is *-ko*, *-ka* aanwezig. In de fri. aangrenzende streek die later Ommelanden heette schijnt het laatste trouwens uitsluitend voor te komen. Als bewoners daarvan noemt het Werdener Inkomstenregister van ± 1000 *Betika*, *Dodiko*, *Ediko*, *Eniko*, *Geldiko*, *Meniko*, *-a*, *Popiko*, *Tet(t)ika*; *Alako*, *Aldako*, *Gelako*, *Tadako*, *Unako*; *Ubuko*; *Gaiko*, *Iko*. (Geregeld worden in lat. stukken fri. *-a* m., *-e* f. vervangen door os.-ohd. *-o*, *-a*.) Met deze oude toestand is in overeenstemming, dat we later in dre. en gron. eigennamen veel vaker *-ke* aantreffen dan *-ken*. Daarenboven zal dit *-ken* ten dele afkomstig zijn uit de casus obl., want ook naast *Otte* enz. vinden we nom. *Otten* enz.

10. Nwfri. *-se* in persoonsn. moeilik te beoordelen.

Daar 'n dim.-suffix ontstaan kan uit de uitgang van vleinamen, en *-se* herhaaldelik fri. namen verlengt (vgl. ook on. *-se*), zou men vooreerst het later te bespreken *moes* 'moedertje' enz. zo ontstaan kunnen achten. Was dit inderdaad eertijds gebruikelik, dan kon men *-sîn* geredelik opvatten als *-se* + *-în*. Het zal ons blijken, dat os. *-so* niet veel voorkomt, en niet als suffix behoeft erkend. Evenwel kunnen zij, die geloven aan *s*-suffix in dim., antwoorden: het is evenzo sporadies overgebleven als *-il* in *Hizel*, *Mazil*, *Azezil* (**Azezo* naast *Azeko*, *Azekin*, *Azelin*), die in de lijst uit Freckenhorst staan, en als *-ik* in *Esik*, *Natrik* (of *-rîk?*), die we ald., *Haric* (of *-rîk?*), die we in de Corveyer lijst vinden; vd. nog namen als *Hessel*, *Wessel* en fri. namen op *-k*. [Het laatste kan men betwisten:

ze kunnen geapoc. zijn uit *-ke.*] Fri. *-se* kon bij deze opvatting op meer dan één wijs ontstaan: uit fri. *-sa*, *-se* = os. *-so*, *-sa*, uit *-sîn*, uit *-sî*. Want naast *-în* staat wellicht vanouds *-î* in dim.; vgl. de persoonsn. op *-i* en Wilmanns D. Gr. II 243 A 2. Met *-sî* kon dan parallel zijn eng. *-sy*, in 't beschaafd van beperkt gebruik, maar dial. gewoon „in terms of endearment", waarbij juist het geografies en sociaal beperkt gebruik oorzaak zou zijn dat ags. *-*sî* ons ontgaat. — Fri. *-sen* z. 12.

11. Dim. in 't nwfri.

In 't nwfri. is de toestand volgens V. Blom, Bekn. Fri. Sprkk. p. 58, 59: gewoonste uitgang *-ke*; achter *l* en *r* èn *-ke* èn *-tsje*: *-tsje* is 't gewoonst, „maar *ke* meer liefderijk en innig"; na *d* en *t* meest *-tsje* (*ttsje* < *tsje*), hoewel *-ke* nog voorkomt; na *k*, *g*, *ch* alleen *-je*. Blijkbaar ook na *ng*; tot V.B.'s vrb. behoren *sankje*, *wankje*. Zooals hier de vroegere *ǵ* tot *k* is verscherpt, zo wordt spir. *g* *χ*; z. in Fri. Wb. *brêge* 'brug': *brechje* enz. Wil men *je* niet als oorspr. laten gelden, dan laat zich als oudere vorm het best denken *brechtje*, waarbij tussen *t* en *j* hoogstens 'n zwak *s*-achtig geluid te horen was. Want uit *brechtsje* ware als inkorting veeleer te verwachten òf *brec̮hsje* (met gereduceerde *χ* of *g*), òf, met assim. van *sj* (*š*) aan *t*, *brec̮htse* (vgl. zovla. *boô* 'bode': *bootse* en dgl.).

12. Dim. volgens G. Japix.

In het tweede deel der fri. werken van G. Japix, uitgeg. in 1684, leest men blz. 10 en 11, dat dim. op *-ce* uitgaan, waarbij *-e* van 't grondw. blijkt te vervallen. Woorden op *c*, „ut Boec", hebben eigl. geen dim.; verkleint men ze toch, dan „additur in fine *cilce*, ut *Boecilce*, *Bancilce*, & haec raro". In volg. al. nog: *Pong*, *Pongilce*, rarum. *Pricce*; *priccilce*. *Ule*, *Ulce* is er 'uil'. Van dit alles vindt men in Fri. Wb. slechts vermeld, dat *ûlkje* 'harteliefje' is, en pl. *-s* heeft, en dat J. H. Halbertsma in Overij. Alm. 1836 ook pl. *ûlken* opgeeft. Maar waar hoort dit bij? Bij *ûl*(*e*) 'uil'? — Naast in eerstgenoemd werk afzonderlik vermeld *botzin*, *oortzin*, *scheysin* kan men uit Fri. Wb. plaatsen *botsen* n., Hindelopen *bótjen*, Koudum en...

botsje (de munt 'botje'); *oartsen* n. 'twee duiten' bij *oard* "1/4"; *skeisen* (s., dus niet ntr.?) 'duit', Workum *skeisjen*, pl. *skeis*; *healfaensen* n. = *-ntsje* "1/8 fles'; vgl. *healfean* "1/8 oude el; 1/8 pond', comp. van *heal* 'half' en *fea(r)n* 'vierendeel'. Overal kan hier *-sen* als suffix beschouwd; in sommige gevallen *-tsen* aan te nemen, is overbodig. Dit *-sen* kan gelijkgesteld met ndl. *-sîn*. Dat wordt schijnbaar sterk gesteund door wat de Inl. op Fri. Wb. IV opmerkt over mansnamen gevormd met *-se* en *-sen*; als vrb. staan dan *Aelse(n)*, *Bonse(n)*, *Ynse(n)*; maar voorlopig vind ik verder slechts verouderd *Teinsen* bij *Tein(e)*, waarnaast geen *Teinse*; zodat men zou kunnen aarzelen, de namen als parallelformaties te beoordelen. Op vroeger bestaan van *-sen* wijst evenwel *-aensen* bov.; ook bij persoonsnamen kan dus 'n enkel *-sen* naast talloze *-tsen*'s niet al te veel bedenking wekken (na *d* of *t* zijn namen als *Setsen*, bij *Set(te)*, mogelik met *-sen* gevormd). Er komt bij, dat formaties als *Dooitsen* naast *Dooitse* verklaarbaar zijn bij aanwezigheid van vroeger *-sen*; z. 17. — Verder leest men t.a.p., dat in de pl. *-e* verandert in *-iz*; „ut: *Finne*, *Fince*, *Finciz*, *Ay*, *Ayce*, *Ayciz*..." Dit herinnert aan zovla. *-sə*, pl. *-sies* (naast *-səs*). Van het overige kan afgezien.

13. Ontwikkeling van *-kîn* in en buiten Frsl.

De ontwikkeling van *-kîn* kwam in Frsl. en in de andere gewesten hierin overeen, dat deels niet-gepal. *k* bleef of terugkeerde met verzwakking van *î* tot (ten slotte) *ə*, deels de *k* aangetast werd. In 't laatste geval is in Frsl. de voc. steeds *ə* geworden, de *-n* steeds verdwenen; buiten Frsl. vinden we in sommige streken volk. *i*, in andere *ə*, elders wisseling; hetzelfde ongelijkmatige geldt van *-n*. Maar bij het wijzigen der *k* gingen Frsl. en de andere gewesten niet dezelfde weg. In Frsl. bestond de wijziging in de daar zo verbreide assibilering, zodat 'n klank ontstond die zich door *tsj* laat voorstellen. Die zal elders wel niet bestaan hebben, want *tsj* (zoals in *tsjegen* naast *tjegen* < *te jegen*, enz.) leest men niet. Mocht tegenwoordig ergens buiten Frsl. *-tsjie* of *-tsje* gezegd worden (vgl. 11 slot over

't zovl.), dan zal dat wel latere ontwikkeling uit *-tjie* of *tje* wezen. Vreemdelingen die in hun taal 'n *tsj*-achtige klank hadden, zouden daarmee geen oudere ndl. klank gelijk hebben gesteld. Veeleer zouden ze gepal. *kî* met hun — al of niet palatale — *kî* weergeven; *kjî* daarentegen allicht met *tî*, tenzij hun eigen taal *kjî* of *tjî* bezat. Immers Kloeke zegt terecht, dat 'n vreemde „kaum einen Unterschied" tussen *kjî* en *tjî* bespeuren zou. In Holland, waaruit toch in de eerste plaats ontleend werd, was de ontwikkeling in de *t*-richting oud, en in Hollands bloeitijd te ver voortgeschreden dan dat men *kî* zou nemen. Zulke vormen in vreemde mond laten zich nu inderdaad m. i. aanwijzen in 'n taal die nogal aan de onze heeft ontleend.

14. *-kîn* overgegaan in 't eng.

Bij *-kîn* bestaat niet veel twijfel. Volgens NED is *-kin* vrij zeker, sedert de 13e E minstens, uit het ndl. ingedrongen; eerst in eigennamen. Het heeft slechts beperkte verbreiding erlangd, maar *lambkin* (sedert 1579 opgetekend) is algemeen geworden. Soms vindt men *-ikin*, maar nooit *-chin*. — Opvatting als *tîn*, vrij vroeg reeds, zie ik in *tine*. Het is aangetroffen sedert ± 1400 (afl. *tiny* sinds 1598), en wel adj. als „very small, diminutive", en subst. als „a very little space, time or amount; a very little; 'a bit'". NED maakt de opm., dat het subst. is „app. always prec. by *little*" (vgl. wordt Schots *wee*, maar dit is toch niet zó beperkt; z. Jamieson, Sc. Dict. *we*, *wey*, *wie*, waarin hij 'weg' vermoedt). Werd ndl. *een litteltijn* (met *î*) gehoord, of ook *een lettelt.*, *luttelt.* of dgl., dan moest het wel worden opgevat als *little tîn*, te spellen *tyn*(*e*), *tine*, zoals men aantreft.

15. Eng. *-ie* uit ndl.?

Wellicht heeft het eng. (dat ook later op dit gebied ontleende — zelfs het tans gewoonste dim.-suffix *-let*, dat misschien rechtstreeks als suffix is geïmporteerd; z. NED) ook *-y*, *-ie* uit ndl. *ie*. Onze taal heeft in 't algemeen nogal aan 't eng. „geleend". NED zegt: „in pet forms of proper names ... in Sc[otland] as early as 1400"; in appell. sinds 1546, pas 18e E gewoon. Veel van die namen hebben in Ndl. *-je* als in *huisje*,

„but there is no evidence of historical contact”. NED voert ter verklaring aan *Davy* (reeds vroeg in de 14e E bijnaam), *Mathy* uit ofra. *Davi*, *Mathé*, maar schijnbaar van *David*, *Mathou*. De vorm beveelt dit minder aan, en daarenboven zijn hier de naamovereenkomsten juist met het ndl. talrijk. Ook behoeft bij ndl. oorsprong het voorkomen van 't suffix in appell. geen verder verklaring.

16. *-ke* in hypocor. persoonsn. niet uit *-ken*.

Dim.-suffixen komen veel in persoonsnamen voor, want verklw. dienen vaak als „vleiwoorden”, zoals de overdrijvende term is. Dit heeft er toe geleid, de persoonsn. op *-ke* — oorspr. voor 't grootste deel hypocoristica — geneties te houden voor dim. op *-ken* < *-kîn*. Zo zegt Lasch, Mnd. Gr. § 212 p. 117: „*i* erscheint auch öfter vor den deminutivendungen, *Lûdike(n)*, *Gôdike(n)*, *Wernike(n)* usw.” En § 213 l. al.: „In den deminutivendungen wechseln *-kîn* und gewöhnlich abgeschwächt *-ken*, in namen meist *-ke*. Latinisierungen gehen im nominativ auf *-ko*, *-ka*, *-kinus* aus, in den übrigen kasus *-kîn*”. In werkelikheid is dit *-ke* niet = mnl. mnd. *-(e)kijn*, *-(e)kin*, *-(e)ken*, maar = os. *-ko*, *-ka*. Foneties en histories is dit de aangewezen opvatting. Wel kan *-ke* hebben uitgelokt of bevorderd, dat dim. hun *-ken* verwisselden met *-ke*. Te meer daar 1° in persoonsn. op *-e* de *-n* der casus obl. meermalen in de nom. drong, dus nom. *Ludeken* naast *-ke* opkwam, 2° te allen tijde van persoonsn. dim. gevormd werden, b.v. van *Lude Ludeken*. Evenzo konden dan persoonsn. op *-je* en op uit de cas. obl. afkomstig *-jen* gelijkvormige dim. doen ontstaan, altans in Gron. en Dr., waar men herh. nom. *Otten* enz. aantreft.

17. Fri. hypoc.: *-te*; *-ste* < *-se* + *te*; *-tse(n)* waars. niet of niet steeds < *-te* + *-se(n)*.

Hypocoristies *-te* kent het fri. in tal van namen, waarvan vele ook door vrouwen gedragen worden. Gelijk in andere persoonsn. valt *-e* dikwels af, en ook gelijk in andere is soms de inkorting in 't f. vast; b.v. m. *Meint(e)*, f. *Meint*. Zonder voc. is trouwens ook os. *Herit* = *Hermannus* naast namen op

-ito, *-eto*. Met *-se* verbindt het zich tot *-ste*, zodat b.v. van *Rinne Rinste* (en vd. *Rinst*; wellicht ook < *-se* + *-t*) komt. Altans die indruk krijgt men; men kan echter ook *Rinste* van *Rins*(*e*) afleiden. Eveneens zou men *-tse* ontstaan kunnen achten uit *-t*(*e*) + *-se*. Naast *-tse* staat *-tsen* (allicht door inwerking van *-sen*), naast *-ste* geen *-sten*. Evenwel bestaat er reden, hoewel geen dwingende, om *-tse* anders ontstaan te achten. Het kan nl. uit ogm. tijd geërfd zijn, want het is niet tot het fri. en tot de jongere tijden beperkt (z. ben.). Daarenboven komt het nogal voor waar *-te* ontbreekt; b.v. bij *Dooije* geen *Dooite*, wel *Dooitse* (en *-tsen*; f. *-tsen*, geen *tse*). Intussen, daar zoveel namen verouderd zijn, kan *Dooite* zeer wel bestaan hebben. Tans moet men in zulke woorden wel *-tse*(*n*) als suffix voelen; als geheel heeft het produktief kunnen zijn. Daar verdwijning van *-ts*-suffix in alle namen onwaars. is, acht ik *-tse* voortzetting van ofri. *-tsa* = os. ohd. *-zo*, zonder te willen ontkennen dat het soms is *-ta* + *-sa*.

18. In 't fri. vallen samen geapoc. *-te* en oorspr. *-tait*. Vele verouderde namen in Fri. Wb. hebben schijnbaar gerepliceerd *-tet*. Men vgl. hiermee Boekenoogen, Zaansche Volkst. XCVIII over *-têt* en z. bij Forstemann ook ohd. *-zeiz*. In het Werdener Inkomstenregister van ± 1000 worden in de latere Ommelanden genoemd *Aitet*, *Avetet*, *Bentet*, *Entet*, *Geltet*, *Hebetet*, *Hoitet*, *Mentet*, *Popetet*, in dat van 1160 *Benteid*, aan welks *-eid* niet veel te hechten is. De *ê* of daaruit verkorte *e* schijnt te wijzen op het geven van 'n sa. vorm aan het 2e lid, evenals *Eltetus* (Gaikinga) in 1283 in 'n stuk dat aan de prefekt van Gron. rechtspraak over Selwerd toewijst, maar dat slechts in druk, bij Emmius, over is. Want in 1285 heet dez. in abl. *Eltato Gaykinga*, en verder vindt men in Oorkb. v. Gr. en Dr. 1249 *Altatus*, 1313 *Omptata Tya* — vermoedelik de Tja-riet, die langs de borg Ompteda liep; *-da* is opgekomen naar 't vrb. van andere namen; 1317 *Adulphus Ombteta*, doch in laat afschrift; 1350 in origineel *Ludo Omtatisma*. Nog vindt men 1249 *Altatus* (zeker Ommelander naam;

Kropswolders waren in de zaak betrokken), 1317 en '26 *Eltatus*, '42 *Hoptatus*, *Eltatus*, '44 *Eppo Boutata* (geslachtsn. (of nog vadersn.?) op *-a*; vgl. bov. *Ombteta*), in comp. *Mentata-* naast *Mentate-* (de overige comp. *-a*). In 1347 leefde *Wobbe Altetessone*, in welks *e* ik reeds verzwakte *a* zie. De vormen uit de 2e helft der 14e E. heb ik niet meer nagegaan. Mijn indruk is: *ai* werd, zoals men verwacht, sa. *ê*, dan *ĕ*, fri. *â*, dan *ă*. In Werden schreef men de sa. vorm, evenals daar de mansn. *-o*, de vrouwenn. *-a* hebben (fri. resp. *-a* en *-e*). Vervolgens wordt de voc. toonloos, en daar ze tussen twee *t*'s staat, verdwijnt ze (vd. nu *Omta* als naam van de boerderij ter plaatse van de borg; als geslachtsn. zou het ook van *Omte* kunnen komen). Van die tijd af is 'n comp. met *-tait* niet meer te onderscheiden van 'n geapoc. vorm: aan *Ment* is niet te horen of het uit *Mentet* of uit *Mente* ontstaan is. Fri. Wb. heeft als verouderde namen *Omptet* en *Omt*; *Omte* ontbreekt, al of niet bij toeval. Warfsc. 97, a° 1466, tweemaal *Omptit*.

19. Hypoc. *-se* in 't fri. behoeft niet 'n ogm. suffix te wezen.

Aan fri. namen op *-se* is niet te zien of *-e* ontstaan is uit *-î* of b.v. uit *-a*; evenmin of *-n* geapoc. is, zodat *-sîn* of dgl. de grondvorm wezen zou. Neemt men *-sa* aan, dan zou dit denkelik, evenals het pas besproken *-t*-suff., naar alle schijn 'n slechts-fri. vorming wezen; desnoods zou men kunnen denken aan *-se* in on. mansn. In 't os. komt *-so* zelden voor, en er is geen noodzaak om het als suffix te erkennen. Zelfs niet in enkele namen van de lijst, afgedrukt in Wadstein's Kleinere as. Sprachdenkmäler: *Also* (naast *Alzo*; Frsl. *Alse*, *Alt(e)* [hierbij *Altet* en *Alt(je)*], *Alke*, *Aljen* — „in Gron. *Alje*", zoals Fri. Wb. reeds zegt —; de fri. namen kunnen van *Alle* komen), *Boso* (naast *Boio*, *Boiko*, *Boli*), **Iso* (vw. *Iseko*, *Isiko*, *Iseko*, *Iziko*, dat. van plaatsn. *Ising-tharpa*; vgl. *Iko*). Genoemd Werdener register heeft geen enkele „Ommelander" naam op *-so*. Bij zo weinig en dan nog zo korte os. namen kan de overeenstemming met namen zonder *-so* best toeval wezen.

Voor 't fri. is dít denkbaar: *-tse* (uit dadelik te bespreken *-tso*, *-tsi*) kwam achter menige naam op *-d*(*e*), *-t*(*e*), incl. hypoc. *-t*(*e*); b.v. *Mette*: **Mettse*, *Metse*. Naast *Meine* stond *Meintse*. Maar van *Meine* kwam ook *Meint*(*e*). Nu maakten *Metse*, *Meintse* de indruk, met *-se* te komen van *Mette*, *Meint*(*e*). En die gevallen waren talrijk genoeg om *-se* produktief te maken.

20. *-tso*, *-tsi*; ook wisselend met *-k*-suffix of *-l*-suffix.

-zo, d. i. *tso*, ontmoet men in 't os. vaak; *-zi* heeft genoemde lijst bij Wadstein in *Razi* (naast *Razo*), gevolgd door *-ko* in *Meinziko* (naast *Meinzo*), *Roziko*. *-zo* is ook hd. Aarzelend verbindt Grimm 3, 691 er zelfs got. *Vitiza*, *Baza*, ohd. *Pazo* mee, en 691, '2 noemt hij Langobardiese namen als *Landefredas* qui et *Lanzo* (ook Freckenhorster inkomstenlijst heeft *Lanzo*). Os. *Wizo* zou, met sync., aan het eerste kunnen beantwoorden; in Frsl. en Gron. is *Wietse* gebruikelik, en de *t* zal wel oorspr. dubbel zijn, want *Wiete* staat er naast. Aan *Meinzi*, *-zo* doet (verouderd) fri. *Meintse* denken; maar evenals bij *Wietse* zou men ook *-se* kunnen aannemen, want naast *Meine* staat *Meint*(*e*). De lijst heeft *Gunzo* en *Guniko*, maar zeker het eerste kan op 'n naam met *gund* berusten. Bij *Willa*, *Williko* vinden we *Willezo* (in Fri. Wb. mansn. *Wille*, *Wilke*, *Wilt*; verouderd *Wilte*). Naast *Hoio*, *Hoiko* vinden we *Hozo*, maar onzeker is of het er mee samenhangt; Fri. Wb. heeft *Hotse* en *Hotte*. Doch ongaarn zal men scheiden *Imiko*, *-kin* en *Imiza* (Fri. Wb. mansn. *Ime* of *Yme*, *Ymke*, *Ymt*(*e*)). — Grimm 3, 69 vermeldt *Azo* = *Adalbrecht*, maar allicht komt het eerste van meer dan een naam. De lijst van horigen uit Corvey heeft *Wazo*. Fri. namen zijn *Atse*, *Watse*. Men kan de *t* tot het suffix rekenen, of uitgaan van 'n naam op *t* of *d*, of beide doen. *Sizo* is in Frsl. en Groningerland *Sietse* (in 't fri. met *y* gespeld); vat men *sî* op zoals in *Sîbold* e. a. (dus als de bekende contractie van **siji* < *sigi*), dan levert het met *Sikke*, os. *Sikko*, 'n vb. van jonger naast ouder hypocor. — Os. *Eilo*, *-a*, *Eiliko*, *Eilikin* kunnen met *Eizo* verwant wezen; Fri. Wb.

heeft *Eile, Eilke, Eilken* (verouderd), *Eitse*. Maar ook hier zien we, hoe moeilik fri. namen veelal te beoordeelen zijn. Want ook *Eite* bestaat, en daarvan kan met *-se Eitse* gemaakt. Dit *Eite* is evenals *Eise*, en rechtstreeks of middellijk *Eitse*, en evenals genoemde *-l*-vormen, hypoc. van *Eije*. (Onder de namen uit de latere Ommelanden in 't Werdener Inkomsten-register van ± 1000 is *Eio*.) Wadstein trekt hierbij *Eliko*, *Elikin*, doch vgl. eveneens *ee* in fri. *Eelke* en verouderd *Eelcken*, *Eliken*, van *Ele*, waarbij ook *Eeltse* en *Eeltsje*, oudt. *Eelt*(*a*), zoals nog *Eilt*(*e*).

Genoemd Werdener register heeft *Gazo*, *Menzo*, *Tiazo* (wat in 't fri. *-tsa* moet geweest zijn); daarnaast *Menko* (fri. *-a*).

21. *-ts*-suffix gevolgd door *-k*-suffix of *-l*-suffix.

Het os. heeft bij *Azo*: *Azeko*, *Azekin*, *Azelin* en *Azilin*; het laatste te vgl. met *T*(*h*)*iezelin*; geïsoleerd staat *Azezil*. Algemeen gezegd: *-zo* (, *-zi*) wisselt niet alleen in veel gevallen met *-ko*, *-kîn*, *-lîn*, maar wordt ook meermalen gevolgd door *-ko* [*Lanziko*, *Liudziko*, *Meinziko*, *Raziko*, *T*(*h*)*ieziko*, *Tiziko*, *Wiziko*; hierbij *Iziko* naast *Isico*, *Iseco*? doch Fri. Wb. *Ise* of *Yse* naast *Ytse*(*n*)], meer zeldzaam afwisselend met *-kin* [*Lanzikin*, *Wizikin*] en met *-lin*. (Namen op *-ske* zijn dan ook in ons Noorden talrijk.) De wisseling zelf is niet opmerkelik, daar ook overigens naast namen op *-ko* andere staan op *-kîn* of (en) *-lîn*. Maar eigenaardig is, dat *-zo* nooit de tweede plaats inneemt. Het schijnt dus eerder improduktief geworden, niet alleen dan *-kîn* en *-lîn*, maar ook dan het toch oude *-ko*. — Daar de suff. eigl. zijn *-iko*, *-ikîn*, *-îlin*, is niet te onderscheiden in hoever men daarvóór aan *-tso* of aan *-tsi* dacht (want b.v. *Lanzikin* kan evengoed *Lantso* + *ikîn* als *Lantsi* + *ikîn* wezen).

22. Enkele opm. over „Kurznamen".

Heeft 'n naam twee leden, b.v. *Bernhard*, dan is het hypoc. niet tweeledig, maar wordt b.v. *Benno*. Ook *Benni*, al is *-i* minder gewoon dan os. *-o*, ofri. *-a*. In meergenoemd register uit Werden van ± 1000 krijgen, gelijk in andere lat. teksten, ook de fri. namen *-o*. Met *-i* vindt men er (behalve die op

-wi; alle f.?): *Addi*, *Benni*, *Deddi*, *Ebbi*, *Odi*, *Osi*, *Tedi*, *Tiadi*, *Thiaddi*. [Van deze te scheiden is natuurlijk *Renheri*. Ook *Adaldei*, *Amuldei*, *Eldei*, *Erdei*, *Rendei*, *Riktei*; *-dei* is fri. = *-dag*; na *k* is *d* verscherpt in *Riktei*; vgl. bij Förstemann *Rictag*.] — Voor de inkorting van het tweeledige vgl. reeds mhd. *wanze* uit *wantlûs*; Noordhorn *wantje*.

23. Hetz. suffix vormt soms dim. en persoonsn. *-ing* staat vanouds in woorden die zich als dim. laten opvatten, en vormt in ndd. dial. gewone dim. In hoever mansn. op *-ing* in en buiten Frsl. dim. kunnen zijn opgevat, is voor ons doel zonder belang. Evenzo stip ik slechts aan, dat met gewone dim. mansn. overeenkomen, en nog veel vaker vrouwennamen, sedert het gewoonte wordt dat deze meestal afl. zijn van mansn. Doch naast 'n dim. mansn. als *Eeltje* ken ik geen van 'n oorspr. comp.; altijd f. is dus *Willemke*, *-mpje* enz., t.w. als echte naam.

24. Geen dim.-suffix *-(e)s* behoeft aangenomen. In *moes*, zeldzamer *vaas*, *Toos*, *Mies*, enz. toont zich denklik slechts recente grillige vorming. *Loeres*, *lobbes*, *dreumes* bewijzen evenmin oud *s*-suffix in min of meer diminuerende funktie.

25. Bewaart het Westfaals dimm. met *t*, *tt*, *s* (*ss*)? Pas laat kwam mij Niederd. Jahrb. 49 in handen, waarin het Westfaals dim. besproken wordt door E. Nörrenberg. Hij neemt *t*- en *s*-suff. aan. Kluge had reeds gewezen op hd. *-itz* of *-litz* in namen van vogels en andere kleine dieren, en daarmee in verband gebracht *Knabatze* in D. Wb., welks *a* terugkeert in ohd. pl. ntr. *snebilazir* (Zfdwortf. I 175, '6) en in dial. hd. *kelbaze* naast *kalbitze*, beide f., 'kalf' (D. Wb.). Hierbij komen plantnamen (Zfdw. X 57 vv.). Zijn deze dim., dan bedoelt *Kestnitz* 'kastanje' oorspr. zeker alleen de vrucht. De *tt* die de woorden, indien oud, oorspr. hadden, komt ook voor in persoonsn., en in diern. als *Spatz* naast mhd. *spar*, ohd. *agazza* naast *agalstra* 'ekster'. Weliswaar stonden daarnaast persoonsn. als *Benito*, en diern. als ohd. *krebaz*(*o*), *krebiz*, *hornuz*, *-niz*, waarin Nörrenberg eveneens dim. ziet. Veelal beoordeelt men

de diern. met gm. *t* anders, en ziet in de woorden met *tt*, „klanksymboliese" versterkingen en vervormingen, in aansluiting bij woorden die klankwettig zulk 'n uiterlik hadden gekregen. Bij *s* zal men evenzo aan andere verklaring denken (b.v. bij *brummelse* 'hommel' aan invloed van *bremse* of dgl., vroeger naam voor verschillende kerfdieren; N. konstateert suffixwoekering; zo ook Holthausen PBB 32, wiens verklaring onwaars. is), al zal vooral 'n vreemdeling die niet steeds vinden. Ook dim. *ss* neemt N. aan (*brimiss*(*i*)*a*). In al deze gevallen is vaak van verkleining geen sprake (aan de wetenschap wordt door N. trouwens 'n afwijkende verklaring toegekend); ook *svexte* 'menigte' naast ohd. *sweiga* 'runderkudde' kan niet als dim. gestaafd worden door fra. *troupeau*. Evenmin is ags. *ofnet* 'oventje'. En waarom (vraagt men na inzage van NED) zou het eens in de 16e E voorkomend *knauate* dim. wezen? Alleen om de onmotiveerbare verbinding met hd. *Knabatze*? Het eng. woord (rijmend op lat. *orate*) zal toch geen ags. met suffix *-atte* of dgl. voortzetten? Verder wordt ags. *īeȝot* vermeld; niett. eng. *eyot* en *ait*, reeds 1052—67 *eyt*, hebben de oude vormen (*íȝeoþ* enz.) *-þ*; dit geval blijft volkomen op zich zelf staan. Nog leidt N. de ouderdom van *-te* af uit zwe. *Jonte* mansn. naast *Jon*, *brunte* 'bruintje'. Verkieslik blijft m. i., er navolging in te zien van *Jonte* 'Jonathan' e. a. (vgl. nog *Ante* 'Anders' naast *Ante* 'Anton' en wat verder staat bij Noreen, Vårt Språk V 396). Zo worden ook zwe. vrb. op *-se* beoordeeld. Ogm. dim.-suff. die het skand. overigens verloren heeft zullen weinigen hier aannemen. En bij alle vrb. is te bedenken, dat in de cons.-suff. van 't gm. nu eenmaal dentalen overwegen; hierdoor is zeer natuurlik dat *t*, *tt*, *s*, *ss*, *þ* te vinden zijn in woorden die men als oorspr. dim. zou kunnen opvatten.

Groningen. W. DE VRIES.

EIGENNAMEN OP -*TET*.

Dr. de Vries vestigt in zijn bovenstaand opstel de aandacht op de eigennamen met „schijnbaar geredupliceerd -*tet*". Het is bij eigennamen niet gemakkelijk, tot stellige conclusies te komen, maar toch zijn onder de gesignaleerde groep m. i. meer geredupliceerde vormen, dan de V. blijkbaar geneigd is aan te nemen.

Bij de bestudeering *der Rekeningen der Grafelijkheid van Holland onder het Henegouwsche huis* (uitg. Hamaker) was mijn oog reeds lang gevallen op de namen:

Aiftet Heren zone, *Eltet Jarichs zone*, *Entet Ocken zone*, *Gheltet*, *Mentet Golen s.*, *Oistet*, *Oytet Sasschers zone*, *Willaem Reyset s.* [*Olbet Reyners s.* behoort niet bij deze groep maar is = *Olbert*, vgl. Boekenoogen, *De Zaansche Volkstaal* XCVII]. Terecht vergelijkt Boekenoogen met soortgelijke namen de volgende uit Winklers *Naamlijst*: *Aitet*, *Bentet*, *Eltet*, *Intet*, *Omptet*, *Wiltet*, enz.

Volgens A. Heintze (*Die deutschen Familiennamen*[4], Halle 1914, blz. 34 en 23 noot) zouden de Friesche en Saksische namen op -*t* op één lijn zijn te stellen met de Duitsche namen op *z* < *izo*, als *Dietz*, *Fritz*, *Götz*, *Heinz*. Hij beroept zich daarbij op F. Stark (*Die Kosenamen der Germanen*, Wien 1868), die echter t. a. p. juist de verwantschap betwijfelt, omdat z. i. overtuigende bewijzen daarvoor ontbreken.

Zouden dan deze -*tet*-vormen toch zonder uitzondering de onmiddellijke verwanten zijn van de bij Förstemann, *Altdeutsches Namenbuch* I[2] onder den stam *taita* genoemde?

In de *Sammlung ostfriesischer Personennamen* (B. Brons, *Friesische Namen*, Emden 1878) vindt men: *Eltet*, *Entet*, *Geltet*, *Mentet*, *Oytet*, daarnaast *Elt*, *Elte*, *Elteke*, *Ente*, *Gelt*, *Ment*, *Mente*. Dat wijst er m. i. op, dat de eerste *t* niet tot den uit-

gang gerekend moet worden. Ter vergelijking geef ik hier nog eenige aan Brons ontleende Friesche *-et*-vormen, waarbij ik de daarnaast voorkomende hoofdvorm tusschen haakjes plaats:

Aget (Age); *Aitet (Aje, Aite, Ait)*; *Alltet, Altet, (Alle, Alte, Alt)*; *Autet (Auwe, Aut)*; *Ayet (Aye)*; *Diedet (Diede), Eetet (Eete)*; *Froutet (Frout)*; *Galtet (Galleke, Galt, Galtet)*; *Luttet (Lutte)*; *Sentet (Sent)*; *Trutet (True, Trute)*; *Wultet (Wulte, Wult)*, enz.

Opvallend is het, dat het meerendeel der bovengenoemde namen reeds op *-t* eindigt. Blijkbaar hebben we hier dus wel een verdubbeling voor ons, zoodat dus een „kleine *Aje*" zich eerst tot *Aite, Ait* ontwikkelde, welke vorm in een volgende generatie andermaal een verkinderlijking tot *Aitet* onderging. Zulke verdubbelingen van vlei- en diminutiefuitgangen zijn allerminst zeldzaam, ik verwijs slechts naar Heintze blz. 23 en 24, waar o. a. zelfs een driedubbel gediminueerde vorm: *Dietzelke* wordt gesignaleerd. Interessant zijn in dit verband ook de gevallen van diminueering + *et*, die ik uit Brons' lijst opteekende: *Aaljet, Aljet, (Alje)*; *Binjet (Binje)*; *Gerjet (Gerie)*; *Hiljet (Hilletje)*; *Mintjet (Mintje)*.

Op het oog valt er dus wel wat te zeggen voor gelijkstelling dezer vormen op *-et* met vleivormen als *Heinz, Kunz*, enz. Men kan in dit verband ook nog op het Fransche *-et* wijzen, „le suffixe diminutif par excellence", teruggaande op een ouder *-ittus* en thans voorkomende als *-et, -etel, -eteau, -eton, -elet, -iculet, -iquet, -omnet, -onnette* (vgl. Kr. Nyrop, *Grammaire Historique de la Langue Française* III, § 220—224).

Vergelijkt men hiermede nu vormen als Got. (Gr. Lat.) *atta*, nl. dial. vormen als *tate* (voor vader), noordfri. vormen als *täte* en *teite*, de westfri. vorm *heit* enz. (vgl. de wbb.), dan wijst dat er wel op, dat al deze woorden, zooal niet „klankwettig", dan toch phonetisch-psychologisch zeer nauw met de *et*-uitgang verwant zijn. Het hoofdverschil is, dat we eenerzijds van uitgangen aan de andere kant van zelfstandige woorden moeten spreken. Principieel behoeft echter dat verschil nog niet zoo

zeer groot te zijn. Zou b.v. de thans nog in het Westfriesch voorkomende vorm *heite* voor „*jongen*, *maat*, *kameraad*" (toch wel niet te scheiden van *heit* = vader), niet als een soort van „volle" vorm te beschouwen kunnen zijn, die met onzen -*et*-uitgang correspondeert? Men denke aan populaire composita als: *Simon-jong*, *Pieter-maat*, *Thomas-vaer*. Overeenkomstig het tegenwoordige Friesche spraakgebruik wordt de verwantschapsnaam ook achter de roepnaam gezet: *Jan-Om*, *Jehannes-Om*, *Janke-Mooi*, *Bleike-Mooi*.

De klankverbinding ət(ə) behoort blijkbaar in zeer vele talen tot de vleiwoorden waarmede iets liefs, vertrouwds, kleins, iets waartoe men in hartelijke betrekking staat, wordt aangeduid. Ons *het* of het Duitsche *es* wordt soms gebruikt op een wijze, die mij doet vermoeden, dat de -*ətə*-vorm ook nu nog wel zelfstandig wordt gebruikt, maar onder het officieele mom van „lidwoord of aanwijzend voornaamwoord". In Twente b.v. zegt men, wanneer men in de derde persoon over iemand spreekt wel eens *ət* inplaats van *hee*, wat dan vooral betrekking heeft op vertrouwde kornuiten of op oudere menschen (in 't bijzonder, wanneer ze tenger van gestalte zijn). In Rijnland heb ik zeer vaak een eigenaardig gebruik van *es* (dial. *ət*) kunnen waarnemen, wanneer er b.v. sprake is van jonge meisjes (zoolang ze nog de kinderleeftijd hebben). Dat men hier aan beïnvloeding van het grammaticaal geslacht van „Mädchen" of „Kind" zou moeten denken, lijkt me te „logisch". Van oudere meisjes, die toch ook nog „Mädchen" zijn wordt het trouwens niet gezegd, evenmin van kleine jongens, die toch ook „Kind" zijn. Het woord „Kind" of „Mädchen" wordt trouwens meestal in 't geheel niet genoemd, zoo zegt men b.v.: „Die Erna ist krank, es hat sich erkältet". Ook het Twentsche *ət* wordt gebruikt, wanneer er nog van geen onzijdig woord sprake is geweest.

Ook in Drente worden jeugdige vrouwelijke personen vaak met *het* aangeduid, „vooral wanneer ze ziek zijn" werd mij te Zeien erbij verteld. (Zie ook *Tschr.* XXXIX, 266 noot 2). Vgl. daarmede nog Gallée's mededeeling (*Woordenboek van het*

Geldersch-Overijselsch dialect, XXIII, noot 2): „In Twenthe wordt *het* ook voor vrouwen gebruikt in vriendelijken zin."

Op een soortgelijk verschijnsel in het dialect van Heerlen wijst thans ook P. Gerl. Royen (*Tijdschr. voor Taal en Letteren* XI, 289). „Waar is *het* Maria? Ik heb *hem* straks nog gezien. *Het* liep in de Geleenstraat". Eigenaardig is het feit, dat *het* hier voor het subject, *hem* voor het object gereserveerd schijnt te zijn. Het is wel gewenscht, dat we onze aandacht op dit verschijnsel gevestigd houden. Dat de „vriendelijkheidsdifferentiatie" waarop ik indertijd de aandacht heb gevestigd (zie Tschr. XXXIX, 264) ook hier weer een rol speelt, lijkt mij waarschijnlijk.

Leiden, Februari 1924. G. G. KLOEKE.

KLEINE MEDEDEELINGEN.

123. DUBBELDUW.

In het Woordenboek (III, 3539) wordt naar aanleiding van den versregel van Bredero (*Griane* reg. 1339):

De Dubbeld'uw noch de Schouwt, en durven hum niet vanghen,

opgemerkt, dat het verband zich volstrekt niet verzet tegen de verklaring van Dubbelduw door duivel, in welken zin Langendijk (II, 76) het woord bezigt. In de uitgave van G. A. Bredero's volledige werken van dr. J. A. N. Knuttel wordt dienovereenkomstig bij *dubbeld'uw* (Griane reg. 1339) aangeteekend: *waarschijnlijk duivel.*

Hiermede wordt tot mijne voldoening van gezaghebbende zijde steun gegeven aan hetgeen ik in het *Tijdschrift* (XVII 169) naar aanleiding dier beide plaatsen geschreven had.

Bij het lezen van de *Spaansche Brabander* trok het onlangs mijne aandacht, dat ook daar in een soortgelijk zinsverband van den duivel gesproken wordt, als waarin Bouwen Langh-lijf dat in *Griane* doet.

Immers in regel 1401 legt Bredero Jerolimo deze woorden in den mond:

So steken wy de rijckeliens en de Duyvel het oogh eens uyt.

C. BAKE.

MOORTMISSE.

Naar aanleiding van het artikel van den heer P. Leendertz Jr. over dit woord, door hem voor 't eerst gevonden bij Mart. del Rio, *Disquisitiones Magicae* l. V, sect. 16 (*Ts.* 42 [1923], 318v.) wensch ik een kleine opmerking te maken. Staaltjes van m. e. bijgeloof hebben nog altijd mijne belangstelling, ook het door L. genoemde, waarover reeds geschreven werd in *Ts.* 32 (1913), 161 v.: *Bijdrage tot de kennis van het middeleeuwsch volksgeloof* en later uitvoeriger in *Studiën* 83 (1915), 558 v.: *Het z. g. doodbidden in het middeleeuwsch volksgeloof.*

L. meent ten onrechte, dat het in den aanvang genoemde *dolor* doelt op den rouw, dien de kerk nog kent op Goeden Vrijdag en bij gelegenheid van plechtige uitvaarten of requiem-missen, als de altaren van hun pronk ontdaan worden (wat op Goeden Vrijdag geschiedt) of met floers worden behangen. Als men de eerste woorden van Del Rio, aangehaald *Ts.* 42, 318, vergelijkt met den tekst, waaraan ze ontleend zijn, n.l. *Corpus Iuris Canonici*, Decreti pars secunda, Causa 26, Quaestio 5, Caput 13 *Quicumque*, welke tekst op zijn beurt overgenomen is uit can. 7 van het XIIIe Concilie van Toledo (a°. 683; vgl. Hefele, *Conciliengeschichte* III [Arnheim 1859], 371 v.), dan blijkt dat „causâ vindictae seu doloris" bij Del Rio bijeenhoort en beantwoordt aan: „causâ cuiuslibet doloris vel amaritudinis" van caput *Quicumque.* Onder *dolor* moet derhalve niets anders verstaan worden dan *spijt* of *verbittering*, die de schuldigen tot zulke wraaknemingen aanspoort.

Het tweede gedeelte van den tekst van Del Rio, beginnende bij de woorden: „si vero ex inimicitiâ missas defunctorum pro viventibus celebrarint (Belgae dicunt, een *moortmisse*) etc." is aan het vervolg van caput *Quicumque* ontleend en gaat terug op can. 5 van het XVIIe Concilie van Toledo, dat niet in 732 (aldus L.), maar in 694 gehouden werd (zie Hefele, l. c. 410 v.).

Andere plaatsen, waar over bijgeloof in zake sacramenten en misoffer gehandeld wordt, staan afgedrukt in *Studiën*, l. c., waar verwezen wordt naar het monumentale boek van Adolph Franz, *Die Messe im Deutschen Mittelalter* (Freiburg i. Br. 1902). Ze zijn ontleend aan Berthold von Regensburg (13e eeuw), de synode van Trier (1227), Petrus Cantor (12e eeuw) en aan de brievenverzameling van Wibald van Stablo, abt van Corvey (± 1150). Ook wordt in *Studiën* l. c. een bewijs aangehaald uit Gross, *Handbuch für Untersuchungsrichter*, dat bijgeloovige praktijken als 't doen lezen van missen om zijn vijand ongelukkig te maken nog heden worden aangetroffen, wat de heer D. C. H(esseling) in een naschrift op het art. van Leendertz voor Griekenland aantoont (*Ts.* 42, 320).

Voor de verklaring van dergelijke feiten, waarover het laatste woord nog niet gezegd is, behoeft men niet met Leendertz aan te nemen, dat ze een voortzetting zijn van oude heidensche tooverformulieren en bezweringen. Ik beschouw ze liever als een uitvloeisel van ongezonde toepassing van de katholieke leer, dat het sacrament ex opere operato, d. i. krachtens eigen werkdadigheid vruchtbaar is [1]).

In Ducange, *Glossarium* IV (1845), 435 vind ik nog een plaats over dit bijgeloof (i. v. Missa): „Quod maleficii causa aliquando factum fuisse docent Statuta S. Flori Mss. fol. 36 v^{0}: Nullus Missam, pro requie defunctorum promulgatam, pro vivis celebret, ad hoc ut illi mortis periculum incurrant".

Den Haag. J. DANIELS S. J.

1) Evenmin als L. kan ik de aanhaling van Menochius aanvullen. Bedoeld wordt de rechtsgeleerde Jacobus Menochius (1532—1607), de vader van den bekenden exegeet J. S. Menochius s. j.

ETYMOLOGISCHE AANTEEKENINGEN.[1]

VAAL. Bij de in F.-V.W. genoemde woorden met *e*-voc. behoort *veluwe* 'vaal' in Mnl. Wb. Niet onaannemelijk schijnt de oude onderstelling, dat de Veluwe is genoemd naar de kleur van den grond. De Deventer Kameraarsrek. hebben *-elw-* en *-eelw-*, naast vormen met paras. *u* tusschen *l* en *w*. Niet slechts in Gl. komt de naam voor. In 't Oorkb. v. Gr. en Dr., n⁰ 1130, a⁰ 1402, is in Vledderkerspel sprake van „den tienden over XII amersade landes, die die Veluwe gheheten sijn" en van „de helfte van den acker ter Veluwe". [Tevens is dit een der plaatsen waar *amersaet* vroeger voorkomt dan in Mnl. Wb.] — De *e* van *Veluwe* zal de *a* verdrongen hebben in *Betuwe*; vgl. *Brabander* naar *Hollander*, *Onstwedde* naar *Vlachtwedde* en in beide namen *wedde* voor *wede* naar *Wedde* (± 900 *in Uneswido*, ± 1150 *Unsved*, 1360 *Unswede*, 1391 *Unswide*; 1150 *Vlachtwedde*, 1360 *Vlachtwede*, 1391 *Flachtwide*; ± 1150, 1360, 1391 *Wedde*; of reeds ± 1150 in de gesproken taal verwarring bestond, is wegens het lang uiteenhouden zeer twijfelachtig; eer zal de buitenlandsche schrijver in de war geweest zijn), *Engelbert* voor *Egnebert* naar *Middelbert*, e. m. a. De *a* bleef waar een Veluwe niet zoo in de buurt was: Nomina Geogr. Neerl. V 21 ziet men, dat *die Batue* ligt „in der marke to Runen".

VANAF (locaal en tempor.) is denkelijk ontstaan naar de zoogen. pronominale adv. Talrijke paren staan naast elkander als *achter L* en *daarachter*, *bij L* en *daarbij*, waarin hetz. element den eenen keer het subst. voorafgaat, den anderen het adv. volgt. Verder staan naast elkander *naar L toe* en *daarnaar toe*, *van L af* en *daarvan af*. Hiervan worden *daarnaar*

1) Vervolg van *Tijdschr.* XXXIII 143—'9, XXXIV 1—22; 217—'33; 282—'97; XXXVIII 257—301, XL 89—111, XLI 189—206.

toe, *daarvan af* als één massa uitgesproken, en daardoor kon licht het gevoel ontstaan dat de geleding was *daar vanaf*, met *vanaf* als op *daar* volgende praep. (zooals *achter* in *daarachter*). Gebeurde dit, dan ging men vanzelf zeggen *vanaf L.* Te meer, omdat *van* en *af* zoo vaak semantisch bijeenbehoorde, b.v. in *van dien dag af gerekend*; ging men nu *daarvan af g.* opvatten als *daar vanaf g.*, dan beantwoordde het formale aan het semantische bijeenbehooren. — Daar *van* veel meer bet. heeft dan de praep. *naar*, had het duidelijke *vanaf* meer káns op vergroeiing dan *naar toe* (of *om heen*). De noodzákelijkheid van die vergroeiing laat zich daarmee natuurlijk niet aantoonen (ze is dan ook in 't gron. niet tot stand gekomen).

Teuth. VERHE(E)RDEN. Zooals blijkt uit Mnl. Wb. *verheert*, wisselt *verherdt* in den Teuth. met *verheer(d)t*, zoodat ook *verherden* zeker met *ee* is uit te spreken. *Verheerd* schijnt verder verbreid dan *verheerden*: Molema geeft het op als 'ontsteld, verschrikt, overmeesterd door schrik', het Fri. Wb. als 'verbaasd, verschrikt', en Ten Doornkaat Koolman heeft wel lemma *ferhären*, *ferheren* als 'verwoesten', maar beide vrb. zijn van *ferhârd*, en in het eerste past de opvatting als ptc. van 'verwoesten' niet meer, maar is het woord adj. geworden met de bet. 'verwaarloosd' (het ziet daar in huis zoo — uit, alsof er nooit een mensch in gewoond had). Nu onderstel ik, dat *verheerden* pas van *verheerd* is afgeleid. Dit kon, als ptc. van *verheren* 'verwoesten', zeer gemakkelijk voor 'vernield' gebruikt worden, maar dan ook voor 'aan het einde gekomen, op', en dus voor 'afgemat, uitgeput, vermoeid', zooals het Mnl. Wb. het weergeeft. Daardoor is een van dit ptc. afgeleid *verheerden* te begrijpen in de drie bet. welke genoemd Wb. uit den Teuth. opgeeft: 'vernielen, verwoesten, verdelgen', 'vermoeien, afmatten, uitputten', 'er door lappen, verzwelgen' — Teuth. *verslynden*, *sluycken*, *verduwen* —; het laatste is immers 'op-maken'.

Mnl. VERHETTENEN is aan te nemen; Mnl. Wb. *verheeten* staat bij het intr. als vrb.: Dan verhette(n)t hem syn bloet

(var. verheitet). Afl. van mnl. (en nog gron.) *hetten* 'hitte'.

VERNIELEN. Met ndd. *nüel* komt overeen *nuel* 'onderstboven' bij V. Schothorst; vgl. b.v. *duestər* 'duister'. Mnl. *niel* zit in *ummənielen* '(een door een plank geslagen spijker) omslaan', in Staphorst (Driem. Bl. 6, 91). Bij ofri. *niwol* enz. (z. V. Helten, Zur Lex. des awfri. 41—'3, Z. L. des aofri. 246) Wangeroog *niûl* 'het hoofd laten hangen, van voren te veel duiken (v. een beladen schip)'.

VERVELEN zegt men ook waar *veul* in gebruik is. Dit wijst op *ja*-verbum naast den *u*-stam 'veel'; een verhouding als got. *huggrjan* naast *hûhrus*.

VERWATEN. Een min bekend woord wordt soms opgevat in de bet. van een bekender dat er naar klinkt. Vooral onvolwassenen aanvaarden den gesuggereerden zin schier zoo critiekloos als men spreken leert, en als velen persoons- en plaatsnamen verwarren met eenigszins gelijkluidende. Nog na de lagereschooljaren wordt b.v. *verhoeden* opgevat als *vermoeden*, *betichten* als *berichten*, *onbegonnen* (werk) als *onbezonnen*, *ontstentenis* als *ontsteltenis*, *wraken* — mede door *wraak* — als *wreken*, zelfs *doorzichtig* als *voorz.* en *wuft* als *muf.* In den loop der jaren noteerde ik o. a., dat *beducht* werd opgevat als *geducht*, *berucht*, *bedacht*, en (de verbinding met *geen kwaad* was blijven zitten) *bewust*. Bij volwassenen blijft het eer, hoewel niet steeds, bij geringer verschuiving der bet., zooals ook in de gewone taalontwikkeling voorkomt, en waarvan ik zoopas bij Paul als vrb. aantrof *Tolpatsch*, *traut.* Vreemder is reeds Van Nievelt, Vertellingen 64, *laatdunkend* 'kwaaddenkend', *druilen* naar *pruilen* (F.-V.W.) en nholl. *noest* 'wild, woest, doldriftig', waarop denkelik *woest* inwerkte, — bevreemdend *stom*, dat toch in F.-V.W. juist beoordeeld schijnt: *dom* en *stomp* werkten met vereende kracht. Nl. Wb. zegt bij *oorbaar* bnw. in bet. 2: „In gewijzigde opvatting, ontstaan in later tijd, toen het woord niet meer begrepen werd". Behalve op 2 plaatsen (in de wat ouderwetsche taal van Groen v. Pr. en Bosb.-Touss.) is overal de bet. ingedrongen van *geoorloofd*;

z. de vrb. Evenzoo acht ik de latere bet. van *verwaten* ontleend aan *verwaand*.

VITTEN en FITTEN zullen wel hetzelfde woord zijn. De beginletter levert geen grond op om ze te scheiden; het is mij gebleken dat de *f*, waarmee *vitten* in de prov. Gron. wordt uitgesproken, eveneens gehoord wordt in Arnhem, in Haarlem, in het Breda'sche, terwijl V. Schothorst *fitən* heeft, Gunnink *fitn̥*. Misschien heeft ergernis de *v*- verscherpt; een daarmee te vergelijken rhetorische, maar nog geen regel geworden, verscherping hoorde ik meermalen in *funzig* voor *v.*; ze kan ook gewerkt hebben in *frisch* (niet noodzakelijk ontleend; z. Ts. 28, 231, '2), in *fonkelen*, in de Ts. 34, 10 besproken familie van *feeks*, in gron. *fies* 'vies', *fing* 'vinnig koud' e. m. a. Wat de bet. betreft schijnt nl. *vitten* niet zoo goed als *fitten* te passen bij mnl. *vitten* 'voegen, schikken', tr.; toch laat het zich uit 'in orde brengen' verklaren; vgl. *berechten*, *berichten*, dat 'bevitten' is gaan beteekenen, terwijl *terechtwijzing* zich ook in die richting heeft bewogen. Ook de laat-me. bet. '[soldaten] scharen', de oostfri. 'licht over iets heen strijken; poetsen, reinigen', de mfra. 'zupfen' (b.v. boonen) [in de eerste ofri. ziet F.-V.W. *vitten* een oudere bet. aan 't licht komen] zijn uit 'in orde brengen' te verklaren, — vgl. voor het eerste *ordenen*, *slagorde*, *τάσσειν* — [misschien ook V. de Water *fit*, *vit* f., dus ook met wisseling van *v* en *f*, 'pin die in de bergroede wordt gestoken om de kap op te houden']. Wij volstaan dus met overal één ww. aan te nemen, met als grondbet. 'in orde brengen; in orde zijn', en ik vind geen reden dit ww. te verbinden met on. *fitla* enz. Evenmin acht ik nwfri. *fikje*, *fikke* verwant; dit heeft m. i. door een dgl. verandering in malam partem als *vitten* de bet. 'vitten' ontwikkeld uit 'door snijden — oorspr. wel: door hakken — fatsoeneeren', wat *fykje* nog beduidt naast 'hakkelen' (d. i. 'er in omhakken'; z. de aanhaling in Fri. Wb.), welke beide bet. zich laten afleiden uit die der familie van mnl. *vicken*, *ficken* (Ts. 3, 217) 'slaan, treffen'.— De moeilijkheden in de geschiedenis der bet. waarop Mnl. Wb.

vitten wijst worden verkleind door onze onderstelling dat de grondbet. 'in orde brengen' was; zwaar mag dit echter niet wegen, daar het natuurlijk is dat men uit een meer omvattende bet. meer kan afleiden.

VLAAG. Wang. pl. *flôg* 'barensweeën'. Bij de mnd. bet. 'menigte': Molema *'t is ijn* (een) *vloag*, van boomen die in vollen bloei zijn, zoo wit als een laken, en (Naschrift) *ijn vloag van zeeren*, b.v. van kwaadzeer gezegd (d. i. van 'woekerend hoofdzeer, slechts door het uittrekken der haarwortels te genezen', zooals Fri. Wb. *kweasear* zegt).

Mnl. VLAKE(N) m. *-e* is aangenomen naar andere talen en naar wvl. *vlake*, jonger *vlaak*; feitelijk komen voor *op enen flaken* Stadb. v. Gron. VIII 20, pl. *vlakens* Overij. R. II^1 37, die op nom. s. *-en* wijzen. Daar *vleken* 'hek' = *veken* ook juist Ov. R. II^1 (11 en 13) voorkomt, zullen in 't NO de in bet. verwante woorden *vlake* en *veken* op elkanders vorm hebben ingewerkt. De helft der onderstelling over *vleken* maakt reeds Mnl. Wb. *vlemme*: „Waars. een andere vorm van v e m m e, v i m m e... vgl. v l e k e n naast v e k e n. Kil. v l e m m e j. v l i e m e..." Dit *vlemme* bij Plant. en Kil. zal de *l* juist aan *vlieme* ontleend hebben. De bet. der woorden is 'baard van een aar; graat; vin'. En daar Plant. als synn. heeft *graten*, *flomen*, *vlemmen*, *vlimmen*, zal men licht meegaan met de onderstelling van Mnl. Wb. over *vlome*: „Misschien is het klankwisselend geweest met het gelijkbet. v l i e m e", waarbij worden genoemd Kil. *vlome* Sax. Sicamb. j. schubbe, en mnd. *vlome* 'schub'. *Vlemme* kan dus de inlassching van *l* in *vlaken* niet staven; evenmin kunnen dat *plaveien* en *pleisteren* (vgl. Ts. 38, 282).

VLEGEL. Zooals naast *slegge* staat *slei* < *slegi*, enz. (Ts. 40, 96, '7), zoo staat naast *pegge* (sedert Teuth. bekend) wvl. *pei* < **pegi* 'pegel'. Ook is *pegel* parallel met *slegel* (oostmnl.; wmnl. *slagel*) en *kegel* (naast *kegge* en *kei*). Daar nu *vlegel* in 't wvl. *vlei* is, terwijl ook *vlegge* er bestaat als 'snede in een afgevilde huid', schijnt verwantschap met mnl. *vlaen* wel

aannemelijk. De Bo zegt dan ook: „Van het oude Vlegen, slaan". — Van tevoren is de kans groot, dat een zoo eenvoudig werktuig een inheemschen naam heeft. Ditzelfde geldt van *wan*.

Dial. VLIK 'plagge, heizode' (Neeritter; Onze Volkstaal 3) mag men voor identisch houden met mnl. *vlicke* (naast andere vormen) 'zijde spek', indien dit terecht met on. *flik* 'lap' wordt vergeleken; de grondbet. is dan 'het afgesnedene'.

Gallée VLIKKEN 'vlijen', *samenvlikken* 'samenvoegen'. Iteratief bij den -*x*-wortel in *vlǐjen* 'vlijen'; dit is in den regel zwak, maar soms hoort men *vlee*, *evléjen*. Hierbij *vlège* 'mak, gedwee'; vgl. voor de bet. mhd. *gefüege*, ouder nhd. *gefüge*, waarvoor thans *gefügig*.

VLINDER. Wang. *flînerk* m. (Fri. Arch. 1, 345). — Kluge vindt als begripskern van *flitter(n)* „unstete Bewegung"; hierbij past Noordhorn *vliddern̥* 'rondloopen bijna zonder iets te doen'. Daarnaast is *vlinder* wellicht van genas. wortel.

Mnl. VLOOT 'ondiep', *enz.* NED zegt dat eng. *fleet* adj., hoewel eerst 1621 aan te toonen, misschien komt van ags. **fléat* = ndl. *vloot* 'shallow'; *fleet* wordt er uitgelegd als 'having little depth; shallow', '(that is) at no great depth; near the surface; esp. quasi-adv. *to plough* or *sow fleet*'. Het Mnl. Hwb. heeft *vloot*, *vloit* bnw. 'ondiep', V. Schothorst *vlȫ·t* 'ondiep', Molema *vloot* 'ondiep, van een water; ook van soepborden gezegd'. Het woord is ook ndd.; reeds mnd. *vlôt*. *Vloot* 'bakje, tobbe' wordt in F.-V.W. voor het gewone subst. *vloot* gehouden, waartoe een oorspr. bet. 'schuitje' wordt aangenomen. Maar het kan ook gereedschappen die niet veel water, melk enz. inhielden als ondiep hebben aangeduid, en daarop wijzen gegevens. Dat het adj. op soepborden wordt toegepast, bleek reeds; V. Schothorst heeft *vlö·t* ook als 'ondiepe tobbe', verder *melə̑kvlö·t* 'tobbe waarin de melk overgegoten wordt uit den emmer' (en die natuurlijk bij dezen vergeleken ondiep is), *vlö·tjən* '(boter)vlootje'; Draaijer vermeldt *vlöte* m. 'ondiep kuipje, waarin de melk in den kelder staat om de room boven te laten

komen'; dgl. bett. vindt men ook in onze wdbb. — Als adj.-adv. 'vlot' heeft het dre. naast den gewonen vorm den corr. van os. *fluti*, immers Bergsma heeft *fleut*, *vleut*, *vlot* 'gemakkelijk' (*hij kan er vleut in*, b.v. in de jas), 'tenger, rank, vaardig, gezwind'. — De voc. van Eemslandsch *flȳtə* f. 'vlot', *flȳtkr* (eigl. met voc. uit *-er*) 'vlotter' wordt door Schönhoff p. 117 bov. uit os. *iu* = ogm. *eu* verklaard; ze kan ook Uml. van *û* zijn.

VOET. Het hiermee (en met ags. *fœt* in *síđ-fœt* 'tocht, weg'?) ablautend *fet* komt, behalve in 't on. als 'schrede', ook voor in ndl. *vetlok* 'bosje haren boven het kootbeen van een paard'; hierbij nhd. *Fessel* f. 'von der Kote bis zur Krone des Hufes reichender Teil des Fuszes beim Pferde' (Weigand), mhd. *vezzel* m., Erec 7361 hs. *fissel*, a⁰ 1588 *fissel* en [zeker volks- of geleerde etym.] *füszl*, mhd. *vizzeloch*, *viszlach* n. 'Hinterbug des Pferdefuszes', nog zwits. *fisloch*, evenzoo Molema *vitlokken* (waars. niet, zooals men uit zijn woorden zou opmaken, slechts deze pl. en slechts in een fig. uitdr.); me. *feetlakk*, *fet(e)lak*, *fytlo(c)k* 'that part of a horse's leg where the tuft of hair grows behind the pastern-joint; the tuft itself' (ne. *fetlock*). Noordhorn *fiterlok* kan voor *fitelok* zijn gezegd doordien men dacht aan *fitern*; z. Ts. 42, 26.

Teuth. VOCKEN, 'weyen, flare' (en misschien Kil. *focken*, zooals Mnl. Wb. opmerkt) is te vgl. met Noordhorn *fòkkeln*, ongeveer 'heen en weer waaien'; men zegt het nl. van de vlam eener lamp of kaars die heen en weer gaat (zooals veel voorkwam toen de lamp van raapolie brandde: het was een tuitlamp, dus zonder glas; daarenboven stond vóór den tijd der kachels de deur, wegens den rook, op een kier, en was er dus veel tocht). In de stad zegt men *fakkeln*, en ik hoorde het ook van een enkele in N.; denkelijk volksetym. naar *fakkel*. — Kluge, Et. Wb. *Fächer*: Wahrs. beruhen die verschiedenen Lautformen des Wortes auf Umgestaltung des frühnhd. *Focher*, *Fucker* 'Blasbalg'. Zoo ook Weig.[5], die er verder op wijst dat *fachen* staat voor ouder *fochen*, en dat het laatste vermoedelijk komt van mlat. *focare* 'aansteken'. Wel brengt men *fochen*

soms in verband met *fauchen*, maar de bet. maakt verwantschap onwaars., alsmede met *pfauchen* < mhd.· *pfûchen*. *Fokken* zal dus vernederduitsching wezen van hd. *fochen*.

VOLGEN. Wellicht is *folgên* achterna opgevat als *fol* + *gên*, vd. *folgân* en *folgangan* er naast, wier bet. vreemd is als men van 'vol' en 'gaan' uitgaat, maar minder vreemd als volksetym. er deze woorden, of althans het laatste, in gezien heeft.

Mnl. VOLLEEST. Draaijer *volsten*: *ten* — *kommen* 'helpen, ondersteunen'; Gallée geeft op: *volste* m., *ten volsten kommen* 'te hulp komen'.

VOORBARIG. Vgl. hd. *vorlaut*; dit is, zegt Paul, waars. uit de jagerstaal = 'vor der Zeit laut'; zoo is ons woord 'vóór den tijd (ge)barig' (mnl. *ghebare* o.a. 'geraas, rumoer, getier'), en dus te scheiden van mnl. *voorbarich* 'praeminens'.

VOORWAARDE. Het eenvoudigst is, een vocaalontwikkeling aan te nemen gelijk in mnl. *waert* < *wart* 'woord'; *ar* denkelijk tegenover *or* ablautend.

VORDEREN. In de bet. 'eischen' zal *vorderen* wel niet aan het du. ontleend zijn, al is ze in de ME „vooral oostmnl." Het wvl. heeft nog, gelijk in andere gevallen, *or* naast *oor*, b.v. *God vo(o)rdere u*. Ook is *vorderen* reeds in de ME zoogoed ndd. als hd. Dat de voc. geregeld kort is, bewijst niets; men zal b.v. ook niet uit het geregeld voorkomen van *vorder* 'verder' bij Cats (althans zoover ik geconstateerd heb) besluiten, dat dit in zijn taal een ontleend woord is. Omgekeerd heeft Kil. *vorder* en *vorderen* met onvolk. voc. in geen enkele bet., doch alleen *voorderen*. Zie verder Ts. 28, 23—26.

VORSCH. In elk geval staat on. *fraupr* tot *froskr* in dgl. verhouding als b.v. *bitr* tot *beiskr* 'bitter', *fø'þa* 'voederen' tot *fóstr* < **fôsra-* 'voedsel'.

VREK. Hierbij ook on. *frakkr* 'moedig'; men vergelijkt on. *sprækr* 'roerig'.

Wvl. VREMMEN 'sterken' tr. en intr. (b.v. Het slapen vremt den vermoeiden reiziger) < **framjan*, met denzelfden vocaaltrap als Kil. *vramen* (naast *vromen*; ook tr. en intr.). Hier-

naast staat met den vocaaltrap van *vromen* wvl. *vrome* f. 'note, d. i. volwassen akkervrucht', vw. *vromen* 'den akker na den oogst aanstonds omploegen en bezaaien of beplanten'.

VRIEND. De bet. 'bloedverwant', „the only sense of the word in the Scand. langs .... similarly in many HG dialects", komt ook voor in 't oudere ndl.; nog in Balinge (dre. gem. Westerbork) pl. *vrende* 'familie' (evenzoo in 't eng. „now only in pl."); in Noordhorn en omstr. slechts in Wij (, die, enz.) kunnen naar één (huis) (toe)gaan te *vrundspreken* 'wij zijn nog familie van elkander'. Molema heeft *bevrund* als Ommelandsch voor 'verwant'. In Alkmaar heet de huisbediende die vóór de algemeene aankondiging een sterfgeval aan de familieleden aanzegt: de *vriendenboô* (meded. v. Dr. A. Beets).

VUILAK zou ik liever *vuillak* spellen, zooals ik het hoor; men voelt er in: *vuil* + hetz. *lak* als in *luilak*. En aan dit eveneens scheldend woord, waaraan *vuilik* ook door zijn klank herinnerde, mag men vermoeden dat de *a* ontleend is.

VUUR *enz.* On. *fúrr* (ook *fýrr*) m. *i*-st. — Ozw. *ēleþer* en verkorte vormen; helgol. *i̯āl* n., Föhr-Amrum *íal* n. en *íel* m.; Sylt *jöl'* n. (*l'* < *ld*); nwfri. *oanjeldsje* 'ontsteken, doen ontbranden' en verouderd *jeldsje* 'ontbranden, aanvuren, aandrijven'; bij on. *eldr* en zijn bekende ags. verwanten.

WAAS. Naast *was-* stond abl. *wâs-*, *wôs-* en verder *wais-*. Voor de twee eerste z. Falk-Torp *os I*, alw. ook ter sprake komen ags. *wós* 'sap', nrw. dial. *ôs* 'damp, en dgl.', mnd. *wôs* 'schuim van wat gekookt wordt', 'stoom'. Op *â* schijnt te berusten nwfri. *weaze* 'slijk, modder, straatvuil'. Bij *wôs-* ook eng. *ooze* 'sea-weed'?, 15e E *wase*, me. **wôse*, waarvoor noord. *wase*, *wayse*. *Wais-* in ags. *wáse* zw. f., on *veisa* zw. f. 'mud, mud-bank'. Ne. zijn de verschillende woorden dooreengeloopen, vd. overal *oo*. Oofri. *wāse* 'Schlamm': ohd. *waso* 'feuchte Erde'; niet = on. *veisa* (IF 7, 343). — Bij mnl. *wase* 'zode' Valkenberg (Publ. de la soc. hist. et arch. dans le Limb. 67) *waas* 'weiden; het grasgewas eener streek', (ib. 68) *waseleeg* 'dwaallichtje'.

Nwfri. WABBELJE 'waggelen': eng. *wabble*, *wobble* 'onregelmatig schommelen, waggelen, draaien zooals een tol', (sa.) oostfri. *wabbeln* 'zich heen en weer bewegen' „namentlich von losem u. lockerem Zeug od. einer losen, lockeren u. weichen Masse", Hamburg *id.* „von der schlottrigen Bewegung eines weichen oder fetten Körpers" (wat elders ndd. *kwabbeln* is, waarbij Molema *kwabben* 'lillen van vet'; beide ww. staan in bet. dicht bijeen). Verdere verwanten noemt F.-V.W. onder *wapperen*.

Dial. WACH. Dit wordt in 't Westerkw. gebezigd voor 'licht ontwakend', ook wel eens voor 'spoedig iets opmerkend', nl. zóó dat een lichte beweging of geluid dadelijk wordt bespeurd. Molema heeft *wach*, *wachs* 'waakzaam, van honden'; ons *wach* wordt ook op menschen enz. toegepast; met *wach* geschiedt op ndd. bodem hetzelfde. De toevoeger in het ex. der Prov. Bibl. v. Frsl. van Halbertsma's Wbkje v. het Overij. geeft op: *wachs* 'waakzaam, van een hond' [1]). En het Fri. Wb. heeft *wach*, *waeks* 'waakzaam; licht, bij het minste gedruisch, ontwakende'. Waar *wachs* gezegd wordt, kan de *s* ontleend zijn aan, al dan niet bewaarden, correspondent van ndl. *waaksch*, fri. *waeks*; maar *wachs* kan ook ontstaan zijn uit **wachtsch*, van *wacht* subst. of adj.; z. ben. Blijkens DWb. gaat hd. *wach* in de 16e E van het ndd. en oostmd. uit; oorspr. alleen praed.; wellicht uit *wache* zooals *reg* uit *rege* (mhd. 'beweging'); daar wordt nl. vermoed: *er ist wach* uit *er ist in* (*en*) *wache* (vgl. de procope in ndl. ndd. hd. *weg* adv.); tot in de 18e E *wache* naast *wach*. Het mnd. had *wacht* naast *wach* 'wach, munter, aufmerksam'; het eerste is begrijpelijk, daar het subst. *wacht*(*e*) luidde. Maar *wach* is er phonetisch niet mee te vereenigen; wel klonken *wach* en *wacht* zóó naar elkander dat hun bet. dooreenliep. Doch het Bremisch-niedersä. Wb. kent *wach* ook als 'gereizt, aufgebracht; wie auch, der nach einiger Ruhe auf einmahl anhebet etwas zu thun'. Dit wijst op **wag*,

1) *Waks* in de Over-Betuwe? Beets herinnert mij aan *Waks*, naam van een hond bij Cremer, Overb. Nov., Op de Kniehorst, Rom. W. 1881 XII 65 vlg. Voor *ks* uit *chs*, ev. uit *chts*, z. Ts. 38, 264, '5.

gen. *wages 'beweeglijk'; de voc. staat naast die van *(be)wegen* zooals de *a* van *krank* en dial. *krang* ('achterste voren' of 'binnenste buiten') b.v. tot de *i* < *e* van ags. *crincan* en *cringan*.

WAD. In verband met mnl. *waden* in de bet. 'door iets dringen, gaan', mnd. *id.* (de speer van Longinus *dorwôt* het hart van Jezus) e. a. is te begrijpen *wad* n. dat de Dre. Volksalm. 1847 omschrijft door 'inrid in een veen'.

Mnl. WÂGHE 'golf'. Mnd. *wâge* 'golvend water, golf', nwfri. *weage*, *weach*, Giethoorn (Van de Schelde tot de W. I 589) *waogen* 'golf', mv. *waogens*. Hierbij in Gron. (Veenkoloniën, Zuidwolde, Godlinze) *waggels* 'golfjes, rimpels op het water'; z. verder Molema *waggen* = *waggels* maar ook hooge *waggen*, welks *à* aan *waggels*, met gem. vóór *l*, ontleend zal zijn (*wakken* en *wachten* bij Mo. zullen wel vervormingen wezen van dit weinig algemeen woord). — Bezwaarlijk is de pl. alleen oorsprong van *waogen* (vgl. ben. *wede* over als sing. opgevatte pluralia). Kan het bekender subst. 'wagen' bevorderd hebben, dat de min gewone s. van 'baar' vergeten werd? — V. Halsema teekent op als 18e-eeuwsch Ommelandsch niet alleen *waggen* 'baaren, golven', maar ook *waage* 'de bogt van 't been of arm' en merkt daarbij op: „van wegen movere"; Molema heeft *wegen* 'onrustig op een stoel zitten, zich in zittende houding onophoudelijk bewegen'.

WALKEN, ZWALKEN. F.-V.W. *zwalken*, *zwalpen* slot acht waars., dat „de verlengde basis van wgerm. *swalk*-" verwant is met die van *walken*. Hoe men zich de voorgeschiedenis ook denkt, voor het taalgevoel zullen ze wel bijeenbehoord hebben, want de bett. kwamen zeer overeen. Zoo sluit bij ags. *wealcan* 'volvere, volvi' aan *walken* 'zich wentelen' bij Gallée. Zoo vertoont op Föhr en Amrum *swalki* een ontw. der bet. als het ndl. ('bummeln, herumtreiben'), terwijl het gelijkluidend woord op Sylt daarin bij ons *zwalpen* aansluit (het is nl. 'ans Ufer schlagen (von d. Wellen)', 'auf dem Meere treiben').

WALM. Vgl. voor de bet. ook nwfri. *opwâlje* 'opstijgen van

dampen, gassen en geuren, opwellen' (*wâlje*, *wâlle* 'wellen, koken, op kookhitte brengen', 'water in draaiende beweging brengen'). Noordhorn *walm over 't woater* = *woas over 't w.* (b.v. over kerkhofsgrachten) is dus oorspr. 'het opgestegene, opgewelde'. De Bo *overwelmen* (*-mde, overwelmd*) 'overstróomen'.

Mnd. WALTEREN, WOLTEREN (naast mnd. en Teuth. *welteren*, dat in Staphorst nog van paarden wordt gezegd blijkens Driem. Bl. 6, 93) 'wentelen': nwfri. *wâlterje*, *wolterje* 'id.' (alleen van een paard?).

WAMELEN, bij Bouman 'door belustheid zwangerschap doen vermoeden', bij Boekenoogen 'voorteekenen van zwangerschap vertoonen': on. *váma* 'misselijkheid', *vama* 'zeeziekte', lat. *vomo*, gr. ἐμέω e. a.

Mnl. (gron.) WANBO(E)TE (volgens Mnl. Hwb. dre.) 'zonder boete, boeteloos' is zeker een niet meer begrepen koppeling van os. *wan* 'missend, ontberend' met den gen. inopiae van *bôta*. Later vertoont zich ook gron. *wanbreuke*.

WAND. Voor de bet. vgl. Dre. Volksalm. 1844 *wand* n. 'samenstel van staken, twijgen en leem in plaats van gemetseld muurwerk'.

Os. WANG. Daar men hieraan, gezien de verwante talen, ook de bet. 'vlakte' mag toekennen, blijkt het een afl. **giwengi* n. te hebben gehad, over in gron. *geweng* n. 'penant'. Bij de verwanten is nog te noemen noordfri. (Sylt) *wung* 'Komplex von Ackerländereien, Abteilung in Ackerfeldern'; verder on. *vangr* 'valsch' en met gramm. Wechsel *vá* 'ten laste leggen', welker bet. aansluit bij os. *wâh* 'Böses' enz.

WANNEER acht men verwant met *hoeneer*, dit uit *hwônêr* afleidend; *hwôn* is echter niet aan te wijzen of aannemelijk te maken. Zooals *than* tot *thô* staat *hwan* tot *hwô*; dat wij slechts de drie eerste temporaal aantreffen, zal wel „toeval" zijn, zoodat men zonder bezwaar een temp. onfr. *huo* kan aannemen, later *hoe*. Hieruit ontstond dan **hoen* door invloed van het syn. *wan*, zooals *doen* 'toen' door *dan* (z. bov. *toen*); **hoen* en *wan* zijn vervolgens beide verdrongen door hun comp. met *eer*, evenals (*n*)*ie* door (*n*)*immer*.

Mnl. WAPENE, WOPEN. In het ex. der Prov. Bibl. v. Frsl. van Halbertsma's Wdbkje v. het Overij. heeft een andere hand geschreven: *o wopen!* uitroep van verbazing.

WAR. Bij de *î*-vormen in F.-V.W. is te voegen Deventer *in de wierde*. Ze zijn toe te schrijven aan invloed van 'van de *wīs*', '*van de wīzə*', zooals resp. Bruijel en Gunnink hebben. Bij den laatste ook (*və*)*wīeaṇ* '(ver)warren', *vəwīeat* 'verward, onverschillig'.

Ommelandsch WARSSEN 'keeren, tegenstaan' (V. Halsema, 18e E). Het denom. van *wers* heeft in de eene streek een andere bet. ontwikkeld dan in de andere; de hier geconstateerde kan uit het fri. zijn overgebleven; vgl. voor het een en het ander F.-V.W. *wars* slot.

Mnl. *WARTEL 'woerd'. In de omstreken van Serooskerke op Schouwen *waertel* (Onze Volkstaal 1); uit oorspr. *er* ontstaat daar *eer*, b.v. *zweerde* 'varkenshuid' = mnl. *sweerde*, wvl. *zweerd*, *veeste* 'vorst v. het dak' = mnl. **veerste* naast zeldzaam *verste*. Elders *wertel*; *er* kan natuurlijk reeds oud zijn.

Dial. ndl. en fri. WASCHT(E) 'wasch'. In 't algemeen heeft het fri. hier zoomin als het ndl. een *t*. Zoo heeft het wang. *wask* (Ehrentraut spreekt van *in* der —) 'werktuig tot reiniging der kalkschelpen' (de bet. van abstr. concr. geworden juist doordat het voorkwam in deze verbinding 'in de wasch'?), nwfri. *waske* 'werktuig om schelpen te zuiveren van het zand'. Doch nwfri. dial. *wast* 'wasch' voor meer algemeen *wask*. Naast dit *wast* < **waskt* kunnen wij plaatsen: Van Weel *waeschtə* (*ch* stom; hij heeft ook *waesschə*), Delft *wòst* (met daar gewone *ò* uit *a*). De uitgang *-te* en het voorkomen tot in Frsl. wijzen er op, dat we niet te doen hebben met zuidholl. paragogische *t*, maar dat men het begrip vanouds ook met een *t*-afl. heeft uitgedrukt. — Met hd. *Wäsche* stemt nbra. *wes* f. overeen (Zeeland, Uden; z. Onze Volkstaal I).

WAUWELEN. In de 17e E komt dit ww. tr. voor als 'knabbelen, kauwen', maar Breeroo heeft ook *wauwelen an*, alsmede *waulen op 't gebit*; z. Oudemans. Dat hieruit de tegenw. bet.

kon ontstaan, bewijst *kauwen* in den zin van „spreken, temerig spreken, zeuren: zijne woorden —", zooals Kuipers zegt (ik hoor het voor: 'ál weer over hetzelfde zeuren'; in overeenkomstige bet. *gekauw*, dat noch K. noch Nl. Wb. vermeldt, wel V. Dale[4] als 'gezanik, geleuter'; ald. *zijne woorden kauwen* 'temen, stamelend spreken'); hij citeert Wolff en Deken: en dewijl de verkiezingen vrij zijn, moest daar niet over gekauwd worden; — een Leidenaar van mijn kennis bezigt het als 'niet uit zijn woorden komen, er tegen hakkelen'. Verder heeft het wvla., met een lasch, *kawauwen* „wawelen, tateren, babbelen". — Hierbij, met fri. palataliseering der *k*, *tjaueln*, *tjoueln* bij Molema 'babbelen, in ongunstigen zin'; van *tjaoweln* in 't Westerkw. schijnt mij de kern der bet. 'babbelen zonder eind', en wie het woord bezigt is meestal in meer of min geërgerde stemming. Vgl. oostfri. *kaueln* 'langsam u. undeutlich sprechen, mit fortwährend kauendem Munde sprechen, od. so als ob er die Wörter förmlich kaut...; daher überhaupt: unverständlich u. dumpf reden, salbadern etc.'; in OFrsl. spreekt men verder zooals bij ons van (iem. iets) *voorkauwen*, *nakauwen*. Nwfri. *tsjouwelje* 'zaniken, zeuren, neulen' [hierbij denkelijk *tsjouw*[*er*]*ich* 'langdurig sukkelend'], evenals *tsjousterje* 'aanhoudend zeuren en babbelen' van *tsjouwe* 'zeuren, zaniken, twisten, kibbelen', dat als grondbet. 'kauwen' zal hebben; in letterl. zin echter *kauje*, *koaije*, *kôgje*, doch met voorgevoegd *bi-* ook (behalve 'bekauwen') 'bespreken, overwegen'. — In W. Frsl. is *wouwelen* 'langzaam gaan, zich onnoodig ophouden', b.v. langs den weg —. De dubbele bet. herinnert aan die van *teuten*. — Reduplicatie met lab. *Dauerlaut* heeft ook de verklanking *mummen*, *mommen*, *mommelen* enz.; z. Nl. Wb. en Molema.

Nwfri. WEAZE, Sylt *wees*, Föhr-Amrum *wīas* f. 'slokdarm': oofri. *wâsanda*, *-enda* 'luchtpijp', ags. *wǽsend*, *wásend* f. m. 'id.' Beide, of eer hun boveneind, werden eertijds onder zeer ruim te nemen 'keel' gesubsumeerd; nog tegenwoordig komt iets „in de verkeerde keel" als het in de luchtpijp raakt; ook lat. *faux*, gri. *βρόγχος* e. a. hebben zulk een vage bet., gevolg

van anatomische onkunde. Z. over deze woordgroep thans PBB 43, 151—'3.

WEDDENSCHAP. Wegens ouder ndl. *wedding* en Westerkw. *weddingschop* (phon.-*ŋ*<*ing*) is assim. van *ŋ* vóór *s* tot *n* aan te nemen, waarna men *ən*(<*əŋ*) natuurlijk niet meer met *i* schreef.

WEDE 'wilg', 'teen', 'streng'. Terwijl ohd. *wîda* en nog nhd. *Weide* 'wilg' beteekenen, ook *wyde* in den Teuth. en ndd. *wîde* [waarbij Neeritter *wiej* (Onze Volkst. 3); in Tongeren hoorde ik pl. *wieje*], is mnl. *wîde* 'teen'. Evenzoo is ags. *wîðig*, 'wilg', maar eng. *withy* 'rijsje'. Op deze ook in F.-V.W. te vinden dubbele bet. wijs ik vooreerst, omdat *wede* op twee wijzen kon ontstaan. In de bet. 'wilg' kan het ablauten met *wîda* enz., want, zooals Kluge zegt, „einzelne oberd. md. ndd. Dialekte scheinen altes *ĭ* in der Tonsilbe zu verlangen". In de bet. 'streng' kan het één zijn met *wisse* en zijn bij F.-V.W. genoemde verwanten; z. over de cons. Ts. 33, 149. De bet. 'teen' zal wel, evenals het geval is bij *wyde* en *withy*, afgeleid zijn uit 'wilg' (nog bij Draaijer $w^{i}ee$ m. 'wilgenteen om boonstokken, leiboomen enz. te binden'. Daarom breng ik hiermee ook in verband Westerkw. *ween* 'rijsje van wilg' (onnoodigerwijs spreekt men ook wel van *wilgen weenen*), Westerwolde (Driem. Bl. 13, 125) *wene* 'wilg, wilgetak'; de Dre. Volksalm. 1840 heeft *weene*, *weenen* 'twijg, twijgen, teenen'. Want *wede*, pl. *weden* trok samen tot *wee*, *ween* (zoo heeten de dorpen *Roden*, *Bedum* en *Stedum* in dialect *Roon*, *Beem* en *Steem*), en in *ween* miste men, evenals in *schoen*, *toon*, *teen*, *peen*, het pl.-suffix, waardoor men het als sing. ging opvatten. De Jager's Arch. 1 geeft als dre. op *weeën*, *tweeën* 'teenen van willigen'; *twee* kon uit *wee* ontstaan door invloed van *teen*. Nwfri. *ween* 'net om wilsters en kieviten te vangen' moet gelden voor overgenomen, daar noch *î* noch *ĭ* de *ee* verklaart.

WEIDEN. Vermoedelijk onfr. *geuueithoda*, of eer *geuuêthoda*, zooals Steinmeyer Afda. 29, 59 met verbetering van Holthausens voorslag opmerkt; *ei* wisselt in de onfr. psalmen algemeen met *e*. Wadstein Afda. 31, 10: *geuuêthoda* wordt gesteund door

Diefenbach's Glossarium: *educatio* weydung „(das wahrs. von haus aus auf irgend einer auslegung derselben psalmenstelle (22, 2) beruht)".

Welk. Oijsl. *huílíkr*, ozw. *hwīlīkin* volgens Noreen Aschw. Gr. § 521 samenst. met dat. s. ntr. *hwī*, evenals ozw. *hūlīkin*, ags. *húlic* met dat. s. ntr. **hû*. Naast *hūlīkin* en daaruit verkort *-likin* gesync. *hylkin*. Gelijke formatie os. blijkens gron. *huk* <**hulk*. Ik heb Voc. v. Noordhorn § 160 *huk* verklaard uit invloed van *zuk* 'zulk' of diens prototypen, maar zulk een invloed is niet aan te nemen. Wel heeft wie een woord van de bet. 'talis' zegt veelal een 'qualis?' gehoord en zou het laatste dus op het eerste kunnen inwerken, doch niet omgekeerd. Verder kan, wie vraagt: hoedanig?, licht in gedachten hebben: hoe?; vd. Oldambt *houk*, Neder-Betuwe *hoek* (volgens Molema); Loquela vermeldt als te Sint-Niklaas gehoord *hoek e geestig... kind*, en het Nl. Wb. als Antwerpsch *hoekene broek* (niet bij Corn.-Vervl.); mnl. *hoelijk* onzeker.

Welven. Met Tiefstufe bij Fritzner on. *holfa* 'onderstboven liggen'; vgl. zijn vertaling 'ligge hvælvet'. Molema *ofwolven* 'een wolvedak afwerken'. „Vergel. gewelf met het *Gron.* gewölf, *'t HD.* Gewölbe". Ndl. *afwelven* (gewest. naast *o* ook *u*) 'het verwulf geheel afwerken'. *Wolvedak* 'schuin oploopend deel van een dak', nwfri. *wolvedak*, *wulfdak* 'dak boven een gewelf; dak dat van de nok van een huis schuins naar den gevelmuur afloopt'. — Gron. *gewölf* zou uit **gewòlf* kunnen zijn ontstaan en dan evenzeer Tiefstufe hebben als gron. *gewulf* en *verwulf*, en als on. *holfenn* 'gewelfd'.

Nwfri. wemersang 'klaagzang' wekt twijfel, of Föhr-Amrum *wimməri* 'wimmern' aan het hd. ontleend is — wat zeer mogelijk blijft; vgl. *winsəli* 'winseln' enz. enz. —, maar ook, of de verwante hd. woorden betrekkelijk jonge onompt. zijn. De Abl. in de hd. vormen kan zeer wel reeds ogm. zijn (mhd. *gewammer* 'Gewimmel', 15eE *wemmern* 'wimmern': mhd. *wimmer* n. 'Gewinsel', nhd. *wimmern*).

Groningen. W. DE VRIES.

MEESTER JUFROET IN DEN REINAERT.

Als de Reinaert inzet, op eenen Sinxendag, is vriendje Vos in den kerkelijken — met name — den Pauselijken ban v. 2718 [1]). Hij is dus wat men noemt: *vitandus*. Dat wist Reinaert al te wel, en hij bedient zich hiervan zeer behendig wanneer hij den Koning doet begrijpen, dat er geen gebrek aan goeden wil of sympathie mee gemoeid is, zoo hij weigeren *moet* Nobel en Gente naar Kriekeputte te vergezellen (v. 2727—2730).

Vitandus, zelfs in den strengsten zin, wil natuurlijk niet zeggen, dat het den dieren kerkelijk verboden was de opdracht te vervullen, die koning Nobel hun opgelegd had, toen hij ze achtereenvolgens naar Malpertuis stuurde; het lijdt echter geen twijfel, dat op dien tocht èn beer èn kat, zoo niet tegen de letter, dan toch tegen den geest van het Vitandus-gebod hebben gezondigd, toen ze, zóó roekeloos, met Reinaert gingen „spanceeren", om hunnen vraatlust te voldoen.

Grimbert, integendeel, heeft zich niets te verwijten; want het was nooit of nimmer aan een biechtvader verboden, zelfs een „verwaten ballinghe", in verband met de biecht te helpen en te ontslaan, van zijn zonden althans. Wat de opgeloopen censurae en hunne gevolgen betreft, die konden enkel door een daartoe gemachtigde: priester, bisschop of den Paus worden vernietigd. Dáárvan, trouwens, heeft Grimbert den vos noch ontslagen, noch willen ontslaan, toen hij hem „aflaet" dat wil zeggen absolutie gaf. Ik laat hier voorloopig in het midden of deze biecht op te vatten is als 'n parodie van een werkelijke, sacramenteele, of enkel als een middeleeuwsche biecht van leek tot leek. Het vers: *Hier nes ander pape bi* kan in

1) Alle citaten volgens de uitgave van A. door Buitenrust-Hettema. Zwolle 1921.

beide vooropstellingen worden verklaard. Er wordt hier enkel gebiecht en geabsolveerd opdat Reinaert met gerusten gemoede voor Nobel verschijne, en in alle geval toch zijn ziel redde.

Alles wat er verder aan het hof is voorgevallen, biedt geene moeielijkheid met het oog op deze kerkelijke wet. Maar Koning en Koningin betreden een hellend vlak, dat naar het kwaad heenvoeren kan, wanneer ze met Reinaert, buiten den Raad, gaan confereeren om den schat van Hermelinc meester te worden. Gelukkig dat Reinaert zelf voor het koninklijk geweten en de koninklijke faam beter zorg weet te dragen dan de gierige Nobel.

Hij nu die door de excommunicatie als *vitandus* moest worden aangezien en gemeden zag zich eerst en vóóral buiten alle godsdienstig verkeer gesloten. Kwam hij b.v. toch in de kerk onder de heilige Mis, dan moest deze worden geschorst, en de indringeling verwijderd. In het openbaar mocht hem geen Sakrament meer worden toegediend; enkel in stervensnood kon hij, door welken priester dan ook, van den ban worden ontheven.

Daarom blijft hofkapelaan Belijn in zijn rol wanneer hij weigert, ondanks het verzoek van den koning, officieel en kerkelijk over den vertrekkenden Reinaert een „gheles" te lezen (vermoedelijk het Epistel en Evangelie van den dag) wanneer hij weigert aan den *vitandus* openlijk palster en scarpe te overhandigen, bij of na het bidden van het Itinerarium of een dergelijk gebed. Dat de vorst deze weigering zeer euvel opneemt zal ons niet verwonderen. Het bevel werd op strengen toon gegeven, de weigering is even beslist. De koning staat 'n oogenblik versuft, zijn gezag zóó miskend te zien; maar daar Belijn niet enkel heeft geweigerd, doch ook de redenen van zijn besluit heeft te kennen gegeven, wil Nobel hem op zijn eigen terrein te woord staan en hem het oneerbiedige en terzelfder tijd het ongerijmde van zijn optreden doen beseffen.

Wie aandachtig den Reinaert heeft gelezen en het karakter van Nobel heeft begrepen zooals de dichter of de dichters dit hebben ontworpen door allerlei vluchtige en toch teekenende

bijzonderheden, zal zich niet kunnen onthouden te verwachten en... te vreezen, dat Nobel zich op glad ijs gaat begeven, nu hij het gebied der theologie wil betreden. Toch zal de vorst, indien de dichter zich getrouw blijft, geen al te groote ongerijmdheden vertellen die hem geheel en gansch bespottelijk maken. Nobel zal voor een „clerc" wel blijk geven niet op de hoogte te zijn, maar liefst zóó, dat hij onder vertoon van een zekere geleerdheid, halve of heele ketterijen vertelt. De koning heeft wel 'n theologisch klokje hooren luiden, zal ik maar zeggen, hij weet echter niet waar het klepeltje hangt. In dezen gedachtengang, meen ik, moet men de verzen lezen die hier nu volgen:

die coninc sprac Belin wats dan
meester Jufroet doet ons verstaen
hadde een man alleene gedaen
also vele zonden alse alle die leuen
ende wildi aercheit al begheuen
ende te biechten gaen
ende penitencie daer af ontfaen
dat hi over zee wille varen
hi mochte hem wel selve claren (vs. 2954—62).

Men hoort hoe de casus in mekaar zit: Onderstel iemand die vele, zware en dus ook wel openlijke zonden op zijn geweten heeft, die dus dáárom ook voorzeker een of meer banvloeken over zich heeft hooren uitspreken, welnu volgens het gezaghebbend oordeel van een zeker meester Jufroet, dien wij nog niet kennen, kon zoo iemand, en dit is de hoofdzaak, zonder zijn toevlucht te nemen tot de bevoegde overheid, zichzelven van den banvloek ontslaan, en dus moest hij niet meer aangezien worden als een *vitandus*, en kon hij derhalve ook *in sacris*, in het openbaar zelfs, worden bediend en geholpen.

De voorwaarden zijn ten getale van drie: *wildi aercheit al begeven*; dat slaat op de innerlijke gezindheid van berouw en vast voornemen, zonder dewelke de Roomsche Kerk nooit iets vergeven wil, noch kan. De tweede: *te biechten gaen*. Dit is het uiterlijke complement der innerlijke gesteldheid, dat steeds,

wanneer het eenigszins mogelijk is, door dezelfde Kerk, als volstrekt noodzakelijk en als door God gewild, er aan toegevoegd en geeischt wordt. Ten slotte: *penitencie daeraf ontfaen* en dezelve volbrengen. Vermits er in den casus spraak was van vele en openlijke groote zonden en dus ook van een pauselijken banvloek, is de hier vermelde penitencie zoowat de grootste; 'n bedevaart naar het heilige land. Hij, die ook déze verplichting nog gewillig is te vervullen heeft voorzeker 'n goede biecht gesproken en heeft dus ook recht, in den vollen zin van het woord, op de heilige Absolutie zijner zonden, die geen priester hem weígeren zal noch mag. Want de biechteling heeft álle voorwaarden vervuld; berouw — belijdenis — voldoening. Hij heeft het sakrament in zijn menschelijk wezen, in het stoffelijke ervan, doen ontstaan, nu moet de priester dan ook, in Godes naam, het onstoffelijke, het bovennatuurlijke er bijvoegen door het Sakrament te voltrekken en de vergiffenis der gebiechte zonden te schenken. Ja, indien de banvloeken van zulken aard zijn dat de priester die de belijdenis heeft vernomen ze vergeven, dat wil zeggen: ze opheffen mag, dan is hij ook verplicht dit te doen, en zóó, den biechteling, ook in het oog zijner geloofsgenooten, weer in eer en aanzien te herstellen; hem de schatten der heilige gemeenschap met de Kerk en met Christus, door het Sakramentengebruik, weer te ontsluiten. Ja, in zekere gevallen mag zelfs een priester, die de noodige bevoegdheid *niet* bezit, ter wille juist van die goede gesteldheid van het biechtkind, én om andere omstandigheden, te lang en ingewikkeld om ze hier te vermelden, hem in zooverre van de banvloeken ontslaan, dat hij den boeteling, althans *in foro interno,* dat is: tegenover zijn geweten, van alle schuld vrijspreekt, en hem daarom, indien het zonder ergernis geschieden kan, de Sakramenten toedienen zal, onder zekere voorwaarden, nadien door den boeteling te vervullen. Dat alles was en is de leer der Kerk. Maar nooit heeft ze geleerd, dat een harer schuldige kinderen, onder welke voorwaarden ook, *zichzelven* ontbinden kon van een schuld en

een straf hem door het kerkelijke gezag opgelegd. Dat strijdt trouwens tegen elke rechtsautoriteit en tegen het gezond verstand. Elk gezag moet zichzelven uitsluitend het recht voorbehouden, om een door haar geveld vonnis te wijzigen of op te heffen. En dit is juist het leuke in dit geval, dat de „geleerde" Nobel met veel omhaal van gezag en redenen iets beweert wat 'n oplettende toehoorder direct als hoogst onwaarschijnlijk zal verwerpen.

Ook hebben de uiteenzettingen van Nobel onzen hofkapelaan niet in het minst bevredigd. Hij antwoordt zelfs vrij brutaal:

Belin sprac ten coninc echt
ic en doere toe crom no recht
van gheestelike dinc altoes.

Zóó spreekt hij als theoloog, als kapelaan, maar als hoveling voegt hij er aanstonds bij:

Ghine wilt mi quiten scadeloes
ieghen bisschop ende ieghen den deken.

Hoe andere middeleeuwsche theologen over deze toegeefelijkheid en oogendienerij van Belijn dachten, leert ons Baldwinus als hij schrijft:

Jussum primatum notat hoc praecedere iusso
Saepe Dei, tamen hoc scandala magna parit.
Exemplum Belinus erat, qui regis obedit
Jussis, sed iussum preterit ille Dei (Knorr vs. 1486–9).

Alvorens onze studie te vervolgen, wijs ik er op hoe Baldwinus de Jonge heel dezen passus feitelijk verknoeid heeft, niet enkel door zijne moralizatie, maar veel meer nog door zijn gebrek aan inzicht en meevoelen. De Reinaertdichter blijft bij zijn opzet èn in de waarheid. Op grond van het *banvonnis* moet de kapelaan het verzoek van den koning, dat trouwens ook dat van onzen geslepen Vos is, weigeren. Het is glad verkeerd, hier, als Baldwin doet, er dingen bij te halen, die betrekking hebben op de biecht, opdat déze in orde zou wezen.

Dat was hier niet in kwestie. Nobel wist ook wel dat restitutie voor de absolutie noodzakelijk was. Maar niet om absolutie wordt hier gevraagd, die gaat Reinaert halen te Rome (v. 2720); Nobel beweerde enkel dat Belijn vóór *die* biecht te Rome gerust aan den Vos kerkelijke ceremoniën kon voltrekken, wijl Reinaert feitelijk reeds gebiecht, en, voor den koning althans, bewijs geleverd heeft van zijn allerbeste gesteldheid, zóó dat hij nu reeds niet meer in den ban is. BALDWIN is hier zoover uit het opzet van den Reinaertdichter gedwaald, omdat hij ook den *Status quaestionis* niet duidelijk heeft uiteengezet in de verzen:

At rex: praelati dicunt quacunque gravatus
sorde licet quis sit crux redimit tamen hanc
si cruce signatur terram transgressus ad almam
omnia donantur sordeque liber erit (Knorr vs. 1468–71).

wat slechts heel onvolledig, ja misleidend hier weergeeft het eenige punt der discussie, namelijk: of iemand zich ooit zelf „klaren" kon van den pauselijken ban? Wat trouwens Reinaert en de koning bij BALDWINUS beweren is ook 'n ketterij. Honderd bedevaarten, ja honderd kruisvaarten naar het heilige land, kunnen niemand ontslaan van den natuurlijken plicht van schadevergoeding, om de heel eenvoudige reden, dat de Kerk dat niet kan en nooit heeft beweerd. Daarom hoe juist de opwerping van Belijn (1472—93) bij BALDWIN ook weze, ze is en ze blijft toch niet ad rem. Maar de lezer heeft wel gemerkt, dat Nobel, alhoewel hij zijn standpunt omtrent de banopheffing aan de hand van Meester Jufroet duidelijk heeft uiteengezet, toch allerlei theologische begrippen en kerkelijke voorschriften dooreen heeft gehaspeld, dat hij dus den Vos wil helpen op vossen-wijze.

Om nu tot ons opzet terug te keeren, meen ik te mogen beweren: *ten eerste* dat, indien 'n meester Jufroet, of wie dan ook, de door Nobel verdedigde stelling eens geponeerd heeft, hij dan wel onkerksch, ja als ketterachtig in de middeleeuwen bekend zal geweest zijn. Maar hoogst onwaarschijnlijk moet

het heeten, dát Nobel zich tegenover Belijn op een theoloog zonder gezag zal hebben beroepen. Daarom zal meester Jufroet niet dát, maar wel iets in dien aard, of omtrent deze stof, of een soortgelijke zaak, hebben beweerd. Gelijk het hedendaags ook nog, en altijd in allerlei disputen placht te gebeuren, is het hoogst waarschijnlijk, dat Koning Nobel, juist omdat hij maar een dilettant op het gebied der theologie is, datgene, wat meester Jufroet op besliste wijze heeft bekampt en verworpen, hem als zijn eigen thesis, die hij zou hebben verdedigd, aanwrijven komt. *Ten tweede*: Wie hij ook weze, en wat hij ook hebbe verdedigd of gebrandmerkt, meester Jufroet moet in zake dezer, of dergelijker leerstukken, een middeleeuwsche autoriteit geweest zijn; 'n man heinde en verre bekend en beroemd, zóó dat de naam alleen, in Nobels overtuiging, reeds een triomfantelijke neerlaag voor Belijn inluiden moet. Deze tweede thesis wordt door dezen passus, heel den Reinaert, inzonderheid door het verhaal van deze en daarmee verband houdende gebeurtenissen gewaarborgd. Ten slotte zal het voor 'n ingewijden lezer moeten blijken, dat het samenbrengen van Meester Jufroet en de hier verdedigde leer, zoowel als het leerstuk op zichzelven 'n theologische vergissing is, of liever 'n theologische flater, ja 'n ketterij, en dat Koning Nobel hoe gewichtig hij ook doet niet veel minder dan bespottelijk voorkomt. Maar de dichter zal op kiesch ironische en bedekte wijze dit meer laten raden en voelen, dan het volop in het licht schuiven. Er zal dus aan Nobel, in 't strijdperk der geleerden roemloos verslagen, niets anders overblijven dan 'n beroep te doen op zijn onbevochten bezit: de macht. En daarom zal hij tot dreigen en schelden zijn toevlucht nemen, want hij wordt niet enkel tegengesproken, hij voelt zich vernederd. Dit alles blijkt heerlijk uit vs. 2963—78. Reinaert daarenboven die bij dit alles zich 'n echte binnenvetter toont, en over Belijn reeds had te klagen (vs. 1848), heeft stiekum 'n heel plan in zijn kop en zijn hart, om den hofkapelaan zijn moedig optreden tegenover het *brachium saeculare* betaald te zetten.

Maar alvorens naar de identiteit von meester Jufroet te vorschen (vermits we van zijn bestaan en zijn beroemdheid overtuigd zijn) moeten we eerst met betrekking op hem twee vragen bespreken, waarvan de eerste principieel en de tweede, alhoewel bijkomstig, van het grootste belang is.

1°) Is het zeker dat de Reinaertdichter zelf over meester Jufroet gewaagde, of moeten we aan de lezing van Hs. F.: *meister Gelijs* niet de voorkeur geven? Deze principieele vraag zal ik voorloopig verschuiven, om mijn betoog niet te zeer ingewikkeld te maken. Dit mág geschieden, want het gezag van Hs. A., tegenover welke overlevering ook, is voldoende gevestigd, om er niet van af te wijken, zonder in het oog loopende redenen. Deze bestaan echter niet voor dit geval gelijk we later zullen bewijzen.

2°) De tweede vraag betreft den naamvorm zelven; eens vooropgezet dat we met meester Jufroet den origineelen tekst hebben vastgesteld.

Jufroet, door Verdam niet opgenomen, is een wisselvorm van het bij V. evenmin vermelde Jofroet. De vorm *Jufroet* draagt duidelijk genoeg den stempel van zijn overneming uit 'n vreemde taal; alhoewel de oorspronkelijke benaming van het Germaansche *God-* en *-vrede* afkomstig is. Of beter Jo(u)froet draagt niet enkel in zijn eerste Jo- en in zijn tweede bestanddeel -froet den stempel eener overneming, maar liever die eener haast ongewijzigde ontleening niet uitsluitend aan den romaanschen vorm: Geoffroi of Joffroy maar veelmeer aan zijn latijnschen vóórvorm Gofridus of Gofredus, of beter nog Jofredus. Ware de bedoelde geestelijke b.v. onder den veel vaker voorkomenden naam *Godefridus* bekend geweest, dan zou de Reinaertdichter hem ook wel *God(e)fried* hebben genoemd, 'n vorm, die in het Vlaamsche middelnederlandsch zoo goed te huis is als b.v. *Godelieve*; (of *Godevaert* hetzelfde is als *Godefridus* blijft hier buiten bespreking). Waaruit ik al vast meen te mogen besluiten, dat we hier niet met 'n rasechten Vlaming te doen hebben, noch met een in Vlaanderen inge-

burgerd geleerde, maar met een uitheemschen en dus met een Romaanschen theoloog. Onze aandacht moet dus eerst en vooral in onze onderzoekingen uitgaan naar Frankrijk, en onder de Fransche Meesters naar een middeleeuwer die onder den naam van Gofri(e)dus of Jofredus bekend stond. Jofredus (uit Godfried) zal worden omgezet tot Ju(o)froet, juist als belfredus (uit bercvrit) tot belfroet.

Ik herinner me niet den naam Ju(o)froet nog in andere middelnederlandsche bronnen te hebben gelezen. Ook de latijnsche vorm Jofredus is in de XII—XIIIe eeuw niet vaak overgeleverd. Ik ken er maar twee: Jofredus episcopus Carnotensis, in Vlaanderen ook bekend, en Jofredus Vindocinensis ook genoemd Andegavensis, dien we hier breedvoeriger willen bespreken, omdat ik meen, dat hij in den Reinaert bedoeld wordt. Over hem bestaat wel een uitgebreide litteratuur (men kan ze vinden bij U. Chevalier i. v.), maar de bio-bibliographische bijzonderheden, die b.v. Hurter en Vacant-Mangenot over hem mededeelen, zijn al te beknopt voor iemand, die een zoo groote rol heeft gespeeld in de twaalfde eeuw.

Rond 1070 geboren, in 1132 gestorven, had hij in deze korte spanne van tijd heel wat meegemaakt, want, zooals Heurtebize van hem zegt: „il se trouva mêlé à toutes les affaires importantes de son époque". Een edel en wilskrachtig man was hij, terzelfder tijd een vrij hoogstaand geleerde op het gebied der H. Schrift, der Theologie en der beide Rechten. Door verscheidene Pausen hooggeacht en te Angers, waar hij Benedictijner abt was, bezocht, trok hij zelf meer dan tien keer naar Rome en onderhield intusschen nog een zeer drukke briefwisseling met allerlei hooggeplaatste geestelijke en wereldlijke personen. In den Investituurstrijd speelt hij een zeer markante rol, schaart zich aan de zijde der Pausen, maar schroomt niet hun al te groote toegevendheid te laken. Inzonderheid aan Paus Pascalis den tweede verwijt hij scherp genoeg zijn Concordaat met Hendrik V. Is hij het niet geweest, die 't eerst het wereldberoemde beeld heeft gebruikt der twee gladii? Op

het gebied der Kerkelijke Hymnologie heeft hij zich verder verdienstelijk gemaakt, zoodat het niet gewaagd is te onderstellen dat hij ook buiten Frankrijk en inzonderheid in de toen zoo hoogstaande Nederlanden bekend is geworden. Door Paus Urbanus II met den kardinaalshoed begiftigd woonde hij vele Conciliën bij, terwijl hij door zijn talrijke en ongemeen practische schriften, die de groote vragen des tijds op 'n onverbloemde wijze bespreken, verdiende te worden vereerd met den titel, dien de Reinaert hem ook geeft, van Magister. En wat aan zoo iemand, om beroemd te worden, niet schaden kan, Jofredus heeft ook een paar stellingen verdedigd, die tegen de alom aangenomen leer nog al indruischten.

Zoo b.v. is hij de meening toegedaan, dat het verleenen der Investituur door den keizer een ketterij is, omdat hij deze kerkelijke ceremonie als een Sacrament beschouwt. Erger wijkt hij van de kerkelijke leer af wanneer hij het sacramenteel karakter van het heilig Oliesel bestrijdt, en loochent, dat men het herhalen mag. Deze stellingen hebben zeker tegenspraak uitgelokt en den naam van Jofredus heinde en verre ruchtbaar gemaakt. Als we nu nog betoogen, dat Jofredus inzonderheid op het gebied der biecht een magisterrol heeft gespeeld, dan zal iedereen wel moeten toegeven, dat het althans mogelijk is, dat de Reinaert hem en geen andere bedoeld heeft. Hier volgen de titels van zijn opuscula op dit gebied. *Invectio Dei contra peccatorem et peccatoris confessio precantis misericordiam — Alia invectio contra peccatorem et peccatoris consolatio — Lamentatio cuiusdam peccatoris accusantis se et iudicantis — Oratio (pro peccatoribus) ad Jesum.*

Deze titels alleen zijn welsprekend genoeg, en de inhoud ervan is ook van zulken aard, dat men er zeer bemoedigende stellingen in vindt betrekkelijk zonden en zondaars. Tegenover de gestrengheid van Belijn kan de pseudo-theoloog, die hier Nobel heet, het gezag van meester Jufroet doen gelden. In een dezer tractaten namelijk las ik de woorden, ook door Grimm (CLIX) en J. F. Willems (120) geciteerd in dit verband:

Unde unicuique peccatori de magna Dei misericordia miserationem sperare licet si se cognoverit peccatorem, et, suis proximis compatiens, de peccatis poenitere voluerit.

Niet alleen geeft Jufroet hoog op van Gods meewarigheid met den zondaar, maar tegen al te streng optreden van de geestelijke macht laat hij een waarschuwende stem hooren, als hij onder meer beweert, trouwens met recht, *quamvis quaedam ex peccatis per publicam* poenitentiam *puniri videantur, nulla tamen alia peccata publica* confessione *opus habent, nisi ea quae communem Ecclesiae fidem violare conantur.* Meester Jufroet was dus wel 'n geschikte autoriteit om, in zake meewarige zondenvergeving, door Nobel te worden aangehaald in zijn pleit tegen den, naar het hem scheen, al te strengen hofkapelaan. Hoe komt echter de Reinaertdichter er toe, van meester Jufroet niet enkel deze, trouwens katholieke, opvatting te vermelden, maar hem ook de veel te lakse bewering omtrent het zichzelven-kunnen-„klaren" van den kerkelijken ban aan te wrijven? Ik geef gereedelijk toe, dat er iets dergelijks in de geschriften van den Benedictijnerabt niet kan worden gevonden, maar ik heb ook reeds betoogd, dat dit niet noodzakelijk is, ja zelfs dat het oogenschijnlijk niet mag. Toch moet er van den anderen kant, indien we het zeker willen maken, dat meester Jufroet de hier besproken Vindocinensis is, in dezes leven of schriften iets worden gevonden, dat voor een dilettant op het gebied der theologie een aanleiding worden kon, om zich dit, hoe onrechtmatig dan ook, te kunnen veroorloven. Ik geloof zoo iets te hebben ontdekt. Jufroet heeft 'n leermeester gehad, 'n zekeren Wilhelmus, dien ik, met mijn gebrekkige informatiemiddelen, niet heb kunnen identificeeren, en die trouwens ook half of geheel vergeten schijnt. Nu vernemen we van Jufroet zelven, in het vijfde boek zijner brieven, nr. 16 dat deze Guillelmus op het gebied der biecht meer dan een kettersche stelling heeft verdedigd, en inzonderheid beweerde, dat men van vele zonden zich feitelijk zelf kon ontslaan, zoodra men met een oprecht berouw er aan wilde ver-

zaken. Enkel voor wat haeresis — judaica perfidia — schisma — en paganismus — betreft was voor hem de *interventio potestatis clavium* van noode. Daaruit volgt dan ook logisch, dat, indien de zonden (deze vier uitgenomen) konden worden vergeven zonder tusschenkomst van den priester, de kerkelijke straffen daaropvolgend ook zonder meer vergeven *waren*. Tegen deze leer nu van zijn eigen meester heeft Jofredus, niet op een plaats, maar op vele, geijverd. Bij hem klinkt het heel beslist: *Certum est nihil hoc certius omnia peccata et crimina confessione indigere et poenitentia* [1]).

Dat de Reinaertdichter dit alles opzettelijk dooreenhaspelt, en aan meester Jufroet dingen aanwrijven laat, die voorzeker door hem op 'n levendig protest zouden worden onthaald, ligt heelemaal in den aard der hier besproken episode en is van wege koning Nobel die op de eene of andere wijze zich „blamieren" moet te verwachten en te vreezen.

De middeleeuwsche lezer, goed op de hoogte der stof, moet reeds hebben gemeesmuild toen hij koning Nobel, om zijn eigen opvatting en interventie in kerkelijke functies te wettigen, zijn toevlucht zag nemen tot het gezag van meester Jufroet, den meest beslisten en onverzoenlijksten der tegenstrevers van elke kerkelijke inmenging der vorsten, zóó dat hij zelfs aan de Pausen hun tegemoetkomende houding en Concordaten verweet. Maar nog potsierlijker moet het hebben geklonken, dienzelfden Vindocinensis te hooren aanprijzen, als een gezaghebbende autoriteit, die aan den Roomschen Stoel zijn groot wapen tegen de vorstelijke aanmatigingen en de heb- en eerzuchtige geestelijken, nl., den ban, uit de handen nam, om het ter beschikking te stellen van den eersten besten hofkapelaan, ja om het over te leveren aan den schuldige zelven. Alles immers in het opzet en het uitwerken dezer episode herinnert ons, duidelijk genoeg, aan het geschil tusschen de wereldlijke en de geestelijke macht in de elfde en twaalfde eeuw, en dáárom was het

1) Epist. lib. V. c. 16.

reeds van meet af zeker, dat meester Jufroet een geschiedkundige en beroemde personaliteit moest wezen uit dien tijd en uit dien strijd.

Daaruit besluit ik: dit gedeelte van den Reinaert is in de tweede helft der twaalfde eeuw geschreven, niet te lang na het midden ervan, toen de herinnering aan den Investituurstrijd nog levendig in de geheugens lag en meester Jofroet in kerkelijke kringen, althans, waartoe trouwens de dichter behoorde, de faam nog genoot, die hem voor vergetelheid moest vrijwaren. Want meester Jufroet wordt ons niet voorgesteld als een sinds lang gestorven geleerde, maar als iemand, die in het onderhavige geschilpunt kon optreden, als een alom nog bekende persoonlijkheid. Ware dit gedeelte van den Reinaert rond de jaren 1250 af 1260 ontstaan, er zou, hier voorzeker geen woord meer gerept worden over meester Jufroet, en de herinnering aan den Investituurstrijd zou niet worden opgefrischt, in een episode, die, ter wille der stof, dezen strijd wel niet op het eigen, maar toch op een belendend terrein heeft verplaatst. Deze dubbele bewering wordt duidelijk gestaafd en bekrachtigd door het feit dat Baldwinus, ook een geestelijke, en nog wel een hoogstaande en ontwikkelde, èn den inhoud van de episode heeft gewijzigd, èn den hem onbekenden, of hier niet meer gewenschten, meester Jufroet heeft geschrapt en vervangen door het nietszeggende: *praelati.*

De Reinaertdichter, in dit gedeelte inzonderheid, is iemand die eerst en vooral de bestaande toestanden voor oogen houdt. Had hij hier tegen zijn gewoonte in, eens sterk aan archaïstische neigingen toegevend, zijn dichterstalent niet geraadpleegd, dan is het onverklaarbaar waarom dit hier enkel zou zijn gebeurd, en waarom zijn bewerker en vertaler, die geen dichter is, het op zich nam het werk van zijn pas ontslapen voorganger voor hetzelfde publiek, in de mate der mogelijkheid, te verjeugdigen, te verschoonen en meer genietbaar te maken.

* * *

Jofredus Andegavensis is wel iemand, die in *zijn* tijd en eeuw 'n merkelijken invloed heeft geoefend, door zijn politieke en religieuze beteekenis wellicht nog meer dan door zijne schriften. En gezien den aard zijner opuscula, die op de eischen van het oogenblik berekend, meer door hun praktischen aanleg, dan door hun grondleggend leerstellig karakter hebben uitgemunt, moet het ons niet verwonderen, dat hij, zelfs door geestelijken uit de XIIe eeuw, als nagenoeg onbekend over het hoofd werd gezien. Daaruit kuunen we de weglating van zijn naam bij BALDWINUS voldoende verklaren. Die weglating op zichzelve is m.i. een niet te versmaden argument, om voor dit gedeelte van den Reinaert 'n hoogeren ouderdom op te eischen, dan de moderne critiek heeft vooropgezet.

Nu wil ik nog betoogen dat de vervanging van meester Jufroet, door meester Gelijs, die ons door Hs. F. werd overgeleverd, dezen eisch komt ondersteunen.

Om de lezing van Hs. F. te staven mag men zich niet beroepen op Reinaert II. Het blijkt immers uit tal van kleinere en gewichtige bijzonderheden, dat de bewerker van Reinaert II, of B., waarvan J. F. Willems reeds het „hollandsch" karakter in het licht zette, o. m. wellicht naar een handschrift heeft gewerkt dat ten zeerste met Hs. F. of een familielid ervan verwant was; deze twee getuigen zijn er dus feitelijk maar één; het gezag daarom van F. tegenover A. kan hier enkel en alleen den doorslag geven.

Het is, naar mijn bescheiden oordeel, volstrekt onmogelijk het pleit tusschen de twee handschriften te beslissen op interne gronden, hetzij men de waarde der beide getuigen in een absolute, alles omvattende, uitspraak vast zou willen leggen, hetzij men zich tot het onderhavige gedeelte van den Reinaert beperke, of, nog verder specialiseerend, enkel het geding trachtte te ontwarren op het zeer beperkte gebied der persoonsnamen. Iets van dat alles te willen beproeven, schijnt me vooralsnog een hopelooze taak. Daarom beroep ik me enkel op de externe argumenten in het eerste deel dezer verhande-

ling uiteengezet. We hebben met voldoende zekerheid meester Jofroet kunnen identificeeren, *hij* past volkomen in het kader; dus heeft Hs. A. den oorspronkelijken naam bewaard. Hs. F. daarentegen heeft Jofroet gewijzigd tot Gelijs. Onmogelijk is het me verder gebleken een Gelijs te vinden, die, evenals Jufroet, in het verband der episode zou passen. Dus Gelijs is niet oorspronkelijk.

Dat de scriver van Hs. F. of het prototypon ervan een legger benuttigde waar een uitgesproken eigennaam in voorkwam, staat buiten kijf; we kunnen dus de wijziging van Jofroet tot Gelijs het best verklaren, met aan te nemen dat deze scriver, Meester Jofroet niet kennend, hem vervangen heeft door iemand dien hij daar op zijn plaats dacht. We moeten dus wel, indien we niet in allerlei hypothesen verward willen geraken, met J. F. Willems onderstellen, dat er een geruimen tijd verloopen was tusschen het origineele en het afschrift F. J. F. Willems meent dat de hier ingeschoven Gelijs niemand anders is dan de wel bekende Dominikaan Aegidius a Lessinia, gestorven in de eerste jaren der XIVe eeuw; we zouden dan daaruit mogen besluiten, dat het vóórschrift van Hs. F. rond dien tijd is ontstaan. Maar onder de theologische werken van dien Vlaming is er niets, dat de keus van Willems schijnt te rechtvaardigen, alhoewel ik grif bekennen wil, dat men zich hier ook met minder tevreden stellen kan, en eenvoudig beweren: in de plaats van een hem onbekende theologische autoriteit heeft de scriver van den oorspronkelijken F.-tekst een toen hem en velen welbekenden geplaatst. Voorzeker dit is voldoende, maar wellicht is er meer. Konden we 'n reden aanhalen waarom de vóórschrijver van Hs. F., het eerst, meester Jofroet heeft vervangen door meester Gelijs, 'n reden, verscheiden van de reeds hier besproken, dan konden we wellicht uit dit feit, nog verdere en gewichtige besluitselen trekken.

Intusschen, hoe ik me ook heb bevlijtigd, om zooiets op te diepen, het is mij niet gelukt, want het feit, waarvan de Gallia Christiana gewaagt in haar derde deel, i. v. als zou Aegidius

Laudunensis [1]), rond de jaren 1230, een tractaat hebben geschreven onder den titel: *Summa de administratione Sacramentorum* nadat enkele jaren vroeger Godefridus de Fontibus zijn voorganger op den stoel van Kamerijk er een ander en nog wel onder denzelfden of dergelijken titel in het licht zou hebben gegeven, is volstrekt niet boven allen twijfel verheven. De bewering weer van anderen, als zou in de Middeleeuwen het tractaat van Aegidius onrechtmatiger wijze aan Godefridus zijn toegeschreven, zou ons, indien we dit wilden uitbuiten, om hier tot een slotsom te geraken met het oog op ons vraagstuk, in al te spitsvondige argumenten verwikkelen.

1) Opmerkenswaardig dat Aegidius Laudunensis, ook bekend staat onder den naam van Gilo Laudunensis of de Lauduno.

Alken 17/3/24 D. A. STRACKE, S. J.

Naschrift. — Jofredus Andegavensis (Ep. lib. I. q. III. 24. 25. 29. 30) schreef ook 'n zestal brieven aan den bisschop van du Mans, over een zijner monniken, die voor straf naar Jerusalem gebeêvaard had („*melius si bene vixisset in monasteris*"!) en nu door dien bisschop wordt „vast"gehouden omdat hij 'n behendige *cementarius* bleek. Jofredus wil dat hij naar de abdij terugkeere; vergeefsche moeite! na drie, vier keer te hebben gedreigd, slaat Jofredus dien monnik in den ban. Ik meende, dit feit heeft zijn belang (al wil ik niet beweren dat onze Reinaertdichter er zeker op de hoogte van was) omdat het overeenkomst heeft met gebeurtenissen uit den Reinaert.

KLANKOVERDRIJVING EN GOEDBEDOELDE (HYPERCORRECTE) TAALVORMEN.

Om te doen zien, wat onder een goedbedoelde of hypercorrecte taalvorm verstaan moet worden, kan ik het best met een voorbeeld uit de schooljongenstaal beginnen. Onder de Leidsche gymnasiasten (ook te Amsterdam trouwens) is het gebruikelijk, om een blaadje vloeipapier als *vloe* aan te duiden; herhaaldelijk hoort men de vraag: „*mag ik even je vloe?*" Reeds vaak heb ik mij afgevraagd: volgens welke klankwet kan de *i* in dit woord verdwijnen, of welke analogie kan hier gewerkt hebben? Later vond ik talrijke verwante verschijnselen, die mij leerden, dat hier van klankwetten geen sprake kon zijn, eerder van analogie, maar dan toch analogie van een zeer bijzondere soort.

Onder de leerlingen onzer scholen zijn standen, waarvan ik gemakshalve maar twee wil onderscheiden, de zoog. „betere" en de „mindere". Nu is het een bekend feit, dat de „mindere" standen zich over 't algemeen door een „platte" taal onderscheiden en dat in Holland als zulke „platte" vormen zijn te beschouwen woorden als *moei* (voor moede), *koei* (koe), *vlooi* (vloo), *zooi* (rotzooi), *roei* (roede), *schaai* (schade), *laai* (lade), *kaai* (kade). Hoe „beter" de stand, hoe minder van dergelijke vormen men zal aantreffen. Zoo bestaat er b.v. ook een middenstand, die al deze woorden zonder *i* uitspreekt, behalve *vlooi*, *zooi* en *kaai* en naar mijn gevoel reikt een woord als *vlooi* in iets hooger kringen dan b.v. *moei*. In allen gevalle meen ik, dat er onder de omhoog komende standen een diep ingeworteld streven moet bestaan, om de vormen met *i* te overwinnen. Welnu aan dit streven is de vorm *vloe* met hypercorrecte *i*-vermijding te danken.

Voorbeelden van dergelijke hypercorrecte taalvormen heb

ik uit de hedendaagsche dialecten en het algemeen beschaafd, zoowel als uit oudere bronnen genoteerd.

Bekend is b.v. de moeite die de Friezen hebben, om de Hollandsche lenes *v* en *z* uit te spreken. Reeds Montanus vermeldt in zijn *Spreeckonst*, blz. 70, dat een *s* „by de Vriezen ooc in *seer* / *sijn* / *soo* &c" wordt uitgesproken, „die wy met z uitspreeken" en evenzoo, dat bij de Friezen de eerste klank van „*vijf* / *vrou* &c" een „Ef of Effe" is (blz. 74). De Friezen weten, dat ze dus met die klanken op moeten passen en komen er nu toe om te overdrijven, zoodat men menigen Hollandsch-sprekenden Fries vrij geregeld op vormen als *zuiker*, *kouzen*, *zoep*, *veit*, *vout* kan betrappen. De neerslag die deze hypercorrecte Friesche uitspraak in de spelling heeft gevonden, is reeds waargenomen, door Winschooten, *Letterkonst*, blz. 37: „de Z, dat Troetelkind van alle Fries-gesinde Hollanders, die deese Letter misbruiken tot walgens toe, inplaats van een S, als in *zieren*, ens." Ik vermoed, dat het met de *v* wel niet anders geweest zal zijn en wijs in dit verband op de geslachtsnaam *de Vries*. De *v* zal hier ook wel door klankoverdrijving ontstaan zijn, daar men toch moet aannemen, dat de dragers oorspronkelijk uit Frieschen stam zijn gesproten. Bij de Joden die dezen naam dragen (het veelvuldige voorkomen is eenigszins verwonderlijk) zal de *v* op een lijn gesteld mogen worden met vormen als *zeventig* (met stemhebbende *z* [1]) en *zent*. Vormen als *zamen*, *zeventig* en *zent* hoort men ook vaak uit den mond van winkeljuffrouwen, die zijn voortgekomen uit milieus, waar men de *v* en *z* als stemlooze fortis uitspreekt.

Bekend is verder, dat echte Friezen (en vooral Stads-Friezen) moeite hebben met onze *sch*. Daarmede hangt samen dat vele beschaafde Friezen spreken van *bioschoop*, *ascheet* en *Schandinavië*; Friesche studenten spreken van hun *schriptie*. Friesche dokters van *schlerose* en *schrofulose*.

Een soortgelijk verschijnsel doet zich voor op de Veluwe.

1) Een bijna onfeilbaar sjibboleth voor de Joden; men neme de proef met leerlingen!

Men vgl. van Schothorst, *Het dialect der Noord-West-Veluwe*, § 226: „Nederlandsche *sch* in anlaut is overal *š*. Zoo zegt men: *dəšūə̯tfanšārə̯pəzeldı·šē·rtəšāptatsọndenšāndıs*, de schout van Scherpenzeel scheert de schapen, dat het zonde en schande is [1]), *šē·ə̯n* scheen, *šrı·vən* schrijven, *šram* schram, *šüvən* schuiven enz." Bij dialectsprekers, die de *š* niet (of niet meer) spreken, wekt deze klank altijd eenigszins de lachlust op. De Scherpenzeeler, die zich niet wenscht te blameeren, moet dus in dit opzicht oppassen, voornamelijk als hij niet onder zijnsgelijken is, maar onder vreemden. En nu gaat het hem, als den boer, die weet, dat het betamelijk is, om bij het tegenkomen van zijn heer de pet af te nemen, uit pure over-beleefdheid behoudt hij de pet in de hand, ook zelfs nog, wanneer zijn heer met hem door tuin en boomgaard loopt. Zoo komt de Scherpenzeeler er dan toe, om zijn aangeleerde *sch*'s met een zekere hardnekkigheid overal aan te wenden, ook daar, waar zelfs de beschaafde Hollander ze niet gebruikt. De formuleering van van Schothorst laat aan stelligheid te dien opzichte niets te wenschen over: „Waar deze scherpe *sj*-articulatie in 't Nederlandsch echter in anlaut gehoord wordt, hoort men in 't N.-W.-Veluwsch g e r e g e l d [2]) *sχ*, b.v. *sχejtskar* sjees (fra. *chaise*), *sχef* chef, *sχārəp* sjerp (fra. *écharpe*), *sχouwən* sjouwen" (§ 227). Ik vond deze eigenaardigheid indertijd belangwekkend genoeg, om er op mijn reizen terloops nog eens navraag naar te doen. Daarbij is mij gebleken, dat de hypercorrecte vormen een grooter verbreidingsgebied hebben, dan de eigenlijke *š*-klank. Zoo zegt men b.v. te Hoogland (prov. Utrecht) nog *schu* (jus), *schouwe* (sjouwen) en *Schọọntje* (Jeane); voor Amersfoort teekende ik *schouwe* op. Telcht (bij Ermeloo) heeft *scheft* (chef), *scheeskar*, *schouwerman*. Oostelijk van de Leuvenumsche Beek zijn de Hollandsche leenwoorden onveranderd met *sj*- overgenomen,

1) Waaraan ik nog kan toevoegen, dat men, indien men de *š*-sprekers met dit zinnetje belachelijk wil maken, ook de *s* van *sọnde* tot *š* maakt: ook een uitvloeisel van klankoverdrijving!

2) Ik spatieer.

behalve het woord sjees, dat ik in den vorm *scheezekarre* te Hulshorst en als *scheeze* te Doornspijk noteerde. Verder naar het Oosten heb ik geen hypercorrecte *sch-* voor *sj-* meer gevonden. Uit deze verbreiding der hypercorrecte vormen meen ik te mogen opmaken, dat de *sj*-uitspraak vroeger verder gereikt heeft dan thans. Hierdoor wordt dan waarschijnlijk ook verklaard, dat deze uitspraak, die thans tot een smalle strook beperkt is, bij geruchte over de heele Veluwe bekend is en er zoo dikwijls aanleiding geeft tot hilariteit. Een belachelijke uitspraak, die men zelf na veel moeite heeft overwonnen, is dubbel belachelijk, wanneer men ze nu nog bij anderen, die wat achter den tijd zijn, constateert.

Het meest karakteristiek is wel het woord *scheft* = chef (de meesten zeggen dit woord nl. ook nog met hypercorrecte *t*, vgl. de bovenvermelde vorm *sχejtskar* bij v. Schothorst), omdat dit woord ons als van zelf de situatie voor oogen brengt van den boer in zijn „beste" pak (ook in figuurlijken zin), die den man met de gouden band om de pet, den „scheft", in zijn allermooiste Hollandsch om inlichtingen vraagt.

De *t* van *scheft* brengt ons een eigenaardigheid te binnen, die vooral in Zuid-Holland en Utrecht, maar ook in Gelderland voorkomt, nl. het weglaten van de *t* met als gevolg het overdreven gebruik van *t* op plaatsen waar hij vroeger nooit geweest is. Zoo veroorzaakt de veelvuldige weglating van de *t* in de derde persoon in Zuid-Holland een vrij geregeld gebruik van *t* in de eerste persoon: *ik neemt*, *ik loopt*, enz., terwijl woorden als *wegt* (weg), *wascht* (wasch) door Zuid-Hollandsche boeren bijna nooit zonder *t* gesproken worden.

In zijn verhandeling *Iets over woordvorming* [1]) haalt W. de Vries een uitlating van Pierson aan: „Zelfs is *je* te vormelijk, *ie* verkieslijk; kopje nog te grammatikaal, koppie wel zoo gezellig" en voegt daaraan toe: „Maar de ontwikkeling der verzorgde taal is bij ons in 't geheel niet den gezelligen kant

1) *Verh. beh. bij het progr. v. h. Groningsch Gymnasium* 1921—22, blz. 114.

uitgegaan, en daardoor werd *koppie* een plattere vorm". Ik geloof, dat de V. gelijk heeft en dat de beschaafden in de Hollandsche steden thans ijverig bezig zijn, de diminutiva op *-ie* uit te roeien. Bij ouderwetsche menschen — die overigens volstrekt niet tot de plat-sprekenden gerekend zullen worden — kan men nog geregeld *-ie*-vormen opvangen, terwijl ze bij de nufjes onzer middelbare scholen nauwelijks meer worden gehoord. Pas op voor platte *-ie*-vormen is het wachtwoord en klankoverdrijving is er het gevolg van. Zoo hoort men in den Haag *poliesje* (politie) *porsje* [1]) (portie), *repetiesje* (repetitie), *vacansje* (vacantie) en de Haagsche auto-bezitter sukkelt niet met zijn *carburatie* maar met de *carburage*. Elders bezigt men ook *kofje* voor koffie (vooral bij Friezen gehoord). Ook het woord *wentelteefje* zal als een hypercorrecte enkelvoudsreconstructie uit *wentel-'t-eeffies* moeten worden opgevat.

Ik verdenk deze zelfde Haagsche kringen ervan, dat ze onze taal met de vorm *sjinaasappel* verrijkt hebben, die op mij altijd nog een geaffecteerden indruk maakt. Hij zou dus ontstaan zijn als reactie op „platte" woorden als: *Sinees*, *mesiene*, *sechrijnig* (chagrijnig), *sikkeneurig* (chicaneurig), *lozement*, *horlozie*. *Sjinaasappel* staat dus op een lijn met *sjerre* (= serre); alleen dat *sjinaasappel* naar het mij voorkomt tot de hoogere milieus beperkt is, terwijl *sjerre* meer als een „middenstands"-woord is te beschouwen.

Wanneer wij op straat een persoon tegen den ander hooren zeggen: „*leg nou niet te klesse*" of „*hou je fesoen*", dan maken wij uit de uitspraak op, dat hij niet tot de beschaafde milieus gerekend mag worden. De beschaafde vorm *fatsoen*, wel is waar vermoedelijk niet hypercorrect van oorsprong, dankt echter zijn taai leven — ondanks fr. *façon* — aan onze antipathie tegen woorden als *koesier*, *praas* (= praats), *tros* (= trotsch), *groos*, *poesse*, *knussele*, *huspot*, *zwesse*, *klusse*, *mus* (= *muts*).

Laat men trouwens eens de verschillende woorden op *-ts* de

1) *Een porsje ijs* heb ik ook buiten den Haag vaak gehoord.

revue passeeren, dan krijgt men den indruk, dat daar nog wel hypercorrecte vormen onder zouden kunnen schuilen, zoo b.v. *schaats* (fr. *escace*), *plaats* (fr. *place*), *staatsie* (ofr. *estage*) [1]). Ook *fiets* zal als hypercorrecte vorm van *fies* moeten worden beschouwd, dat op zijn beurt weer een afkorting is van *fiesselepee* (= velocipède), welke vorm ik mij van vroeger nog wel herinner. In niet-apokopeerende streken is trouwens bij mijn weten ook de *-ə* nog bewaard; in Overijsel hoorde ik althans nooit anders dan *fietse* (vgl. voor de *t* nog het bovengenoemde *sχejtskar* voor sjees).

In ons land zijn tallooze plaatsen, waar men, zooals men dat noemt, „last heeft met de *h*'', d. w. z. waar men eigenlijk geen *h* pleegt te spreken. De onderwijzers voeren daartegen een bijkans hopeloozen strijd met het eenig gevolg, dat de bewoners de *h* nu gaan gebruiken in woorden, waar ze nimmer aanwezig is geweest.

Soortgelijke resultaten bereikt men ook in Zeeland, waar, zooals bekend is, de *h* en *g* over een kam worden geschoren. De strijd tegen de verwarring doet een hypercorrecte *g* opduiken waar ze etymologisch niet op haar plaats is.

Boekenoogen maakt in zijn *Zaansche Volkstaal*, § 34 gewag van een vorm *zaap* voor *zeep*, die mij ook uit West-Friesland bekend is. Deze vorm is m. i. door klankoverdrijving in het leven geroepen. De Oostzaners en West-Friezen wisten, dat zij geregeld *ê* gebruikten, b.v. in *lête*, *reed*, *skeep*, *sleep*, *zeed*, *reep* waar dialect-vrije Hollanders *laten*, *raad*, *schaap*, *slaap*, *zaad* en *raap* zeiden en construeerden nu de hypercorrecte analogievorm *zaap*. Ook *staal* (= steel) is m. i. zoo ontstaan.

Op soortgelijke wijze is ook de vorm *nijt* = niet in de Noord-Hollandsche dorpen Laren en Blaricum te verklaren. Deze beide dorpen liggen vlak tegen het gebied aan, waar de *ij* nog als *ie* wordt uitgesproken. In den tijd, dat de *ie*-uitspraak voor een diphthongische uitspraak der *ij* in deze beide dorpen

1) Prof. N. van Wijk wees mij nog op *preutsch* (ofr. *preus*), Dr. A. Beets op *Maleitsch* (Maleisch), zie Wdb. IX, 139, *patijtsch* (fr. *boutisse*), Wdb. XII, 789.

heeft plaats gemaakt, is men ook de monophthong van *niet* gaan diphthongeeren. We hebben dus hier in geconsolideerden vorm een voorbeeld van een eigenaardigheid, die occasioneel heel wat vaker voorkomt en waaromtrent men talrijke anecdoten zou kunnen verzamelen. Ik herinner slechts aan den boer, die in de stad zijn *bijfstuk met aardappelen* bestelde. Vormen als *asjeblijf*, *bijtwortels*, enz. behooren trouwens volstrekt niet tot de zeldzaamheden.

Een merkwaardigheid, die bijna al deze hypercorrecte vormen gemeen hebben, is dat ze zoo buitengewoon vast zijn. In de gevallen, waar de klank op haar plaats zou zijn, komen vergissingen voor, maar is de „foutieve" vorm eens ingeslopen, dan schijnt hij ook door alle sprekers geregeld te worden gebruikt. Dit doet me b.v. denken aan de eigenaardigheid der Rijnlanders, die naar men weet, de *g* in *Gans*, *gut*, enz. als *j* uitspreken. Nu zegt echter menig Rijnlander (zoover ik ze althans onbevangen heb kunnen waarnemen) *ge* voor *je* (= ooit), *geder* (= jeder) en *gedermann* (= jedermann). Een kras staaltje van een omkeeren van den oorspronkelijken toestand vindt men in het woord *Gäjer* voor *Jäger*, dat ik ook verschillende malen heb gehoord.

In een deel der provincie Groningen kunnen we het eigenaardige verschijnsel constateeren, dat zich in een reeks woorden een *-e*-uitgang heeft vastgezet, die daar klankwettig niet op zijn plaats is, zoo b.v. in *ganze* (mnd. *gans*), *staine* (mnd. *stên*), *stoule* (mnd. *stôl*). Dit verschijnsel, dat we uitsluitend in het niet-apokopeerend gedeelte van Groningen aantreffen, is uitvoerig door mij besproken in *Driem. Bladen* XIX, 22 v. en daar verklaard als een uiting van klankoverdrijving, die is te danken aan dialectsprekers, die uit Zuidelijke gebieden zijn geimmigreerd. Immers, om verschillende redenen meen ik te moeten aannemen, dat, indien de Groningsche dialectontwikkeling „normaal" geweest was, d. w. z. langs lijnen van geleidelijkheid had plaats gehad, het geheele Groningsche gebied eigenlijk op het oogenblik moest apokopeeren. Er moet m. i.

een periode geweest zijn van groote weifeling, waarin de Groningsche sprekers zelf en degenen, die hen aanhoorden, eigenlijk niet precies konden zeggen, of de *-e* nog werd uitgesproken of dat het laatste spoortje van klemtoon reeds verdwenen was. Het pleit zou zeker binnen korten tijd ten gunste van algemeene apokopeering zijn beslist, wanneer niet in een gegeven periode de toestanden veranderd waren door toevloed van dialectsprekers, die nog een duidelijke *-e* spraken. De autochthonen hebben de kolonisten nagevolgd door hun eigen *-e* ook weer duidelijker te doen uitkomen, maar hebben daarbij, zich onzeker gevoelend, ook achter verschillende andere woorden, die nimmer een *-e* gehad hadden een hypercorrecte *-e* gevoegd. Deze *-e* heeft zich dan bij een volgende generatie, tegelijk mèt de oude *-e* langzamerhand geheel geconsolideerd. De hypercorrecte vormen, die ik noteerde waren de volgende: *stoule* (stoel), *staine* (steen), *hingste* (hengst), *kame* (kam), *kloune* (kluwen), *moaze* (aars), *poule* (plas water), *toene* (tuin), *tane* (tand). Het lijstje is thans nog aanmerkelijk vergroot door F. G. Schuringa, *Het dialect van de Veenkoloniën*, blz. 75 v.

Opvallend is het, dat het aantal hyperdialectische vormen met *-e* in de stad Groningen en in de Veenkoloniën veel grooter is dan in Westerwolde. Deze eigenaardige geographische verbreiding kan mijn hypothese omtrent de Zuidelijke invloeden slechts staven; immers de Veenkoloniën en de stad Groningen zijn ongetwijfeld aan den sterksten vreemden invloed blootgesteld geweest, terwijl het dialect van Westerwolde het meest en het langst zijn oorspronkelijk karakter heeft kunnen handhaven.

In een gedeelte van Groningen heeft men ook „last" met de *ĕ* en *ĭ* voor nasaal, waarvan ik de veelvuldige verwisseling als een Friesch relict meen te mogen beschouwen (vgl. *Tschr.* XXXIX, 259). Ik heb er reeds vroeger de aandacht op gevestigd, dat daar heel wat hypercorrectheden o. a. in schooljongensdictée's uit voortvloeien. Interessant is in dit verband een 18de eeuwsche tekst, die men in *Archief v. d. Gesch. v. h. Aartsbisdom Utrecht* 26, blz. 222—224 vindt en die door de schrijf-

wijzen: *gesenden* (gezinden) naast *gesienden*, *kendt* (kind), *verbenden* (verbinden) duidelijk de hand van een Westerkwartierschen schrijver verraadt.

Hadden wij het tot nu toe over hypercorrecte spreekwijzen in de hedendaagsche tongvallen, het spreekt wel haast vanzelf, dat deze neiging ook vroeger heeft bestaan en op een of andere wijze haar neerslag moet hebben gevonden in goedbedoelde schrijfwijzen.

Als een uiting van hypercorrectheid is o. a. te beschouwen het voorkomen van *a* inplaats van *o* in Overijselsche geschriften. Men moet zich de zaak zoo voorstellen, dat in het oud-Overijselsch de oorspr. lange *â* en de gerekt-lange *ō* — evenals in de hedendaagsche Overijselsche dialecten — waren samengevallen tot *ǭ*. De schrijvers echter wisten uit hun scholen en door eigen lectuur zeer goed, dat de taal van het cultureele centrum een onderscheid maakte tusschen *a* en *o* en het was hun streven — daarvoor waren ze schrijvers — om zich zoo veel mogelijk bij voorbeelden uit dat cultureele centrum aan te passen. Nu begint de strijd tusschen hun oor (dat slechts *ō*-klanken hoorde) en hun streven naar correctheid, dat ook een zeker percentage *a*'s verlangde. Op deze wijze komen tallooze woorden met hypercorrecte *a* in hun geschriften voor, zoo zelfs, dat sommige woorden, die etymologisch een *o* moesten hebben, nagenoeg uitsluitend met *a* geschreven worden. Men zou zich echter zeer vergissen, indien men daaruit de conclusie wilde trekken, dat deze woorden alle met *a* gesproken werden. De lezer zal na het voorafgaande niets paradoxaals meer zien in onze gevolgtrekking, dat de vele hypercorrecte *a*'s een onmiskenbaar symptoom zijn van de *o* (= *ǭ*)-uitspraak der *â*-klank (waarbij natuurlijk met mogelijke aanwezigheid van enkele *o* > *a*-overloopers ook in de gesproken taal bij voorbaat rekening dient te worden gehouden — ik heb ze tot nog toe echter niet in mijn net gevangen).

Men kent het verschijnsel der ontronding van korte *u* in de woorden *brug*, *kruk*, *put*, *rug*, *stuk*, enz., waardoor vormen

als *breg*, *krek*, *pet*, *reg*, *stek*, (die veelal ook voorkomen met *i*) ontstaan, vgl. o. a. Boekenoogen, *De Zaansche Volkstaal*, § 58. Ik heb uit verschillende oude en nieuwe gegevens, die ik tot nog toe verzameld heb, den indruk gekregen, dat deze ontronding vóór 1500 inheemsch was en tegenwoordig grootendeels nog is, langs onze geheele Noordzeekust. Slaat men nu echter de Keuren en Handvesten van Hulst van 1526 [1]) op, dan valt ons oog op vormen als *vusch* (blz. 70) voor *visch* en *ghuldebroeders* (blz. 109, vgl. 86) voor *gildebroeders*. Dat zijn toch dunkt me hypercorrecte vormen. Maar of ze ook werkelijk geregeld gesproken zijn? Ik kan het moeilijk gelooven. Bij dergelijke klankoverdrijvingen kunnen we namelijk nu eens bij uitzondering constateeren, dat de geschreven taal — als zijnde een constructief product van iemand, die met het eene been in de volkstaal en met het andere in de geleerde schrijftraditie stond — vooruitstrevender is dan de gesproken taal. Wel kunnen we dus aannemen, dat in het begin van de 16de eeuw bij deze woordengroep de tendentie tot klankoverdrijving reeds aanwezig was, maar het blijft, zonder nadere gegevens, een open vraag, òf en in welke woorden de hypercorrecte *u* zich ten slotte duurzaam bij het spreken heeft vastgezet [2]); het — vermoedelijk nagenoeg geheel negatieve — antwoord zullen we natuurlijk in de moderne dialecten vinden. Dat deze woorden als groep vroeger en thans nog altijd langs het geheele kustgebied met *i* (of *e*) worden gesproken, meen ik op grond van materiaal uit talrijke bronnen voor verschillende plaatsen te mogen concludeeren, ook voor Hulst, want in dezelfde keuren komt b.v. ook de vorm *pit* (blz. 67) voor.

Een ander verschijnsel, waarvan naar mijn vermoeden het oorspronkelijk verbreidingsgebied niet veel kleiner is geweest, dan het eerstgenoemde, is de gutturaliseering van *n* voor

1) *Keuren en Handvesten der Stad Hulst*, uitgeg. door G. C. A. Juten (= Werken d. Ver. t. uitg. d. bronnen v. h. oude Vaderl. Recht II R, Nr. 10).

2) Bij het woord *gilde* moet men daarbij ook rekening houden met den invloed der volgende *l* (zie Franck, *mnl. Gramm.* § 49).

dentalen. Men herinnert zich dit verschijnsel uit het 17de eeuwsche Amsterdamsch. Voor Delft vond ik onlangs een ondubbelzinnige aanduiding (bij Westerbaan), dat deze uitspraak daar eveneens in de 17de eeuw nog heerschte. Voor Dordrecht zal men wellicht hetzelfde mogen concludeeren uit de Gilderekeningen [1]) waar schrijfwijzen als *rekenyn* (blz. 29), *haryntonne* (blz. 147), en dgl. m. i. bewijzen, dat men „last" had met de uitspraak van zijn *n*'s.

In de gebieden waar twee talen om den voorrang strijden zal de oogst aan hypercorrecte vormen natuurlijk zeer groot zijn. Zoo treft men dan ook in ons „Oostersch" heel wat van dergelijke vormen aan, de bovengenoemde hypercorrecte *a*'s staan volstrekt niet alleen. Zeer interessant is b.v. het woord *thins* (rente), dat echter vermoedelijk niet op onzen bodem is ontstaan, maar in streken, waar de strijd tusschen Nederduitsch en Hoogduitsch heviger gewoed heeft. Immers, het is het lat. *census*, hd. *Zins*, de *t* is hyper-Nederduitsch, zoodat dus *tins* eigenlijk op één lijn is te stellen met schertsend-hypercorrecte vormen als *Kipfen* en *Spausswasser*.

In onze Oostelijke provinciën kan men echter binnen onze huidige nationale grenzen ook een zeer sterke, meer indirecte, Hoogduitsche beïnvloeding constateeren, met name in de provincie Groningen, althans bij de bekendste 16de-eeuwsche Groningsche schrijvers. In de werken van iemand als Rengers van ten Post [2]) wemelt het van zuiver Duitsche, vaak zelfs als onvervalscht Hoogduitsch kenbare, woorden. Rengers had reeds een voorstelling, dat er zoo iets als een Hoogduitsche klankverschuiving bestond en die spookt hem voortdurend door het hoofd. Hierdoor is het mogelijk, dat hem een vorm *oicklukende* R II, 9 voor *oogluikend* uit de pen komt. Zijn tijd- en gewestgenoot Abel Eppens [3]) geeft in zijn werk van een soortgelijke

1) *Rekeningen van de Gilden van Dordrecht* (Werken Hist. Gen. III Serie, 6).

2) J. Rengers van ten Post, Werken, uitgeg. door H. O. Feith, I—III, Groningen 1852—53. [door mij afgekort als R.]

3) *De Kroniek van Abel Eppens tho Equart*, uitgeg. d. J. A. Feith en H. Brugmans I—II (= *Werken Hist. Gen.* III S. 27—28) [afgekort als E.]

„tweetaligheid" blijk. Zoo bedient hij zich wel eens van den uitgang *-lich* met verschoven vorm, die hem, den onvervalschten Groningschen huisman, in mondeling gebruik natuurlijk nooit eigen is geweest. Dat blijkt weer ten duidelijkste uit zijn hypercorrecte vormen *onwillick* E I 308, *anhangyck* E I 247, vgl. E II 599, *soerlosick* [1]) E II 22. Zoo is ook zijn uitgang *-ung* als een zeer oppervlakkig vernisje te beschouwen, één enkele hypercorrecte vorm als *vremdelung* E I 222 ontmaskert hem als *ing*-spreker. Hij schrijft trouwens *-unge -inge* om en om.

Wanneer Eppens verder spreekt van *geschepten* E II 478, E I 415 voor „Geschäfte", dan weten we, dat hij ook hier is „plus royaliste que le roi" en indien we nog niet voldoende doordrongen zijn van E's klankverschuivingspsychose, dan zullen vormen als *Masterick* E II 483 en 491 (Maastricht), *tom trot* E II 108 (zum Trotz) en *versmactede*, E I 530 (versmachtte) ons die overtuiging nog schenken.

Eppens is trouwens bijzonder rijk aan hypercorrecte vormen en reeds daardoor een niet genoeg te waardeeren bron voor de studie der 16de eeuwsche uitspraak. Wanneer Eppens *plaetsch* voor *plaats* schrijft, kunnen wij aannemen, dat de auslautende *sk* in Groningschen mond reeds de gutturaal verloren had.

We kunnen a priori vermoeden, dat Eppens als Groninger zijn participia wel zonder *ge-* gesproken zal hebben; hij schrijft ze trouwens ook vaak zonder *ge-*. Ons vermoeden wordt tot zekerheid, wanneer wij hypercorrecte *ge-* vormen als *doergescoten* E II 265, *ondergeslagen* E I 249 (unterschlagen), *hefft sick ondergestanden* E I 64 (unterstanden) en zelfs *ingevuer* E II 142 voor het subst. *invoer* aantreffen. Ook Rengers laat te dien opzichte niet den minsten twijfel, men vgl. *undergeslagen* R I 295, *angeveerdet* R II 9 (voor het Part. aanvaard) *ungeachterfolget* R II 194.

Zoowel Rengers als Eppens hebben nogal eens „last" met

1) Is *soerlosick* slechts slordigheid voor *sorchlosick*? Of speelt de gedachte aan het Duitsche *dorch* (= durch) tegenover het autochthone *doer* Eppens hier parten? Dan zou het verdwijnen der *ch* ook aan klankoverdrijving te wijten zijn.

hun *t*'s. Zoo schrijft Rengers: *moch* (mocht), *hoeffstadt* (hoofdstad) en een hypercorrecte vorm als *misten* R I 328 (missen), terwijl bij Eppens, naast *hoeff* (hoofd) en dgl., talrijke hyperoorrecte schrijfwijzen als *starfft* E I 74 (stierf), *stalt* E I 131 (stal), *liefft* E I 272 (lief), *roefftgudt* E I 201 (roofgoed) en *oncuyst* E I 146 (onkuisch) voorkomen.

Typisch voor Rengers zijn verder schrijfwijzen als *Frangrijck* R II 161 (Frankrijk), *dangberheit* R I 170 (dankbaarheid), *gescheng* R I 323 (geschenk), *krang* R I 192 (krank), *schung* R I 250 (schonk), welke zijn te beschouwen als even zoovele goedbedoelde, maar in werkelijkheid hypercorrecte, concessies aan de orthographie der Hollanders, die immers ook *jong* schreven, waar de Groningers *jonk* uitspraken. Daarmede moet op een lijn gesteld worden de vorm *dringghelt*, die men in *Cameraars-rekeningen van Deventer* III [2], 22 vindt.

Wanneer men bij Eppens herhaaldelijk vormen aantreft als: *verleteden* (verlieten), *genoteden* (genoten), *bodeden* (boden), *erhoveden* (verhieven), *overvylden* (overvielen) en zelfs — als bijzonder kras staaltje van hypercorrecte schrijfwijze — *listygesteden* E I 207 (listigste), dan zal wel niemand meer deze vormen au sérieux nemen. Ze zijn denkelijk een aanwijzing, dat de declinatie-uitgang *-eden* aan Eppens in zijn schooljaren was ingehamerd, maar eenig verband tusschen dezen uitgang en E.'s werkelijke uitspraak bestond er niet.

Wij hebben hier tevens een sprekend voorbeeld, hoe de klankoverdrijving ons intieme bijzonderheden kan doen kennen omtrent de verhouding van den schrijver tot zijn taal. Bij deze beide Groningers zien we nl. in de hypercorrecte vormen dunkt me een tendentie naar Hollandschen kant, wat echter ten eenen male in tegenspraak is met den eersten indruk, die ieder onbevangen lezer uit de werken dezer schrijvers zal krijgen. Immers hun boeken wemelen van woorden, uitdrukkingen en grammaticale bijzonderheden, die men met den besten wil van de wereld niet als Nederlandsch, zelfs in de meest elastische beteekenis, kan beschouwen. Wat leert ons nu deze dualistische

tendentie? M. i. is het duidelijk, dat beider opvoeding nog een volstrekt Duitsch cachet heeft gedragen en dat met name hun onderwijs in lezen en schrijven nog heeft berust in handen van Oostelijk georienteerde schoolmeesters. En ziedaar nu, hoe zich bij beiden, ondanks deze opvoeding, ondanks hun reizen in Duitschland en hun vele Duitsche connecties, ondanks hun jarenlange ballingschap in Oost-Friesland, op rijperen leeftijd een reactie openbaart. Maar we zien ook: de geest is wel gewillig, maar het vleesch is zwak! We moeten daarbij ook bedenken, dat een taalstrijd toen nog een geheel ander karakter droeg dan thans en dat met name de nationale drijfveeren nog nauwelijks in aanmerking kwamen. Maar juist door de grootere onbewustheid van het gebeuren kunnen wij te duidelijker zien, welke omwenteling zich op taalgebied tijdens E's en R's leven bezig is te voltrekken: Groningen zwenkt van rechts naar links! De cultureele expansie van het omhoogkomende Holland begint zich in stijgende mate in Groningen en zelfs reeds in Oost-Friesland te doen gevoelen. Dat deze toenemende expansie, zooal niet voortvloeit uit, dan toch althans grootendeels gepaard gaat met de uitbreiding van het Protestantisme, hoop ik binnen niet al te langen tijd in een bijzondere monographie aan te toonen.

Om te doen uitkomen van hoe groote beteekenis de hypercorrecte schrijfvormen kunnen zijn voor het leeren kennen ook van de subtielste fijnheden der vroegere uitspraak, wil ik ten slotte nog verwijzen op mijn theorie omtrent het ontstaan van den diminutiefuitgang *-tje* [1]), die m. i. een hechten grondslag vindt in de hypercorrecte vorm *Ponstghenavont*, dien men tot driemaal toe in Leidsche stadsrekeningen vindt [2]). Immers wanneer hier de naam van den heiligen Pontianus (anders altijd Ponciaen of Pontiaen genoemd) als *Ponstghen* wordt geschreven, dan bewijst dit, dat de g e s c h r e v e n uitgangen

1) *Zeitschrift für deutsche Mundarten* 1923, blz. 217—231.
2) Meerkamp van Embden, *Stadsrekeningen van Leiden* I, blz. 446, 477, 492. (= *Werken Hist. Gen.* III S., Nr. 32).

-tiaen en *-tghen* in uitspraak nauwelijks verschild hebben. Dat ook de uitgangen *-tiaen* en *-kiaen* ondanks de *t* en de *k* toch de orthographische weergave van dezelfde uitspraak kunnen zijn [1]), bewijst de hypercorrecte vorm *Ponskiaen*, dien men bij Blok, *Leidsche Rechtsbronnen*, blz. 27 vindt: *na sinte Ponskiaens dach.*

In hetzelfde deel van de bovengenoemde Leidsche stadsrekeningen vindt men op blz. 113 een *Claes van Cortkiaen* en op blz. 473 een vrouwe van *Cortiaen*, welke plaatsnaam door Meerkamp van Embden terecht als Kortgene wordt geinterpreteerd. De *Nomina Geographica Neerlandica* naslaande vond ik op blz. 188 van deel II voor de verschillende eeuwen de volgende schrijfwijzen: *Cortkeen*, *Cortekene*, *Cortekine*, *Cortgene*, *Corthiene.* Wanneer we daarbij nu bedenken, dat de tegenwoordige volksuitspraak *Kortjèn* of *Kortjèèn* luidt, dan kan dit alles slechts dienen tot bevestiging van de conclusie die we reeds enkel en alleen uit de hypercorrecte schrijfwijzen hadden kunnen trekken.

Ten slotte vestig ik nog de aandacht op meer algemeen bekende voorbeelden van klankoverdrijving als *kastijden* (mnl. *castîen*), *belijden* (mnl. *belîen*), enz., die oorspronkelijk toch alleen zouden hebben gepast in den mond van individuen als die spreker van thans, die vond, dat men geen oude „koeden" uit de sloot moest halen [2]). Dat men uit het optreden der hypercorrecte *d*-vormen in het mnl. de conclusie mag trekken, dat het proces van de verdwijning der intervocalische *d* is begonnen, is reeds door Franck, *mnl. Gramm.* § 116, Anm. 1, ingezien.

Nu zal menigeen na de lezing van mijn opstel wellicht geneigd zijn, om de gesignaleerde hypercorrecte spreek- en schrijfwijzen min of meer als „gelukkige vondsten", „toevallige ontsporingen" en buitenkansjes voor den modernen philoloog

1) Door mij t. a. p. in den breede betoogd.
2) Mij als historisch medegedeeld.

te beschouwen. Ikzelf heb dat aanvankelijk ook gedacht, maar sinds ik mijn aandacht meer op het verschijnsel heb geconcentreerd, ben ik van liever lede tot de overtuiging gekomen, dat de tendentie tot het hypercorrecte geenszins als een „toevalligheid" is te beschouwen, maar dat ze in tegendeel een uitvloeisel is van een diep-ingewortelde algemeen-menschelijke neiging, die noodzakelijkerwijze haar weerspiegeling in de taal — dat uiterst gevoelige instrument der menschelijke psyche — moet vinden.

Charivarius heeft eens gezegd, dat hij aan de uitspraak der menschen precies hooren kon, tot welken stand zij behoorden. Het komt mij voor, dat hij, voor zoover het 't Hollandsch betreft, wel iets, maar toch niet zoo heel erg, overdreven heeft en dat ieder Hollander van moeder Natuur een tamelijk verfijnd gehoor — zij het dan ook soms onbewust — voor dergelijke subtiele uitspraakverschillen heeft meegekregen. Standsuitspraak en standswoordenkeus bestaat in alle talen en dialecten, al kunnen ze gradueel daarin verschillen, evenals ook de psyche der volkeren, welke die talen spreken, uiteen loopt. Deze taalverschillen hangen samen met, en vloeien m. i. voort uit den standenstrijd. Ter vermijding van alle traditioneele vooroordeelen en voorkoming van niet ter zake doende associaties zou men het woord standenstrijd ook kunnen vervangen door milieu-strijd. Aanvaardt men dezen milieu-strijd als volkomen normaal m. a. w. neemt men aan, dat hij een algemeen-psychologischen ondergrond heeft, dan moet men er op verdacht zijn, dat hij ook uiting vindt in de taal.

Het stijgen op den maatschappelijken ladder gaat gepaard met toenemende innerlijke en uiterlijke verzorging, meerdere ingehoudenheid van onze zeden en gewoonten, cultiveering van den „gentleman" bij ons zelf en ons gezin, meerdere verzorging dus ook van onze taal. Zoodra zich bij den enkeling de neiging tot straffere aanspanning der levenskrachten openbaart, komt — bewust of onbewust — de tendentie, om diè taal als voertuig zijner gedachten te kiezen, die men in de kringen, waarin hij

pleegt te verkeeren, als de edelste, de zuiverste en — zoo men wil — de meest aristocratische beschouwt. Dat geldt evenzeer voor de milieus als voor de individuen. Een langdurige bestudeering van onze dialecten en hun geschiedenis heeft mij de overtuiging geschonken, dat de cultuur-centra het dialectleven in hoofdzaak beheerschen en wat de neigingen van den enkeling betreft, bij de gesprekken, die ik met heel wat dialectsprekers uit de meest verschillende streken heb kunnen voeren, heb ik steeds weer den indruk gekregen, dat hij die zich de cultureel-mindere voelt, zich naar den meerdere richt en nimmer omgekeerd. Later hoop ik mijn opvattingen nog wel uitvoeriger uiteen te zetten. Voor het oogenblik wil ik mij slechts beperken tot het weerleggen van enkele beweringen die worden uitgesproken in een opstel van Heinrich Schröder over *Hyperkorrekte (umgekehrte) Schreib- und Sprechformen bes. im Niederdeutschen* [1]), te meer omdat men uit den titel ten onrechte zou kunnen afleiden, dat de strekking van S.'s opstel eenige verwantschap met die van het mijne zou kunnen hebben.

„Die obere Schicht" aldus S. op blz. 19, „hält ihre eigene Sprechweise für die einzig gute, schöne, richtige, mustergültige und zwar für alle Zeiten mustergültige und wehrt jede merkliche Abweichung von ihrem Sprachgebrauch als schlecht, hässlich, falsch, ungebildet ab, ohne zu ahnen, dass in vielen Dingen die heutige „mustergültige" Sprache nur dadurch zustande gekommen ist, dass die obere Schicht schliesslich doch den von den unteren Schichten ausgehenden Strömungen sich gefügt hat, dass vieles, was heute als das einzig Gebildete gilt, früher als ungebildet angesehen und bekämpft worden ist". Daartegen zou ik in de eerste plaats willen opmerken, dat S. zich vergist, wanneer hij meent, dat de „untere Schicht" haar taal — in eigen kring wel te verstaan — nièt voor de „einzig gute, schöne, richtige, mustergültige" houdt. Ja ik durf

1) *Germ. Rom. Mon.* IX, 19—31, vlg. ook 321—330.

gerust beweren, dat deze „untere Schicht", wanneer men daarbij nog rekening houdt met een „allerunterste Schicht" tegenover het onder haar staande milieu niet minder hermetisch gesloten zal blijken te zijn, dan de „obere" tegenover de „untere". De meening, dat ooit de „obere Schicht" zich geschikt zou hebben naar stroomingen van onderen op, kan ik moeilijk aanvaarden. Wel moet men natuurlijk rekening houden met het feit, dat een omhoogstrevende onderlaag, die zich tracht aan te passen bij de taal van de bovenlaag, daarin niet geheel slaagt, en dat dus in het betrekkelijk zeldzame geval dat de bovenlaag in cultureel opzicht voor goed het onderspit delft, (men denke aan den ondergang van den ridderstand) ook relicten van onderen meekomen. Wanneer Schröder daar nog aan toevoegt dat „beide Sprechweisen nebeneinanderhergehen", „auf der einen Seite die alte, die „mustergültige", d. h. die unnatürliche [!] der Oberschicht, auf der anderen Seite die neue, die sogen. „vulgäre", „ungebildete", die natürliche Sprechweise der Unterschicht, die meistens auch die Zukunftssprache der Oberschicht ist", dan denkt men reeds met huivering aan den tijd, dat beschaafde Hollanders *besjlisjt*, *mẽs* (mensch), *sjich* (zeg) en *loupe* (loopen) zullen zeggen. Een zoodanige taalbeschouwing getuigt in den grond van de zaak van een zoo zwartgallige kijk op de expansieve kracht der beschaving, dat men aan allen vooruitgang zou wanhopen.... wanneer deze pessimistische conclusie ten opzichte van de taal niet ten eenen male in strijd was met de opvatting, die wij omtrent de verspreiding van andere cultureele waarden hebben.

Schröder en velen met hem onderschatten de kracht, die van een superieure minderheid kan uitgaan. Het is m. i. niet meer vol te houden, dat bij de taalevolutie de meerderheid ten slotte onherroepelijk den doorslag geeft en dat voor de cultureele voorgangers ten opzichte van de taal de droeve rol weggelegd zou zijn om maar bij de pakken te gaan neerzitten omdat alle „kunstmatige" taalcultiveering een hopeloos roeien

tegen den stroom zou zijn [1]). Ziet slechts naar de spreektaal, ziet naar de dialecten, die ongekunsteld en vrij hun eigen natuur uitleven, bestudeert de natuurlijke volkstaal en ge zult eens zien, hoe geheel anders het daar toegaat dan in ons algemeen beschaafd! Dat heeft men vaak uitgeroepen en met luider stem... maar men heeft het niet gedaan. En dat wreekt zich nu wel wat op veler taalbeschouwing die vaak volmaakt in strijd is met de feiten, zooals ze zich in de volkstaal en in de dialecten aan ons voordoen. Men moest eens weten, hoe er ook onder de dialectsprekers geschoolmeesterd, gespot, gehekeld en gereglementeerd wordt! „Dat mag je niet zeggen", zegt moeder de vrouw (zelf onvervalscht dialectspreekster) tegen het zoontje, dat thuis komt met een dialect-woord, dat hij op straat of bij de lagere bevolking heeft opgevangen. Is het een obsceen woord? Volstrekt niet. Maar de klanken ervan hebben voor het oor der moeder iets onsympathieks, iets van den pauper, waardoor zij het niet in haar huis wil dulden; en als moeders gebod niet wordt opgevolgd, zal vader het er wel uit krijgen. Grondiger trouwens dan het verbod werkt de spot. Vandaar dan ook de groote invloed, die de speelplaatstaal heeft op het dialect der opgroeiende generatie. Onbarmhartig als een schare trekvogels op een zieken of zwakken achterblijver vallen de jongens aan op den ongelukkigen knaap, wiens uitspraak de herkomst uit een in de oogen der jeugd lager milieu verraadt. Meisjes wenden zich met stille afkeer van een dito-medescholierster af. Zoo gaat het in de scholen van het platte land, zoo gaat het ook in onze stadsscholen; internaten daveren van de spotroepen, die leerlingen met platte uitspraak naar het hoofd worden geslingerd... zoolang, tot zij — die door hun medescholieren als de lageren beschouwd worden — zich naar de spraak van hun milieu geschikt hebben. Een enkele maal komt het ook voor, dat de uitspraak van den docent den stempel draagt van een milieu beneden dat van zijn leerlingen.

1) Welke rol bij een dergelijke taalbeschouwing eigenlijk aan het taalonderwijs wordt toegekend, is niet geheel duidelijk. Of is alle onderwijs „onnatuurlijk"?

Hij is enkel door deze omstandigheid reeds zoo zwaar gehandicapt, dat er al heel wat bijzondere kwaliteiten tegenover moeten staan, wil hij in zijn beroep nog slagen. Ziedaar de vrijheid van de spreektaal! Es ist die alte Geschichte, doch bleibt sie immer neu: overal openbaart zich het streven om „platte” woorden en klanken door belachelijk maken naar beneden weg te werken, en om zich te richten naar die taal, waarvan de „fatsoenlijksten” van het milieu waarin men verkeert, zich bedienen. Deze neiging tot abandonneeren bestempelde ik op blz. 165 als antipathie. Toch is dit wellicht niet geheel het juiste woord. Indien ik b.v. mijn taalgevoel raadpleeg, dan zal ik wel-is-waar mijn verhouding ten opzichte van woorden als *sjich*, *besjlisjt*, enz. als antipathie moeten bestempelen, maar *koesier*, *poesse*, *zwesse*, *mus* hebben voor mij aan den anderen kant toch ook een leuk-naïef en vriendelijk-ouderwetsch cachet. Ik zou onze verhouding tot deze uitspraak niet anders kunnen aanduiden dan door te zeggen, dat ze ons een welwillend glimlachje afdwingt. Men onderschatte echter niet de doodende kracht van dit lachje (dat ook de oude modes en kleederdrachten doet verdwijnen), het is een duidelijk symptoom, dat deze uitspraak naar de laagste kringen afdaalt.

In de schrijftaal openbaart zich in meer verfijnden vorm hetzelfde streven. De reactie tegen de verstarde taal van vóór '80 en de meedoogenlooze spot, waarmede reeds Multatuli de taal zijner tijdgenooten hekelde, zijn historisch in alle opzichten gerechtvaardigd gebleken. Maar niet om het feit, dat er een superieure taal bestond, waarvan leiders en voorgangers zich bedienden — zulk een aristokratentaal heeft in alle tijden en alle landen bestaan, ja zonder haar is geen taalgemeenschap van eenigen omvang denkbaar — doch om het feit, dat deze taal het gedachtenvoertuig geworden was van kringen, die in werkelijkheid niet meer superieur waren: ons Nederlandsch was het versteende omhulsel van een innerlijk vooze vrucht geworden. „Weg met deze oude doodgravers-uniform, leve de vrije individualiteit” riepen de mannen van '80 en zij schiepen

„het proza, dat van uit de oneindigheid der kunstenaarsziel als een klankenzee komt aanstroomen". „Leve de vrijheid, weest natuurlijk!" echo-den enkele andere individualisten en ze construeerden een schrijftaal in hemdsmouwen, het „schrijf, zooals je spreekt". De bedoeling was goed, maar in de geschiedenis zal deze creatie waarschijnlijk slechts vermeld staan onder de hypercorrecte uitwassen, die achteraf geen levenskracht bleken te bezitten. Al te vurig nagestreefde „eenvoud" gaat immers ongemerkt over in gewilde natuurlijkheid en pedante précieusheid. Ik wil mij thans niet verdiepen in philosophische beschouwingen omtrent de begrippen „vrijheid" en „ongebondenheid" maar meen toch, dat ten opzichte van de verkeerstaal de „natuurlijke" regel geldt, dat wij ons mondeling en in geschrifte richten naar de „besten". Moet het persoonlijk cachet in taal en stijl dan met geweld onderdrukt en naar algeheele nivelleering gestreefd worden? Geenszins! Maar „quod licet Jovi, non licet bovi" en „du sublime au ridicule il n'y a qu'un pas". Aan de „besten" moet ook hier weer de meeste vrijheid gelaten, of liever: wordt de meeste vrijheid gelaten — alle doctrinarisme ten spijt. Richtsnoer bij alle taalverandering blijft deze taal der „besten". Hun taal vindt een meer of minder geslaagde weerklank in de taal der massa. Daarbij is van belang, dat alle milieus, groote zoowel als kleine, eigen toppen hebben en dat zeer superieure en invloedrijke milieus een langzame maar zekere „Fernwirkung" op de minder expansieve uitoefenen. Het is dus een groote dwaling, te meenen, dat bij de taalverandering de meeste stemmen gelden. Het tegendeel is het geval. Evenals bij alle andere cultureele ontwikkeling, zoo ook bij de taalontwikkeling, bepaalt niet de meerderheid, maar een invloedrijke minderheid de richting, welke de latere generaties zullen (om niet te zeggen: willen) volgen.

Elk individu met normale vitaliteit heeft dus het streven om de taal van de besten uit zijn milieu na te volgen. Zijn de grenzen van zijn milieu eenigszins vaag en komt hij veel met personen uit een ander milieu in aanraking, dan zal hij hoofdzakelijk

de taal van dàt milieu aannemen, waartoe hij zich het meest aangetrokken gevoelt. Gaat de ontwikkeling van zijn milieu, zijn familie of hemzelf in stijgende lijn — en doorgaans alleen zulke personen laten in de geschiedenis hun sporen achter — dan zal aan dit individu dus van nature een streven eigen zijn, om zijn taal te perfectionneeren naar het model van de taal van een hooger milieu. Dit streven wordt echter niet zelden geneutraliseerd door het feit, dat taal en uitspraak op bepaalden leeftijd min of meer in een toestand van consolidatie komen en betrekkelijk onveranderlijk blijven. Hoe ouder men wordt, hoe minder men over 't algemeen zijn taal en uitspraak nog zal veranderen. Daarbij zijn echter individueele schommelingen waar te nemen, zoo is er in dit opzicht een sterk verschil in gevoeligheid — vooral ten opzichte van de uitspraak — bij mannen en bij vrouwen. Ik heb in *Tschr.* XXXIX, 241 reeds op het grooter taalkundig adaptatie-vermogen der vrouw gewezen. Bij het aanleeren van vreemde talen is dat, althans voorzoover het uitspraak en vaardigheid in het spreken betreft, ook statistisch aan te toonen. Het gemiddelde aantal punten, dat de vrouwelijke candidaten bij de middelbare examens voor dit onderdeel verwerven, is hooger dan bij de mannen. Meer dan eens heb ik ook kunnen waarnemen, dat dames op visites niet alleen een straffere houding en deftiger gebaren aannemen, maar er zelfs een aparte visite-uitspraak op na houden, die haar in haar gewone doen niet in die mate eigen is: zij gaan haar lange *e*'s en *o*'s met hooger, haar korte *e*'s en *u*'s met lager tongstand spreken, terwijl de lange *a*'s iets meer genasaleerd worden. Trouwens ook bij mannen kan het aanpassingsvermogen soms een zeer hooge graad van gevoeligheid bereiken. Ik ken personen, wier uitspraak van tijd tot tijd verandert, omdat zij zich min of meer richt naar die van het milieu, waarin zij gedurende een bepaalde periode verkeeren. De leeftijd van 4—18 jaar is natuurlijk over 't algemeen het gevoeligst voor alle verandering. Valt het omhoogkomen van een bepaald gezin dan ook in de periode, waarin de kinderen

nog dezen leeftijd hebben, dan zal men meestal frappante uitspraakverschillen bij kinderen en ouders kunnen constateeren waarbij men doorgaans kan opmerken, dat de uitspraak van moeder een soort van tusschenstadium tusschen die van kinderen en vader vertegenwoordigt, terwijl bij vader nog het meest van de taal van het oude milieu is blijven hangen [1]). Buitengewoon gevoelig zijn hier natuurlijk weer in de eerste plaats de meisjes. Meisjes uit de allerlaagste volksklasse, die plotseling in hoogere milieus komen, maken zich reeds binnen weinig tijd na het verlaten der volksschool een volkomen veranderde uitspraak en woordenkeus eigen. De taal van zoogenaamde „daghitjes", wordt, wanneer de vereering voor de mevrouw maar voldoende groot is, na verloop van tijd soms een copie van de taal der meesteres, in uitspraak, in woordenkeus, ook in stopwoordjes. Is de mevrouw een Indische, dan zal men niet zelden kunnen waarnemen, dat ook het meisje na eenigen tijd met Indisch accent gaat spreken. In mijn naaste omgeving heb ik krasse voorbeelden van een dergelijke ver-Indisching van de taal van onvervalscht Hollandsche meisjes waargenomen. Dit zijn allemaal voorbeelden tot staving van ons gevoelen, dat we in de navolging van den cultureel hooger staande, zooal niet de belangrijkste, dan toch een zeer belangrijke factor bij de taalontwikkeling hebben te zien.

Nu leidt elke navolging occasioneel tot overdrijving, vooral wanneer deze navolging is voortgesproten uit het streven om hooger te zijn ... of te schijnen. Die overdrijving kunnen we in het bijzonder waarnemen wanneer het individu plotseling uit zijn gewone milieu naar een hooger milieu wordt overgeplant, waar het zich voor geheel nieuwe ontwikkelingsmogelijkheden geplaatst ziet. Zijn uiterlijke gedragingen geven doorgaans al heel spoedig blijk van een sterk op- en neer-gaande levenscurve. De lokken van den jongen kunstenaar, die zich pas

1) Tenzij vader een belangrijk afwijkend dialect heeft gesproken. Dan is vader moeder de baas, want dan geldt het een bewuste taalverandering, zie daarover Tschr. XXXIX, 241.

aan een philistreus milieu heeft ontworsteld, zijn te lang, de boorden van den aankomenden kantoorbediende zijn te hoog, de buigingen van den kappersbediende te zwierig, de gouden horloge-ketting van den O. W.er is te dik. „De jonge man zag er te deftig uit, om een heer te zijn" las ik eens. Heeft deze opmerking niet een diepe psychologische beteekenis? En zijn al deze uiterlijkheden ten slotte niet de symptomen van heel wat meer innerlijke onevenwichtigheden en ontsporingen? De beginner verraadt zich nog door zijn schutterigheid, door overmatige en gedeeltelijk doellooze krachtsinspanning, kortom door een in 't oog springende hypercorrectheid.

Natuurlijk wil ik de tendentie in de taalontwikkeling niet geheel op één lijn stellen met een modegril, maar toch bestaat er tusschen de mode en de taal in zooverre verwantschap, dat ze beide op gewoonte berusten [1]). Alleen is de mode een snel varieerende, de taal een langzaam varieerende gewoonte. Zoo zullen dus in de taal van het individu niet altijd onmiddellijk de reflexen van milieu-wisseling waarneembaar zijn, maar wel springen ze duidelijk in het oog, wanneer men de taal der verschillende generaties van één familie onderling vergelijkt. Nu ben ik van meening, dat met name in die families, waar de ontwikkeling niet langs lijnen van geleidelijkheid plaats heeft, maar waar het omhoogkomen min of meer plotseling gaat, de neiging tot doorslaan, tot overdrijving en dientengevolge tot klankoverdrijving en hypercorrecte taalvormen aanwezig is.

Overal waar milieu-menging plaats heeft of waar de ontwikkeling met schokken gepaard gaat, kan men dus a priori met een sterke neiging tot hypercorrecte taalvormen rekenen. Zoo is de taal van personen, die met één been in het lagere en met het andere in het cultureel hoogere milieu staan, als:

1) Ten opzichte van de mode zien we ook een gelijksoortig verschil tusschen mannen en vrouwen als ten opzichte van de taal. Ondanks het feit, dat de damesmode aan veel sterkere fluctuaties onderhevig is, passen dames zich vrij snel èn gehoorzaam aan, terwijl heeren doorgaans een tamelijk indifferente houding aan den dag leggen.

dienstbode, winkeljuffrouw [1]), kappersbediende, stadsveehandelaar (die zich in zijn verkeer met de boeren door een merkwaardig hyperdialect pleegt te onderscheiden), in de stad gevestigde boer (en nog meer de boerin) niet zelden een „Fundgrube" van hypercorrecte vormen. Terloops merk ik op, dat het geen toeval is, dat men juist onder de vreemde woorden zoo talrijke hypercorrecte vormen aantreft; in de eerste plaats staan ze niet in het vaste verband der autochthone klankgroepen en in de tweede plaats behooren de vreemde woorden over 't algemeen tot de springende woorden, die vrij plotseling eerst van het eene volk op het andere en dan van het eene milieu op het andere overgaan. Ik heb nooit een speciale studie gemaakt van ons Indisch-Hollandsch, maar vermoed, dat ook op dit ontmoetingsterrein van twee culturen heel wat overdrevens en hypercorrects zal zijn aan te treffen. Verder zullen we het verschijnsel duidelijk kunnen waarnemen in alle rand-, naad- en overgangsgebieden tusschen kerndialecten, in gebieden met gemengde bevolking (als de Veenkoloniën) in steden met vlottende en vlug aanwassende bevolking, bij personen wier beroep een contact met zeer verschillende milieus of een eenigszins tweeslachtige levenshouding meebrengt: handelsreizigers, venters, veehandelaars, concierges, kosters, sergeants, polderjongens, schippers, zeelieden. Kinderen neigen natuurlijk, vooral in de eerste schooljaren, zeer sterk tot hypercorrecte taaluitingen.

Kortom juist die „overgangs"- en „mengtalen" van personen met tweeslachtige, gemengde of halve cultuur, die talen waarvoor de rechtgeaarde philoloog over 't algemeen als „onecht" en „verbasterd" eenigszins den neus heeft opgetrokken [2]) zijn het rijkst aan hypercorrecte vormen.

---

1) De uitspraak van winkeljuffrouwen is m. i. bijzonder interessant. Bij haar hoort men: *veef* (vijf), *zant* (cent), *zieventig* (70 met stemhebbende *z*), *habbe* (hebben) en *gølde* (soms met hyper-nonchalante weglating der *d*), óók — neen: juist dan — wanneer haar ouders *vaif* of *faaf*, *sjint*, *seifeteg*, *hibbe* en *guulde* (met gesloten *u* en dikke *l*) zeggen. Het komt mij voor, dat trouwens ook bij studenten uit plat-sprekende milieus een soortgelijke tendentie is waar te nemen.

2) Er komt nog bij, dat deze talen zoo uiterst moeilijk exact zijn te bestudeeren. Men heeft er geen vat op.

Eén belangrijke groep noemde ik nog niet uitdrukkelijk met name, omdat de saamhoorigheid der individuen, die men daartoe moet rekenen, minder door beroeps- dan wel door psychologische verwantschap wordt bepaald. Ik bedoel over 't algemeen het mousseerende element der bevolking; de minder hokvasten onder ons, de bohémien- en kunstenaarsnaturen, de anti-traditioneelen, enz., een groep dus, die men wellicht nog het best zou kunnen samenvatten onder den naam pioniers. Ze vormen de eeuwig zich regenereerende minderheid, wier beteekenis en waarde voor de gemeenschap nimmer straffeloos kan worden over 't hoofd gezien. Ik acht het een der ernstigste leemten der huidige historische taalkunde, dat de invloed dezer minderheid nog zoo weinig tot zijn recht is gekomen. In de litteratuur- en cultuurgeschiedenis wordt de beteekenis van heroën des geestes naar waarde geapprecieerd en de golvingen en trillingen die door de stuwende kracht dezer voorgangers worden veroorzaakt, worden nog tot in het verre nageslacht waargenomen. Zoodra het echter de taalgeschiedenis — toch ook cultuurgeschiedenis! — betreft, schijnt het, of de „massa" onherroepelijk den doorslag geeft. Ging de wijzer der cultuurgeschiedenis naar omhoog, die van de taalgeschiedenis schijnt hopeloos omlaag te gaan.

Natuurlijk is het geenszins mijn bedoeling te beweren, dat de sporen van den superieuren mensch in de taal evengoed waarneembaar zouden zijn als de invloed hunner gedachten in de beschavingsgeschiedenis. Daarvoor is het verschil tusschen taal en geest toch weer te groot en de taal blijft ten slotte toch slechts het voertuig der gedachte. Maar wel ben ik overtuigd dat althans de superieure milieus een sterken invloed op de taalontwikkeling hebben. Daarbij speelt echter de kwestie van het individu toch weer een rol, in zooverre namelijk de geestelijke leider òf uit een milieu van geestverwanten voortkomt, òf een dergelijk milieu om zich vormt.

Gelooft men aan den invloed van toonaangevende milieus op de taal, dan zal men tevens de relativiteit van het begrip

„hypercorrect" eerst ten volle gaan beseffen. Is niet de kiem van alle geestelijke evolutie op één lijn te stellen met de kiem tot het hypercorrecte? Heeft de conservatieve tijdgenoot aanvankelijk niet van alle geestelijke vernieuwing gezegd, dat ze „overdreven" was [1]). Het nageslacht zal als correct en wetmatig erkennen, dat wat slaagde; als overdreven, hypercorrect en foutief dat wat in de kiem werd gesmoord. Klankwettige vormen zijn de vliegers die met succes zijn opgegaan, hypercorrecte vormen zijn de wrakstukken van verongelukte vliegers. Of, om het wat wetenschappelijker uit te drukken: hypercorrect is de taalverandering, zoolang ze nog incidenteel is; habitueel geworden taalverandering daarentegen is gelijkbeduidend met klankwettige verandering. Tusschen hypercorrecte en klankwettige taalverandering is dus geen verschil in aard, maar uitsluitend in graad.

Zijn dus de hypercorrecte taalvormen principieel niet van de klankwettige taalvormen te scheiden, dan mag men daarin naar mijn meening een zeer belangrijk argument zien, voor de conclusie, dat ook de klankwettige taalverandering sprongsgewijze door nabootsing van den hoogere door den lagere is ontstaan en dat we dus — met Schuchardt — in de dooreenmenging van individuen uit verschillende milieus de belangrijkste factor van alle taalverandering hebben te zien. Een toestand van absolute rust bestaat toch immers niet. Mengingen, omwentelingen en verschuivingen hebben eigenlijk altijd plaats. Nu eens wordt hier een polder drooggelegd, dan daar een land ontgonnen, dan weer trekt deze stad aanzienlijke contingenten plattelandsbewoners tot zich — om nog te zwijgen van het aantal huwelijken van personen uit verschillende plaatsen of uiteenloopende milieus.

1) Terloops zou ik willen wijzen op het zoogenaamd geaffecteerd spreken, dat men algemeen als een zuiver particuliere liefhebberij van enkele overdreven fatten beschouwt. Het komt mij voor, dat deze hebbelijkheid behoort tot die vele imponderabiliën, die een al te zeer schematiseerende taalwetenschap als strijdig met de goede orde uit de fiches-doos heeft verbannen.

Is b.v. een Amsterdamsche klankontwikkeling *ae* > *ǭ* niet de resultante van een aaneenschakeling van mislukte *a*-nabootsingen door oorspronkelijke *ę̄*-sprekers? Wanneer de Noord-Hollandsche plattelanders zich thans door een uitspraak *boite* en *hois* kenmerken, berust dat dan niet daarop dat de boeren die 300 jaar geleden stellig nog *buten* en *huus* uitspraken, de tweeklank der stedelingen op gebrekkige d. w. z. hypercorrecte wijze hebben nagebootst? Op dezelfde wijze b.v. als ook Duitschers onzen miniem gediphthongeerden *ui*-klank met geprononceerde diphthongeering plegen weer te geven — wat hun oor toch blijkbaar volkomen bevredigt.

Hoe het zij, ik meen in het bovenstaande te hebben aangetoond dat de goedbedoelde vormen onafscheidelijk zijn van alle taalevolutie. Ze zijn niet als een „toevalligheid" te beschouwen maar als een normaal symptoom, dat de polsslag van het taalleven geregeld begeleidt. De taal is niet te vergelijken met een slanke den, die kaarsrecht omhoog streeft, maar met een knoestigen eik. Talrijke knobbels verraden als even zoo vele onvolgroeide uitwassen, dat hier eens loten zijn uitgekomen, die oorspronkelijk dezelfde tendentie tot normalen wasdom hadden als de naast hen staande hoofdstengel, maar die — door wie weet welke oorzaak — tot spoedige verschrompeling gedoemd waren.

Leiden, October 1924. G. G. KLOEKE.

J. DE HARDUIJN'S EN G. GEZELLE'S VERTALING VAN HET „DIES IRAE".

De zeventiende-eeuwsche Zuidnederlandsche priester-dichter Joost De Harduijn (1582—1641) kondigt in menig opzicht Guido Gezelle aan. Merkwaardige overeenkomsten worden aangetroffen tusschen beider natuurpoëzie, psalmen- en hymnenberijmingen.

Doen volgende verzen bvb. niet onwillekeurig denken aan Gezelle's „Boodschap van de Vogels"?

„De Voghelkens ghecleet in pluymighe livreyen
Siet men hier oock ontrent gaen nesten / en vermeyen:
End' elck naer zijnen aerd / hier knotert / en daer fluyt
Hier sierickt / daer kivit / daer tiereliert / en ruyt"
(Godd. Lof-Sanghen Ghendt 1620: 103 psalm, 73 str.).

„Kinders van het pluimgeslachte,
. . . .
. . . .
Gij, die piept en tiereliert,
Gij, die wistelt en die teutert,
Gij, die knotert en die kneutert,
Gij, die wispelt en die fluit,
enz. . . . ."
(*G. Gezelle*, 1854—55).

Indien er tusschen beide fragmenten gelijkenis bestaat, dan wil dit daarom niet zeggen dat de eene dichter den anderen geïnspireerd zou hebben — want het schijnt vast te staan dat een der koren uit Aristophanes' Vogelspel (Ornithes) ten grondslag ligt aan Gezelle's „Boodschap" [1]) — maar het wijst in ieder geval op een gelijkbesnaard zeer ontwikkeld natuurgevoel en met het oog op de beteekenis van De Harduijn is dit wel belangrijk.

1) Vgl. H. Walgrave „Het leven van G. Gezelle" (Amsterdam-Wereldbibl. 1923) I p. 100.

Zijn volgende verzen ook niet echt Gezelliaansch en buitengewoon voor hun tijd:

„Den soeten Voghel-sangh / die s' hoort van alle sijen / [1])
Comt daer oock heuren gheest verquicken / en verblijen /
Als zy van tusschen 't rijs of 't lommerachtich riet
Den cleynen Nachtegael hoort gorghelen zijn liet.
Als zy daer de Leeuwerck hoort vreughdigh tiere-lieren /
En dien siet langhst de locht al tuymelende swieren /
Als sy de Quackel hoort hoe sy ghedurigh quackt
Heur brekekex Coax / en naer den reghen snackt.
'T musschen ghesierick heesch / der Duyven lief roekoucken /
En 's Reyghers luy gheschrey, commende uyt verre houcken /
Des Couckcouks ouden lul / en 't Spitters soet gheluyt /
Der Cyskens Cnoteringh / en 's Spreeuwen wildt ghefluyt".

(„Den Val ende Opstandt van David" — Ghendt 1620 — v. 109—120).

Maar thans moge onze aandacht vooral gevestigd zijn op beider „Dies Irae" vertaling. Hoogst merkwaardig lijkt ons de uitkomst van een vergelijking tusschen hunne vertolking van die kerkhymne. Ter nadere toelichting mogen de twee teksten hier, in hun geheel, onder elkaar geplaatst worden [2]).

J. De Harduijn (Godd. Lof-Sanghen 1620: p. 174—6) [3])

G. Gezelle (Kerkhof-blommen 1858)

1. Dien *dagh* vol van gheschille /
Sal verbranden d'aerde stille /
Tuyghen David en Sibille.

Kwade *dag* die al de dagen
eens lijk asschen weg zult vagen,
zoo 't Sibille en David zagen;

1) Er is spraak van Bethsabea.
2) Vetdruk wijst op sterkere gelijkenis dan cursiveering.
3) Een tweede — lichtelijk verschillende — lezing van De Harduijn's Dies Irae-overzetting komt voor in „Den gheestelijcken Nachtegael" ('t Antwerpen, By Jan Cnobbert, 1634) op pag. 156—163 (I) onder den titel: „Sequentie voor de Dooden".

2. Hoe moet elck een dan verschrommen?
Als den Rechter sal aencommen /
Om de quaede te verdommen.

Welk een gruwel 'n zal 't niet wezen,
Als de Rechter, opgerezen,
't goê zal uit het kwade lezen!

3. Het trompet / o wonder dinghen!
Sal de doode doen ontspringhen /
En ten oordeel alle dwinghen.

Wondere trompetrumoeren
zullen al de graven roeren
al die dood zijn throonwaards voeren.

4. Op dien dagh / en op die huere
Sal de dood / met de natuere /
Staen in schrickel / en in ruere.

Stom zal staan de Dood en 't Leven,
Als de dooden antwoord geven,
Staan, en voor den Rechter beven.

5. Men sal daer den *boek* ontsluyten
Om al 's Weerelts quaet te uyten /
Niet en zalder blijven buyten.

't Zal een *boek* te voorschijn komen
waarin 't al staat opgenomen
dat het oordeel Gods moet schroomen,

6. Soomen 't Vonnis sal gaen strijcken;
Al 't verholen moet dan blijcken:
Sonder het minst af te wijcken.

Als de Rechter, neêrgezeten,
Al 't verdoken kwaad zal weten,
Straffen ende niets vergeten.

7. *Wat* sal ick cattijf dan maecken?
Wie sal voorstaen mijne saecken?
Als den goeden ducht te blaecken.

Wie zal dan toch mijn verweer zijn,
Wat mijn voorsprake of begeer zijn
Als de goeden zelf verveerd zijn?

8. Coninck der Almogenthede /
Fonteyne claer der soetighede /
Leydt my dogh ter saelighede.

Koning, schrikbaar en grootmachtig,
bron van goedheid, nederslachtig
bid ik U, weest mij indachtig!

9. Soeten Jesu! wilt ghedincken /
Dat gh'u compste my quaemt schincken /
Och en wilt mij niet vercrincken.

Jesu, wilt toch wel gedenken:
Als gij mij kwaamt 't leven schenken,
was 't om me op dien dag te krenken?

10. Ghy *socht* my laf / mat / en *moede*:
Ghy *kocht* mij met uwen bloede:
Dit sy dan tot mijn behoede.

Jesu, *moê van zoeken* naar mij
hebt ge 't kruis geleên, en daar mij
eens zoo dier *gekocht*: ach spaart mij.

11. Rechter der rechtveerde *vraecke* /
Dat ick u ghenae dogh smaecke /
Eer ick dien dagh ghenaecke.

Schoon 't uw recht zij van te *wreken*,
Wilt my vrij van zonden spreken
eer die dag komt aan te breken!

12. Ick versucht om mijn misdaeden /
En met *schaemt* stae ick ghelaeden:
Spaert my o God der ghenaeden.

'k Zuchtte als een ter dood verwezen,
maar mijn *schaam*rood schuldig wezen
hoopt op Uw bermhertig wezen;

13. Die *Mariam* hebt verheven /
En den *moordenaer* doen leven:
Hebt my oock goe hop' ghegheven.

Wierd *Maria* 't eeuwig leven,
Wierd den *moordnaar* hoop gegeven,
hopen durve ik ook, en beven.

14. **Onweerd is myn** offerande;
Maer ghy syt zeer *goeder*hande:
Dooght dat ick dan niet en *brande.*

Heere, **onweerdig** is **mijn** bede;
doch, laat me, uit *goed*jonstigheden,
vrij van 't *vier* der eeuwigheden!

15. *Met u schaepkens comt my* **leyden:**
Uyt de bocken wilt my **scheyden:**
En ter rechter handt verbeyden.

Laat mij bij uw schaapkes **weiden,**
Wilt mij van de bokken **scheiden**
en ter rechter hand geleiden.

16. Dat ick dogh dit soo *ghebijde*;
Als ghy die **vermaledijde** /
Jaeghen sult ter slincker *zijde.*

Moet gij dan **vermaledijden**
en het eeuwig vier doen *lijden*
roept tot mij: „Gebene*dijden*"!

17. Hier toe ick mijn *hert* u sende
En in **asschen** ick dat wende /
Hebt dogh sorghe voor mijn hende.

Want ik kome al jammerklagen,
't herte als **asschen** rouw geslagen
hulpe in mijnen doodstrijd vragen.

18. *Als* den mensch *zal sijn verresen*
Om van u te sijn verwesen
Stelt hem dan bij d'uyt-ghelesen.

Dag van weedom en van boeten,
als gij zult verrijzen moeten
en gerecht zijn om uw' zonden,

19. Wilt hem *Godt* hier toe dogh *spaeren* /
Wilt hem Jesu dogh beswaeren
In u rust met d'Hemel-schaeren.

mensch, *God spare* u in die stonden!
Zoete Heere Jesu mijn,
laat ze in ruste en vrede zijn
in alle eeuwen! Amen.

Met het onder elkander plaatsen van deze twee lezingen wenschen we vooreerst de aandacht te vestigen op een in 't oog springende gelijkenis in woorden en rijmklanken bij beide dichters en daarenboven te doen uitschijnen hoe De Harduijn hier Gezelle zeker evenaart.

Dat er bij Gezelle strophen voorkomen die eenvoudig een variante of nagalm van De Harduijn's tekst lijken (9, 13, 15, 16) en veel woorden en wendingen die er rechtstreeks aan herinneren of eenvoudig vernieuwd werden — hoeft wel geen betoog. Doch natuurlijk rijst daarbij de vraag of De Harduijn's lezing niet ten grondslag ligt aan Gezelle's. Die vraagt lijkt ons wel bevestigend te moeten beantwoord worden. Behoort het immers tot het gebied der onmogelijkheden niet dat twee dichters, hoe gelijkbesnaard ook, tot dergelijke overeenkomsten in de vertaling van eenzelfde origineel geraken, zonder door elkaar eenigszins beïnvloed geweest te zijn? Wij weten trouwens dat Gezelle graag te rade ging bij oudere dichters; in het „prospectus" tot zijn „Dichtoefeningen" bekent hij zelf: „bij het werken daaraan heb ik liefst naar oude Vlaamsche dichters opgezien" en dit zal ongetwijfeld het geval geweest zijn met zijn „Dies Irae" vertaling. Als men bedenkt in hoe korten tijd hij de „Kerkhofblommen" samenstelde, moet het niet verwonderen dat hij naar bestaande vernederlandschingen zou uitgezien hebben, ten einde zijn nieuwe vertaling van deze sequentia er bij aan te passen. Slaafsch deed hij het daarom niet — er is bewuste moderniseering — maar invloed is toch duidelijk te erkennen. Dat zijn keus op De Harduijn viel, getuigt zeker van zijn waardeering voor hem. — Indien nu ons vermoeden, als zou Gezelle hier van De Harduijn afhankelijk zijn, gegrond is — dan mogen we niet nalaten te wijzen op de groote verdienste van De Harduijn's berijming. Hij gelukte er in het geheimnisvolle rhythme van de Latijnsche hymne op aangrijpende wijze weer te geven. Gloeit er zelfs vaak niet iets warmers in zijn poëzie, dan in die van Gezelle? Zijn sommige strophen (2, 16, 19) niet kernachtiger?

Zeker hebben wij hier een zeer bewonderenswaardige Nederlandsche „Dies Irae"-vertaling en het is aan De Harduijn te danken dat Gezelle ons een navolging geschonken heeft die, tot nog toe, als ongeëvenaard beschouwd werd [1]).

Ook om die reden verdient De Harduijn een eervolle plaats in de geschiedenis van onze letteren.

O. DAMBRE.

KLEINE MEDEDEELINGEN.

124. JOAN DE BRUNE, DE JONGE.

In de Ontwikkelingsgang der Nederl. Letterk., 2e druk, IV p. 328 schrijft prof. te Winkel over Joan de Brune, de Jonge: „en vertaalde in 1641 diens (d. i. Franciscus Junius') beroemd werk „De Schilderkunst der Oude", dat hij aan Frederik Hendrik opdroeg". Het eerste deel van deze mededeeling is niet juist: Joan de Brune vertaalde het werk van zijn oom niet, hij bezorgde de vertaling, die van Franciscus Junius zelf was, en voorzag het boek van een voorrede en een opdracht aan Frederik Hendrik. Dat Junius zelf de vertaler was, blijkt uit enkele zinsneden van die voorrede. „Zijn twintig-jarig verblijf in Engelland, heeft hem de zucht tot het nauwpuntigste verstand van zijn moederlijke taal niet konnen ontwringen. Een tastelijke proeve hier van verstrekt het tegenwoordig Boek; geschreven in zulke tarmen, dat thien regels daar van konnen grondvesten d'achtbaarheyd van een Man die onze taal verstaat, niet in haar oppervlies, maar wiens kennisse dringt tot den grond toe, als de schoonheyd van een diamant" [2]).

Haarlem. G. A. BRANDS.

---

1) vgl. A. Walgrave: Gedichtengroei (Haseldonckx. Hoogstraten 1914) p. 74.
2) Zie: Jok en Ernst, blz. 492, in: Alle Volgeestige Werken van J. de Brune de Jonge. Amsterdam. 1681.

EEN BELANGRIJK VLAAMS WOORDENBOEK UIT DE ZESTIENDE EEUW.

Het is wel zonderling dat een hoogst merkwaardig woordenboek aan de aandacht van de onderzoekers kan ontsnappen, terwijl het sinds lang in de toonkast van een openbaar museum door tal van bezoekers bekeken is. Bij een bezoek aan het Museum-Plantijn te Antwerpen viel mijn oog op een mij onbekend woordenboek van 1562, dat niet voorkomt in de uitvoerige lijst van *De Vlaamsche vertaal- en woordenboeken tot 1700*, door H. Sermon opgemaakt [1]) en dat ik mij ook niet herinnerde elders vermeld gezien te hebben.

De titel luidt:

Naembouck / *Van allen natuerlicken ende ongheschuumde vlaemsche woorden / ghestelt in ordene by a b c / ende twalsch daer by ghevought / tot voorderinghe van der jongheyt in beyde de talen: van nieuws verbétert ende van veel Vlaemsche woorden grooteliken ghemeerdert.*

Het is gedrukt:

Te Ghent /
Recht over 't Schepenhuus
by Henric van den Keere / op den houk
van der Saeysteghe in den Onzekeren-tijd
MDLXII

Op het titelblad staat als drukkersmerk een wijzerplaat, met het onderschrift „respice finem", terwijl links „Anziet thende van den keere", rechts „Regarde la fin Du Tour" op de naam van de drukker zinspeelt.

De onderstelling lag voor de hand, dat dit boek een van

1) Afgedrukt in de *Verslagen en Mededeelingen der Kon. Vl. Academie* 1891.

de bronnen geweest zou zijn, die Plantijn en Kiliaen raadpleegden voor hun Vlaamse woorden. Bij het opslaan van het voorbericht zag ik met grote verrassing dat wij hier het verloren gewaande werk voor ons hebben van de bekende Gentenaar Joos Lambrecht — de schrijver van de *Néderlantsche Spellijnghe* — zij het dan ook in een jongere bewerking en uitgebreide omwerking. Dit voorbericht is belangrijk genoeg om het hier geheel over te nemen:

Den Drucker wenscht allen goedwillighen Lezers ende Beminders der Vlaemscher ofte Nederduytscher ende Francoyscher talen / in de zelve alle voorderinghe / verstand ende eeuwigh profijt.

Naer dien wy (beminde Leser) over langhen tyd ghehoort, verstaen ende alzo wel door tghetughe van vele, als door onzen eighen aerbeid ende experientie ghenough vernomen hebben ende te vollen verzekert zijn van den oorbore, profitelicheit ende groot gherieve van desen bouke. Boven dien ooc, dat den eersten druk (by wilent Ioos Lambrecht binnen deser stede gheprentt) alreede van over veel jaren ghefailliert, niet vindelik ende zeer ghesocht is gheweest: zo zijn wy hendelinghe van den zinne gheworden om den zelven wederomme te drucken ende int licht te bringhene. Eensdeels, op dat ghy daer door in beide de talen zoudt moghen beholpen ende ghevoordert wesen: ende ooc ten anderen, op dat den aerbeid ende eerste voortbringen van den voornomden Autheur, niet teenemale doot ende in een duyster ondankbaerheit en zoude begraven bliven, die hy ons zo goedgunstelicken ende zeer ghewillighlicken heeft laten ter bate commen, zo ic wel weet.

Dus dan (beminde Leser) int zelve voornemen voort ghevaren zijnde, zo en hebben wy daertoe gheenen cost, ia onzen eighen aerbeid nocht ooc dien van onze goede vrienden geensins ghespaert: bekennende dattet gheen werk en is van eens mans doen, zo u. L. ooc wel ghevroeden can: nocht ooc dat nemmermeer in zijn gheheele ofte volmaekt en magh worden, dan

door de neerstigheid ende becommernisse int lesen, schryven ende vlytigh opteekenen van veel studieuse Gheesten, die ons ooc in desen haerlieder aerbeyd zeer mildelicken daertoe gheschoncken hebben. Dit zelfde zal u. L. wel bliken, als ghi d'aude copie teghen dese teghenwoordighe begheert te verlikene: want wy die (by middel alsboven) van ontallike veel woorden ende vocablen, zeer vermeerdert ende grooteliken vermenighfuldicht hebben. Biddende u. L. al tselve in danke te willen nemen ende de fauten goetwillichlichen te verdraghen (indien daer eenighe zijn) bedinkende datter niet volmaekt en is dan God alleene, dien sy lof altijd, ende u in alles profijt ende voorderinghe tsijnder eeren. Vale.

Dan volgen enige aanwijzingen omtrent de spelling en de gebruikte tekens (de accenten, de *e* met cédille, de samengevlochten *a* en *e*) waarin men de hand van Joos Lambrecht herkent.

Het uitvoerige woordenboek, dat ik slechts vluchtig doorbladerde, verdient ongetwijfeld een grondig onderzoek en wellicht zelfs een volledige uitgave. Deze taak zal het best toevertrouwd kunnen worden aan een Zuid-Nederlands taalkundige. Een woordenboek uit de eerste helft van de 16de eeuw, op Vlaamse grondslag, zal voortreffelik vergelijkingsmateriaal opleveren naast de sterk-Brabants gekleurde woordenboeken van Plantijn en Kiliaen. Als deze de woordenschat van Joos Lambrecht volledig hadden geëxcerpeerd en ingelijfd in hun werk, dan zou het nog van belang blijven, maar stellig hebben zij heel wat overgeslagen dat hun te uitsluitend als plaatselik-gebruikelik voorkwam. Onder de *a* merkte ik b.v. op: *achgauteren* oft toeluysteren (espier), *aerd* in de cave oft vierstede, *aesteram* oft gheroosten boteram, *aelhende* van der strate, *aelherte* van den winter, *aelgans* voghel, *aelspeere* oft Ellegheer, *aeyssel* (peson), *aeysement* oft *cacstille*.

Dat Kiliaen dit woordenboek kende en raadpleegde, behoeft nog niet te blijken uit het feit dat sommige van de woorden

die hij met *flandr.* aanduidt, ook bij Joos Lambrecht voorkomen, als „*aerpel*, manneken van den aenden"; *aenreesten* oft grypen (bij Kiliaen *aenreesen* met „vetus flandr."). Stelliger bewijs zou men hebben, als het bleek dat de aantekeningen en veranderingen, die in dit exemplaar met inkt aangebracht werden, inderdaad — gelijk de conservator Dr. Maurits Sabbe vermoedde — van Kiliaen's hand zijn. Dit moet aan een nader onderzoek overgelaten worden. Een eerste aanduiding vond ik toevallig, bladerend, bij het woord *osbaer*, waarnaast met inkt geschreven was „fland. i. rosbaer", dat is dus juist de wijze van aanduiding die bij Kiliaen gebruikelik is, terwijl in zijn *Etymologicum* inderdaad te vinden is: *os-baere. Fland.* j. orsbaere / ros-baere. Daarentegen is *jobbe* oft *juben* (dandin) met inkt verbeterd in *jobben*, terwijl dit woord bij Kiliaen ontbreekt. Mogelik zijn dus die aanvullingen en verbeteringen van verschillende hand.

Het doel van deze mededeling is bereikt, als daardoor een onderzoek uitgelokt wordt, dat voor de kenners van het zestiende-eeuwse Vlaams belangrijke uitkomsten belooft.

Utrecht. C. G. N. DE VOOYS.

GEMOED. (Wdb. der Ned. T. Dl. IV, kol. 1429 vlgg.).

Onder dit hoofdstuk wordt niet gevonden de betekenis: *verstand*, *rede*, terwijl de vbb. daarvan wel vermeld worden.

Als eerste betekenis wordt opgegeven: „Het binnenste van den mensch in onstoffelijken zin, beschouwd *als de zetel van zijn geestelijk gevoel*, *het beginsel zijner neigingen*, *hartstochten en zielsstemmingen*, *veelal in onderscheiding of tegenstelling van zijn denkvermogen of verstand*, gelijk, in figuurlijke opvatting, het *hart* nevens of tegenover het *hoofd* gesteld wordt". Ter toelichting volgen dan vier plaatsen uit den Stb., waarvan de eerste twee stellig *niet* de gegeven bet. dekken. 't Zijn Rom. 7, 23 en Rom. 7, 26: „Ick sie een andere wet in mijne leden, welcke strijt tegen de wet mijnes gemoets", en: „Ick selve diene wel met den gemoede de wet Godts, maer met den vleesche de wet der sonde". De tegenstelling: *gemoed* — *lichaam* of *leden* of *vleesch* in 't N. T. is, in overeenstemming met de leer der Stoa, die van: *verstand*, *rede* — *neiging*, *lust*. Het Grieks heeft dan ook op beide plaatsen νοῦς, en de Vulgata: *mens*. Ook het derde vb.: Eph. 4, 17 (wandelen *in de ydelheyt hares gemoets*), is bedenkelik: ook hier heeft de Gr. tekst νοῦς en de Lat. *sensus*. Alleen het vierde vb.: (met eén gemoet) komt overeen met de vermelde bet. 't Gr. heeft μιᾷ ψυχῇ, 't Lat. unanimes.

Enkele 16e eeuwse bijbelvertalingen hebben in de aangehaalde plaatsen *niet* gemoed: in die van Vorsterman (1532) lezen we Rom. 7, 23, wederspannich wesende *dye wet mijns verstants*; Rom. 7, 26: *mettet verstant*; Eph. 4, 17: in die ydelheyt *haers sins*. In Mourentorf (1599): Rom. 7, 23: de wet *mijns verstants*. Rom, 7, 26: *met de redene* der wet Gods; Eph. 4, 17: *zin*.

De nieuwe Leidse vertaling heeft dan ook in deze teksten

terecht *gemoed* niet gehandhaafd. Paul in zijn Deut. Wört.b. haalt Rom. 7, 23 aan als vb. van de oorspronkelike bet.: „die gesamtheit der seelischen Kräfte".

't Is vreemd, dat het Ned. Wdb. deze bet. niet vermeldt, daar toch Kiliaen *gemoed* vertaalt door: animus, *mens*, affectus, cor. en 't Mnl. deze bet. ook kende. In 't Mnl. Wdb. IV kol. 1818 wordt *moet* verklaard als „zetel van het verstandelijk bewustzijn of denkvermogen, verstand, geest". En Coornhert omschrijft in zijn *Zedekunst* het gemoed heel scherp als: *de verstandelycke kracht der zielen*: *waar mede de mensche al 't gene men mag verstaan*, *ontfangt ende bewaert / of kent en oordeelt* (1e boek, 2e hfdst. 7).

Het gemoed is volgens hem de opperste kracht der ziel. Iets hoger lezen we: „Den ziele zijn van Gode inne gheplant twee bysondere kraften: waar af d' eene vreemdt van is / ende d' ander gemeenschap heeft metten lichame. D' eerste is hemelsch / die als een sterreken sijn licht ontfanght uyte goddelycke sonne. *Dese noemt men het ghemoedt.* De andere krachten zijn de begeerlycke ende afkeerlycke". En lager: „*Den gemoede komt het gebieden*, maar d' ander 't gehoorzamen toe".

Ook in Spieghel's Hertspieghel heeft het woord op verschillende plaatsen deze betekenis. Zo o. a. I 139—142:

O leystar, toont uw macht,
En zuyvert mijn gemoed, verdrijft de aartsche nacht;
Dat schuldig onverstand, of waan, mij doe geen schennis,
Zent mij een scherp begrip, ghoed oordeel, ware kennis.

Men vergelijke ook nog Hertsp. III 472, IV 180.

In de 17e eeuw schijnt het woord nog synoniem geweest te zijn met verstand, vgl. in de *Voorreeden* van L. Meyer's Woordenschat: „Zo veele uitheemsche woorden, krachtelijk overghezet, zo veele konstwoorden, naauwkeurighlijk vertaaldt, zijn t' overmaghtigh *de aller weerbarstighste ghemoederen t' overtuigen*".

Gemoed heeft dus ongeveer dezelfde betekenissen gehad die

woord *hart* nog heeft (zie *Ned. Wdb. Dl. VI: Hart I, II*) in bepaalde uitdrukkingen. In zoverre vertonen deze beide woorden een eigenaardige gelijkenis met de overeenkomstige in andere talen. Zo betekende *mood* volgens de Oxf. Engl. Dict. Vol. VI tot ± vóór een paar eeuwen *mind*, *thought*, *heart*, *feeling*; terwijl dat Wdb. *heart* vermeldt in de — thans verouderde — bet.: the seat of *understanding and thought*; *mind*, *intellect*, *memory*. In de laatste bet. is 't nog in gebruik in de uitdr.: *by heart*. Dat ook 't Fransch deze bet. heeft gekend — al geeft Littré die niet — blijkt uit de uitdr.: apprendre —, savoir *par coeur* L. Clédat in zijn Dict. étym. i. v. *coeur* zegt: „La langue latine considérait le coeur comme le siège non seulement de la sensibilité, mais encore de la mémoire, *et nous disons encore: réciter par coeur*". En wordt deze bet. niet ook nog bewaard in: *en avoir le coeur net*?.

We zien, dat het verstand en het gevoel gezocht werden op dezelfde plaats — gelijk reeds bij de Grieken en Romeinen — en dat in de laatste eeuwen het hart en het gemoed meer in 't bizonder als zetel van 't gevoel worden beschouwd.

Amsterdam. A. ZIJDERVELD.

REYNIER POUWELSZ, TSPEL VAN DE CRISTENKERCKE EN EEN SPUL VAN SINNEN VAN DEN SIECKE STADT.

In zijn bespreking [1]) van mijn proefschrift „Tspel van de Cristenkercke" heeft Dr. J. F. M. Sterck zijn te voren [2]) ook reeds verkondigde meening trachten te bewijzen, n.l. dat „Tspel van de Cristenkercke" en „Een Spul van Sinnen van den Siecke Stadt" [3]) van de hand van één dichter zouden zijn. In den nieuwen druk van zijn „Ontwikkelingsgang der Nederlandsche Letterkunde" schijnt Prof. te Winkel die meening tot de zijne te willen maken [4]).

Voordat ik Dr. Sterck's meening ga bestrijden moet ik een onduidelijkheid in de „Inleiding" van mijn proefschrift doen verdwijnen. Ik schreef daar (pag. II bovenaan): „maakt het meer dan waarschijnlijk, dat de maker van het eerste spel een Amsterdammer was". Met „het eerste spel" bedoelde ik het in den aanvang der inleiding eerstgenoemde spel, n.l. „Een Spul van Sinnen van de Siecke Stadt".

„Had de schrijver overtuigend kunnen bewijzen, dat de „Cristenkercke" behalve een Utrechtschen maker, ook een duidelijk uitgesproken Utrechtsch karakter, wat strekking en inhoud betreft, bezit, dan zou er geen twijfel meer mogelijk zijn, dat het stuk in Utrecht thuis behoort", zegt Dr. S. Maar even vroeger schrijft hij aangaande het derde spel „Swerelts aendoen": „De Amsterdamsche oorsprong van dit laatste spel blijkt afdoende uit het rondeel waarmee het besluit". Uit het

1) Het Boek, 1922, blz. 199—204.
2) Van Onzen Tijd, Jg. XVII, No. 39.
3) Uitgegeven door H. F. Grondijs. Borculo 1917.
4) Dr. J. te Winkel, Ontwikkelingsgang der Nederl. Letterkunde, 2e druk, II² blz. 454.

bedoelde rondeel blijkt, dat de schrijver van „Swerelts aendoen" lid was van de Brabantsche kamer 't Wit Lavender, Uyt Levender Ionst te Amsterdam. „Swerelts aendoen" nu heeft, wat inhoud en strekking betreft, volstrekt geen duidelijk uitgesproken Amsterdamsch karakter; toch neemt Dr. S. hier wel onmiddellijk aan met een Amsterdamsch stuk te doen te hebben, maar verwerpt voor de „Cristenkercke" het in Utrecht thuisbehooren, omdat wij niets anders weten, dan dat de maker een Utrechtenaar was.

Evenals hij dat reeds vroeger deed [1]), voert Dr. S. ook nu weer de gelijksoortigheid der Personagiën van de beide spelen aan als bewijs, dat deze van denzelfden maker zouden zijn. Zooals ik in de „Inleiding" van mijn proefschrift (blz. I) opmerkte vinden we dezelfde soort personagiën in talrijke stukken. Blz. XXXI—XXXIX van mijn inleiding geven daarvan verschillende voorbeelden. Ik voeg daar nog aan toe, dat voor deze beide spelen de gelijksoortigheid zich in hoofdzaak beperkt tot de personagiën „Vprecht scriftuerlyck bewijs" in de „Cristenkercke" en „Scriftuerlicke Predicatie" in de „Siecke Stadt". Soortgelijke personagiën, eenige malen onder denzelfden naam, trof ik in dertien andere spelen aan (zie Inleiding XXXII). Aan de overeenstemming van handschrift, schijnt Dr. S. zelf weinig waarde te hechten.

Dr. S. twijfelt er aan „of Pouwelsz wel zoo heel zuiver in de leer was, als zijn spel zou doen vermoeden". Ik ben daarvan ook niet zoo vast overtuigd, maar het lijkt mij toch wel wat gewaagd, zoover te gaan als Dr. S. en het voor mogelijk te houden dat Reynier Pouwelsz èn het anti-katholieke „Siecke Stadt" èn het ultra-katholieke „Cristenkercke" zou gemaakt hebben. In een noot wijst hij er op, dat drukkers het in dien tijd niet zoo nauw namen en dat Doen Pietersz te Amsterdam tegelijk een Katholiek boekje over het Altaarsacrament en het Nieuwe Testament met een Prologhe van Luther ter perse had.

1) Van Onzen Tijd, XVII, blz. 453 vlgg., 466 vlgg.

Echter is dat toch nog wat anders, dan dat éénzelfde persoon twee spelen van zoo geheel tegenovergestelde strekking niet *drukt*, maar *dicht*.

Op 5 Mei 1526 werden te Utrecht als „nyewe borgheren" ingeschreven „Reyer Pouwelss boeckbynder" en „Willem Pouwelss van sunt oemers" [1]). Aangezien nu de plaatsbepaling alleen bij Willem vermeld wordt, schrijft Dr. S. dat „niemand het recht heeft te veronderstellen dat daarom ook deze laatste (d. i. Reyer P.) uit St. Omers afkomstig zoude zijn. Juist omdat zijn herkomst er niet bij vermeld wordt, komt het mij voor, dat hij althans op 5 Mei 1526 niet rechtstreeks uit St. Omers kwam, maar uit een andere stad in Holland, die zeer goed Amsterdam zou kunnen wezen". M. i. zou het wel een zeer eigenaardig toeval zijn, wanneer er in Utrecht op dien vijfden Mei 1526 twee personen „Pouwelss" zich gevestigd hadden, de een uit St. Omers, de ander uit Amsterdam of een andere stad in Holland. Was het de gewoonte bij personen, uit Amsterdam of andere steden in Holland afkomstig, de plaats van afkomst niet te vermelden, dan zou Dr. Sterck's opmerking waarde hebben. Ik blijf het er dus voor houden, dat én Willem Pouwelss èn Reyer Pouwelss beiden uit St. Omers zich in Utrecht kwamen vestigen.

Dat Reynier Pouwelss de dichter is van „Tspel van de Cristenkercke" staat, meen ik, ook voor Dr. S. vast. Gesteld dus, dat hij gelijk had met zijn onderstelling, dat Pouwelss uit Amsterdam kwam, toen hij zich in Utrecht vestigde en dat hij tevens de schrijver is van „Een Spul van Sinnen van den Siecke Stadt", dan doet zich de volgende moeilijkheid voor.

In zijn bespreking [2]) van Dr. Grondijs' uitgave van „Een Spul van Sinnen van den Siecke Stadt" heeft Dr. S. op goede gronden bewezen, dat dit „Spul" geschreven moet zijn omstreeks 1535 à 1536. Tevens brengt hij daar verschillende toespelingen op speciaal Amsterdamsche toestanden of gebeurtenissen thuis.

1) G. A. Evers, in Het Boek 1920, blz. 255.
2) Van onzen Tijd, XVII, 453 vlgg., 466 vlgg.

De schrijver van het stuk moet dus een Amsterdammer geweest zijn, die van nabij de gebeurtenissen, waarop hij zinspeelt, moet hebben meegemaakt. 't Zijn voorvallen uit de jaren 1534—1536. Welnu, juist gedurende de jaren 1534—37 wordt Reyer Pouwelss eèn- en andermaal vermeld in de Fabrieksrekeningen van het kapittel van St. Jan te Utrecht en in die van het kapittel van St. Marie aldaar, terwijl in de Kameraarsrekening 1534/35 melding gemaakt wordt van een som van 18 ponden betaald aan „Cornelis Sanderss en Reynier Pauwels rethoryckers" wegens onkosten door hen gemaakt bij uitvoeringen voor het stadhuis te Utrecht [1]). Het lijkt mij dus vrij onwaarschijnlijk, dat deze Reyer Pouwelss, die in elk geval van 1534—37 en hoogstwaarschijnlijk ook van 1525—1534 te Utrecht woonde, zoo goed van Amsterdamsche toestanden op de hoogte was, dat hij een stuk als het bovengenoemde „Spul" kon schrijven. Afgezien dan nog van het feit, dat hij in 1535—36 dit sterk anti-katholieke „Spul" zou schrijven en daarvoor ongemoeid gelaten worden en in 1540 voor een veel minder ernstig feit, 't in voorraad hebben van een verboden boek, gestraft zou zou.

Een ander bewijs voor de „meer dan gewone overeenstemming" tusschen de beide stukken meent Dr. S. te zien in de taal. „Toegegeven dat de taal van Reynier Pouwelsz in de Cristenkercke veelal een Zuidnederlandsch karakter draagt, is dit dan niet het geval met de taal van de „Siecke Stadt?" Ten eerste komen er in de „Siecke Stadt" vele Noordhollandsche eigenaardigheden voor, die de Cristenkercke niet heeft. Ten tweede: overeenstemming van taal zou toch alleen maar bewijzen, dat we met twee landgenooten te doen hebben en hoogstens de mogelijkheid doen onderstellen van eén zelfden maker. Ten derde: dat Zuidnederlandsch karakter heeft voor een groot deel zijn oorsprong in zekere algemeene rederijkerseigenaardigheden.

---

1) G. A. Evers in Het Boek (1920) blz. 255.

Het meest opvallend noemt Dr. S. „sommige typische woorden, die beide „spullen" gemeen hebben". Hij noemt er enkele: flouwen = zijn kracht verliezen, verdullen = misleiden, catten lollen, extirpeeren, falgeeren, eenpaer, bediet (als stoplap), blamacie. Zoo opvallend is dit echter niet, als men bedenkt dat de meeste van deze woorden volstrekt niet ongebruikelijk waren; het Mnl. woordenboek en Oudemans' woordenboek geven verschillende voorbeelden, die gemakkelijk met verscheidene nog te vermeerderen zouden zijn. Bovendien moet men niet vergeten, dat deze woorden behooren tot de algemeene litteraire schrijftaal, de rederijkerstaal, zoodat het gemeen hebben van dergelijke woorden niet veel bewijst.

Tenslotte wijst de heer S. op den eigenaardigen naam „bedecte penningwaert" den „herpslagher", die met een „luytslager: wanende waers" in de Cristenkercke aangetroffen wordt, welke persoon ook voorkomt in het echt Amsterdamsche tooneelspel Joseph van den scholarch Cornelius Crocus [1]). Het feit, dat deze naam in Crocus' Joseph voorkomt, bewijst volgens Dr. S., dat het „iets bijzonder Amsterdamsch" had en „'t geeft ook aan de Cr. K. weer iets eigenaardig Amsterdamsch". Dat bijzonder Amsterdamsche, alleen omdat het in Crocus' spel voorkomt, kan ik nu niet zoo onmiddellijk inzien. Maar, al was dit wel zoo, één Amsterdamsche uitdrukking in de Cristenkercke geeft toch aan dit spel maar niet meteen een Amsterdamsch karakter. Bovendien komt de uitdrukking in Crocus' spel voor in een „cantio vigilis", dat alleen staat in de uitgave van 1548 bij Steelsius te Antwerpen; ± 8 jaren dus na het ontstaan van de Cristenkercke [2]). En al komt deze uitdrukking, voor zoover wij weten, alleen voor in Crocus' spel en in de Cristenkercke, dan kan ik daarin nog volstrekt geen aanleiding vinden, om een „nauwe verwantschap" tusschen beide stukken te zien.

1) Dr. J. F. M. Sterk. Onder Amsterdamsche Humanisten. Het Boek, 1917, blz. 291.

2) Crocus zou den naam dus wel aan de „Cristenkercke" ontleend kunnen hebben, in welk geval het bijzonder Amsterdamsche geheel verdwijnt.

Ik blijf er dus bij, niet dat Cristenkercke een „bijzonder Utrechtsch werk" is, want dat heb ik nergens geschreven, maar wel, dat ik geen voldoende gronden zie om aan de Cristenkercke een Amsterdamsch karakter toe te kennen, evenals aan het „Spul van Sinnen van den Siecke Stadt". Dr. S. zegt wel: „De kerkelijke strijd en de opkomst der hervorming te Amsterdam worden in beide stukken, pro en contra, duidelijk den volke vertoond", maar die plaatsbepaling wensch ik alleen bij de „Siecke Stadt" te stellen. In de Cristenkercke heeft die kerkelijke strijd niets eigenaardig Amsterdamsch. Ook niets speciaal Utrechtsch. En in dat opzicht ben ik het volkomen met Dr. S. eens, als hij zegt: „Iets speciaal Utrechtsch valt in geen van beiden te ontdekken". Echter dat is niet, wat bewezen moest worden. Bewezen moest worden, ten eerste: dat de Cristenkercke een Amsterdamsch karakter vertoont, en dan ten tweede: dat de Cristenkercke en de „Siecke Stadt" van denzelfden maker zijn. Daarin is Dr. S. m. i. niet geslaagd.

Haarlem. G. A. BRANDS.

KLEINE MEDEDEELINGEN.

125. Een Plagiaat.

In de *Limburgsche Legenden, Sagen, Sprookjes en Volksverhalen* van H. Welters (Venloo, z. j. II, p. 105 vv.) komt een stukje voor „De Polak" door Jos. Habets, dat hier en daar eenvoudig overgeschreven is uit „De Veerschipper" van Hildebrand [1]). Het is een schets van een soort marskramer, die tevens als boodschapper dienst doet. Van hem heet het nu: „*Gaaft ge hem eene mondelingsche commissie, een open brief, eene groote som gelds, een kostbaar stuk meubel mede, gij kondet u overtuigd houden, dat geen woord aan de boodschap zou ontbreken, geen stuiver aan het geld te kort komen, geen letter van een brief gelezen worden, geen krasje op het kostbaar stuk meubel zou worden gemaakt. Liet ge hem slechts weten, wat gij aan zijne zorg wildet toevertrouwen, gij mocht dan zoo gerust wezen alsof gij het zelf deedt*". — Iets verder wordt gesproken van anecdoten en vertelsels, „*die hij van de eene herberg tot de andere wist te rekken*". — Eindelijk nog: „*Wiens voetstap hoorde de student liever dan den zijnen op den ongelijken trap van het nederig studentenverblijf, wanneer hij de krakende sluitmand of het welbekende koffertje, dat geen adres meer noodig had, naar boven torste en met een vriendelijk compliment „en dat de geheele familie nog wel was", overhandigde. Nooit kwam Polak te Leuven zonder te vernemen of mijnheer iets te zeggen had, en, in het dorp zijner woning teruggekeerd, kon hij nooit het ouderlijk huis voorbij zonder aan te kloppen en te zeggen, dat hij „mijnheer" gesproken en*

1) Eerst verschenen in „de Nederlanden" Karakterschetsen (enz.), 1842, en later opgenomen in den 4den druk der *C. O.*, 1854. [*Red.*].

de hartelijkste groete van hem had medegebracht. Te Leuven improviseerde hij het verschte nieuws van het vaderland en in het vaderland het jongste nieuws van Leuven".

Het overige van 't stukje bevat iets geheel anders, maar het aangehaalde gedeelte stemt, zooals men ziet, zoo goed als letterlijk met de *Camera Obscura* overeen.

Amsterdam. A. BORGELD.

---

126. VERENT.

In de herdruk van Antonius Sexagius de orthographia linguae Belgicae, Leuvensche Bijdragen III, bladz. 199 wordt het woord *verent* „superiori anno" vermeld. In de „Aanmerkingen" ibidem IV, bladz. 86 brengt L. Goemans, die ook de bij Kil. voorkomende vormen *verent*, *vaerent, vernen* vermeldt, het, met een vraagteken, met *te voren* in verband.

Verdam geeft onder *verent* en *varent*, Dl. VIII, Kolom 1710 en 1266 noch verschillende voorbeelden en wil het verklaren als het voltooide deelwoord van *varen* met paragogise *t*, evenals mnl. *hedent*, nnl. *ochtend* en *ten mijnent*. Natuurlik hangt het samen met nhd. *firn*, noch over in *Firnschnee* en *Firnwein*, mhd. *virne* (dat bij Luther en in het Mhd. noch „vorjährig" betekent), ahd. *firni*, zu got. *fairns* (vgl. noch *af fairnin jera* ἀπὸ πέρυσι 2 Kor. 8, 10). Als adv. komen in het Mhd. noch voor de vormen: *verne*, *vernent*, *vernt*, *vert*.

Frankfurt a. M. M. J. VAN DER MEER.

DE WITTEN UITDOEN.

De uitdrukking „de witten" komt o. a. voor bij Bredero in *Griane* (vs. 2625):

Tot dat sy hum komt halen, en dat sy *de witten uytwryft!*

en *Moortje* (vs. 1525 vv.), waar van Writsert gezegd wordt:

Want van sijn vijftien of sestien Jaer, so raackten hy op het wilt
Door sijn bierdragers, waagdragers, koorendragers daer hy me uyt ree,
Die lierden hem alle schellemery als hy slechts *de witten uyt dee.*

In de nieuwe uitgave van Bredero wordt door Knuttel als aanteekening bij de eerste plaats gegeven: „de witten, de krijtstrepen van het gelag", in overeenstemming dus met de aanteekening van Kalff in de vroegere uitgave; bij de aangehaalde plaats uit het *Moortje* echter zegt hij: „witten, blanke guldens", terwijl Moltzer's verklaring luidde: „de witten uyt dee: namelijk als zij in 't krijt stonden."

Knuttel's laatste verklaring is niet nieuw. Kiliaan geeft op: „*Witte.* As assis, quadrans: semiobolus" en Van Hasselt voegt er de noot bij: „hinc pro *pecunia* in locutione *de witten uit doen*" en haalt daarbij de regels uit 't *Moortje* aan. — Oudemans, die in zijn *Woordenboek op de gedichten van G. Az. Bredero* (p. 489) bovengenoemde plaats uit Kiliaan vermeldt, is van een andere meening: „Zeer zeker worden echter met *witten* de krijtstrepen bedoeld; doch wellicht schuilt er ook eene woordspeling in met de beteekenis door Kil. vermeld, iets waarbij zeker de uitdrukking in fijnheid zou winnen." Hij haalt hierbij nog een andere plaats aan, waar de uitdrukking voorkomt, nl. uit J. van Paffenrode's *Filibert of Oud Mal.* Weerhaen zegt daar tot Beli en Coenraed: „Gaet mê, seg ik, ik salje ruyterlyk laten tappen", waarop Coenraed antwoordt: „Je selt ons goeye koop mee troonen, als jy *de*

witte wild uytschrappen" [1]). — Oudemans verwijst verder nog naar een paar regels uit *De malle wedding* [2]), die hij in zijn *Bijdrage tot een Middel- en Oudnederl. woordenboek* (VII, p. 969), na het aangeven van de beteekenis: „Het gelag: (de aangekalkte krijtstrepen) betalen", als eenige bewijsplaats meedeelt, maar blijkbaar eenigszins onjuist.

Tegen de verklaring van Moltzer is indertijd Eymael opgekomen (*Tijdschr. v. Ndl. taal- en letterk.* VI, 1886, p. 89). Hij vatte de uitdrukking op als: „het zilvergeld moest voor den dag" en haalde daarbij aan de regels uit Huygens' *Hofw.* (vs. 1830 vv.):

Maer, lust ongs pracht of prael, we willen 't braef betaelen;
En gingen w' iens te Bier, te kermis of te mart,
De witte mosten uyt, of 't gingh noyt van men hart.

In zijn uitgave van *Hofwijck* (Culemborg 1888) geeft Eymael dan ook (p. 79) dezelfde verklaring. Ook Van Vloten en Bilderdijk hebben die plaats zoo opgevat. De laatste voegt er zelfs bij (z. zijn uitgave van *Korenbloemen*, V, p. 261): „*De witte mosten uyt.* Nog voor weinige jaren gebruiklijk bij de mindere volksklasse voor: *'t zilver geld uit den zak!*" — Naar aanleiding van Eymael's boek werden in *Noord en Zuid* XII (1889), p. 193 vv. verschillende aanteekeningen gegeven en daaronder ook (p. 209) een van H. Vinckers J. Bzn, bij de bedoelde plaats, grootendeels overgenomen uit Oudemans. — Eymael is blijkens zijn in denzelfden jaargang van *Noord en Zuid* verschenen artikel (z. p. 501) op zijn meening teruggekomen. In den tweeden druk van zijn Hofwijck-uitgave (Zutphen, 1920) vindt men dan ook (p. 92) als aant.: „*de krijtstrepen;* de gemaakte verteringen moesten betaald zijn."

Ik dacht, dat men het er dus nu wel over eens was, dat Oudemans' verklaring de juiste was, tot ik Knuttel's boven vermelde aanteekening las. Zonder meer zie ik echter niet in, dat de beide plaatsen bij Bredero een verschillende uitlegging noodig hebben. — Uit de plaats bij Paffenrode en

1) Gedichten van J. van Paffenrode, 9de dr. Amst. 1697, p. 180.

2) Bedoeld wordt hier het door N. V. A. uitgegeven stuk, niet het onder denzelfden titel verschenen werk van J. Blasius.

die uit de *Griane* is blijkens de woorden „uytschrappen" en „uytwryft" de opvatting van Oudemans de eenig mogelijke.

Ook de plaats in *De malle wedding* moet op deze wijze verklaard worden. Gierige Geeraardt zegt daar tegen Jochem Jool, wien hij zijn zuster als vrouw wil bezorgen:

Wanneer jy nou de witten
Maar uit wilt doen, zoo zal men op het sluiten zitten [1]).

Dat kan niets anders beteekenen dan: als jij de kosten nu maar wilt betalen, dan zullen we de feestelijke bijeenkomst houden, die aan het huwelijk voorafgaat [2]).

In plaats van „uitschrappen" of iets dergelijks staat nu op de aangehaalde plaats bij Bredero *uitdoen*. Dat kan toch geen verschil geven? Uitgemaakt wordt de zaak, naar 't mij voorkomt, door een tot nog toe hierbij niet vermelde plaats, die voorkomt in *De Geest van Jan Tamboer* (Dordrecht, 1657). Het bedoelde stukje heb ik opgenomen in een onlangs verschenen artikel in *Neophilologus* IX, p. 84. Daar wordt verteld van twee dieven, die een zak bij zich hebben, waarin zich, naar zij meenen, een zij spek bevindt. Zij gaan naar een herberg en denken met den inhoud van den zak de vertering wel te kunnen betalen: *meende daer in te hebben dat de witte wel sou uyt doen*, heet het. Hier is wel geen andere verklaring dan die van Oudemans mogelijk. Waar we hier zelfs hetzelfde werkwoord aantreffen als in *'t Moortje*, kan, dunkt mij, ook omtrent die plaats geen twijfel overblijven. Op al de genoemde plaatsen is de uitdrukking op dezelfde wijze op te vatten.

Amsterdam. A. BORGELD.

1) In de *Dichtkonstige Werken van het Konstgenootschap N. V. A.*, Amst. 1677, het 6de stuk, p. 22.

2) De Vries in zijn uitgave van *Warenar*, p. 131: „Onze voorouders waren gewoon voor het sluiten van een huwelijk een plegtigen familie-raad te beleggen, ten einde de zaak rijpelijk te overwegen. Doorgaans werd deze vergadering met een vrolijken maaltijd besloten, en dit een en ander was het dat men *op het huwelijk zitten* noemde". Vgl. Schotel—Rogge, *Het Oud-Hollandsch Huisgezin der Zeventiende Eeuw*, p. 232.

BIJDRAGEN TOT DE MIDDELNEDERLANDSE WOORD-GEOGRAFIE EN WOORD-CHRONOLOGIE.

I. DE MIDDELNEDERLANDSE BIJBELVERTALINGEN.

In mijn voordracht over „Het onderzoek naar de Middelnederlandse woordgeografie" [1]), wees ik op de wenselikheid om het lexicografiese materiaal zoveel mogelik plaatselik te ordenen, en waarschuwde ik tevens bij voorbaat tegen de overschatting van de uitkomsten, die uiteraard slechts op schriftelik overgeleverde taal gegrond kunnen worden. Bovendien stuit de onderzoeker telkens op de grote moeielikheid, dat wij een voor dit doel krities bewerkte bronnenlijst bij het zo rijke Middelnederlands Woordenboek missen. In afwachting daarvan wil ik in een reeks bijdragen een aantal teksten aanwijzen, die voor dergelijke onderzoekingen met vrucht geraadpleegd kunnen worden. In de eerste plaats komen daarvoor — gelijk ik reeds vroeger opmerkte — de bijbelvertalingen in aanmerking, omdat de Latijnse grondtekst gewoonlik eerbiedig en trouw gevolgd werd, en omdat ze een veel rijker verscheidenheid van woorden vertonen dan aan de meeste beoefenaars van het Middelnederlands bekend is.

A Het Oude Testament.

In zijn met zorg bewerkt proefschrift *Over Middelnederlandsche vertalingen van het Oude Testament* ('s Gravenhage, 1903) heeft C. H. Ebbinge Wubben het gehele terrein verkend [2]),

1) Afgedrukt in *De Nieuwe Taalgids* XV; herdrukt in de tweede bundel *Verzamelde Taalkundige Opstellen.*

2) Vgl. nog de bibliografiese aanvulling in Ts. XXIV, het opstel over *De zogenaamde eerste Nederlandse Historiebijbel*, in *Archief voor Kerkgesch.* III (1905) en *Een Middelnederlandse vertaling van het Hooglied*, in *Archief voor Kerkgesch.* IV (1906), door dezelfde schrijver.

nadat reeds Verdam [1]) op nieuwe of minder bekende woorden uit de bijbelvertaling van 1360 gewezen, en tot nader onderzoek aangespoord had.

In één opzicht waren de uitkomsten van het onderzoek teleurstellend: Verdam verkeerde nog in de mening dat het Haagse bijbelhandschrift dat hij onderzocht, inderdaad van 1360 was; het staat nu wel vast dat *alle* volledige handschriften vijftiende-eeuwse afschriften zijn, en grotendeels in Noord-Nederland vervaardigd. Toch is Ebbinge Wubben te pessimisties, als hij spreekt van „het poovere resultaat dat we evenmin weten waar het origineel, als waar eene serie der fraaiste copieën van dezen bijbel vervaardigd is. „Sedert gaf hij ook een proeve van deze bijbeltaal in haar veertiende-eeuwse gedaante, toen hij het Hooglied uitgaf volgens een Parijs handschrift uit de tweede helft van de 14de eeuw. Met andere hulpmiddelen die hij zelf aan de hand doet, kunnen we de taalvormen van de vertaler eveneens dichter naderen. Onder de Mnl. pericopen-handschriften, op blz. 250 genoemd, is er een (Hs. Brussel N⁰ 113), waarschijnlik nog uit het einde van de 14de eeuw, en uit een Brabants klooster afkomstig, waarin de Oud-testamentiese teksten ongetwijfeld aan de bijbel van 1360 ontleend zijn. Dat bleek mij door vergelijking van één bladzijde met de bijlage die Ebbinge Wubben (op blz. 143 vlg.) geeft, naar een 15de-eeuws Gents handschrift. De oudere tekst heeft hier en daar onverkorte vormen (*tote* voor *tot*; *ochte* voor *of, anebeden* voor *aenbeedden*); soms oudere, b.v. de participia *comen* en *vonden* voor *ghecomen*, *ghevonden*; *geten* voor *ghegheten*; wellicht ook een oorspronkeliker lezing, b.v. *verbeten* voor *ghegeten* (blz. 145, 49).

In elk geval bevestigen deze fragmenten de onderstelling dat de Zuid-Nederlandse handschriften-groep de 14de-eeuwse taal vrij zuiver bewaard heeft, en zouden ze bij een uitgave voor de vaststelling van de tekst goede diensten kunnen bewijzen.

---

[1]) In *Ts.* XVI.

Maar er is meer: de bijbelvertaler deelt ons zelf mede, dat hij te voren het Passionael vertaald heeft. Deze vertaling werd in tal van afschriften over alle Nederlandse gewesten verspreid [1]), in verjongde en plaatselik aangepaste taal, maar vroeger [2]) wees ik reeds op een Brussels handschrift van omstreeks 1400, dat dus niet ver van het origineel staat. Van groot belang is nu, dat voor enige tijd te Brugge een handschrift van 1358 ontdekt is [3]), dat dus waarschijnlik het oorspronkelike handschrift nog dichter nadert. De Flou gaf daaruit als proeve de Thaïslegende, die hij vroeger naar een afschrift van 1465 liet afdrukken [4]). Duidelik wordt daardoor dat de afschrijvers in Noord-Nederland verouderde woorden vervangen (broet ende borren > water ende broot; verberren > verbranden, nēslocken > noesegateren), Vlaamse vormen door Hollandse vervangen (geslegen > geslagen, negheen > gheen, hiesch > eyschede, allettel > een luttel, verlanesse > verlatenisse, vertoghen > vertonen, liede > lude, te ghecrigene > te vercrighen, enz.) vreemde woorden door Nederlandse vertalen (vite > legende ende leven, amise > vryers, preciose > costelike, of duerbaer, pays > vrede). Als de ontdekker van dit oudste handschrift opgemerkt had, dat dit tevens de oudste taalproeve was van onze bijbelvertaler, dan zou hij er nog meer waarde aan gehecht hebben. Een nauwkeurig onderzoek mag niet lang verzuimd worden.

De bestudering van de vele jongere varianten kan dus zeer leerzaam worden, vooral voor de verschillen tussen Zuid- en Noord-Nederlands in de 15de eeuw. Maar nu wij kunnen beschikken over betrouwbare veertiende-eeuwse teksten, leveren die ook stof tot vergelijking met een geheel zelfstandige zuiver West-Vlaamse vertaling. Dezelfde pericopen met Oud-Testa-

1) Zie de — nog verre van volledige — lijst bij Ebbinge Wubben, a. w. blz. 107.
2) In mijn proefschrift, blz. 35.
3) Zie daarover in de *Verslagen en Meded. der Kon. Vlaamsche Academie*, April 1923 een bericht van K. de Flou.
4) In dezelfde *Verslagen* 1895, blz. 106. Een vergelijking met een van de oude Brusselse handschriften zou ook leerzaam geweest zijn.

mentiese inhoud zijn namelik te vinden in het zeer merkwaardige Amsterdamsche handschrift van 1348, dat vroeger in bezit was van W. Moll en waaruit Verdam voor zijn Mnl. Wdb. zoveel zeldzame oude woorden putte [1]). Ebbinge Wubben gaf daar een paar proefjes van (blz. 248—250), waaruit blijkt dat er van die pericopen tenminste nog een derde vertaling bestaat, achterin de foliobijbel (Hs. Haag Kon. Bibl. Y 398) opgenomen.

Van deze Westvlaamse tekst, die wel de oudste vertaling zal bevatten — wellicht nog dertiende-eeuws — was tot nu toe slechts één handschrift bekend, maar toen ik te Londen, in het British Museum, Ms. Egerton 2188, geschreven in 1353, raadpleegde, bleek dit tot mijn verrassing de oude Westvlaamse vertaling te bevatten. Voor een mogelike uitgave, die deze tekst stellig verdient, is dit tweede handschrift van groot belang.

Als proeve deel ik een stukje mede, dat men kan leggen naast blz. 248 van Ebbinge Wubben's proefschrift [2])

In dien dagen sprac joseph te sinen broedren. hoort mine drome die ic sach. Mi dochte dat wi scove bonden inden acker ende dat mijn scoof op stont. ende uwe scove omme [*verbeterd uit* op] stonden minen scoof ende aenbedene. Doe antworden sine broedre. ende nu saltu onse coninc werden of selen wi onderdanech werden dinen geboden. Daer omme was dese sake der dromingen ende dese redene onthoudende die voedinge des nijts ende des haets. Oec sach hi enen anderen droom dien hi vertrac sinen broedren ende sprac. Ic sach in drome. alse of mi die sonne entie mane entie. XI. sterren aenbeden. doen hi dit seide sinen vader ende sinen broedren. doen beresptene die vader ende sprac. Wat wille dese droom bedieden dien du gesien hebs. Salic ende dijn moeder ende dine broedre di met aenbeden opter erden. daer omme haettene sine broedre. Mer die vader gesweech des dincs ende merket. Ende doe sine broedre in weydene sijns vader hernesse merden in sychem. doen sprac te hem israel: fol. 31

1) Vgl. *Ts.* XL, blz. 301.

2) De vorm *selen* (in Hs. van 1348: *sullen*) zou kunnen wijzen op een Brabantse afschrijver, maar voor een stellige gevolgtrekking is dit fragment te klein. Even verder heeft deze tekst ook het zeldzame woord *eennode,* evenals het Hs. van 1348 (vgl. *Mnl. Wdb.* i. v.).

Behalve deze betrekkelik kleine fragmenten uit het Oude Testament kunnen we tal van pericopen uit het Nieuwe Testament in deze beide veertiende-eeuwse vertalingen naast elkaar leggen. Als de bijbelvertaler van 1360, volgens de onderstelling van Verdam, een Oost-Vlaming uit de streek van Aalst zou zijn, dan moet zijn taal het midden houden tussen het West-Vlaams, dat we uit het Hs. van 1348 kennen, en het gelijktijdige Brabants, dat ons uit het werk van Ruusbroec en zijn omgeving bekend is, en waarin uiteraard tal van woorden op te tekenen zijn, die ook in de bijbeltaal voorkomen. Aan de Westzijde is dan nog vergelijkingsmateriaal te vinden in de *Rijmbijbel* van Maerlant; aan de Oostzijde in de *Limburgse Sermoenen*. Voor de Hollandse gewesten is de zogenaamde Eerste Historiebijbel van twijfelachtige waarde; ten eerste omdat het jaartal 1358 verdacht is, ten tweede omdat de tekst wel op Zuid-Nederlandse taal gegrond zal zijn. Deze leemte wordt echter — zoals weldra blijken zal — door de vertaling van het Nieuwe Testament aangevuld.

B Het Nieuwe Testament.

Nu Ebbinge Wubben zijn onderzoekingen niet tot het Nieuwe Testament uitgestrekt heeft, en het onkrities-chaotiese boek van Van Druten over de Nederlandse bijbelvertalingen [1]) voor dit doel weinig bruikbaar blijkt, is het zaak in biezonderheden aan te tonen, hoe belangrijk deze teksten zijn voor de kennis van de plaatselike verscheidenheid in Middeleeuwse taal.

Achtereenvolgens zullen we uit dit oogpunt beschouwen:

I Het zogenaamde Limburgse „Leven van Jezus", inderdaad een Mnl. Tatianus-vertaling, waarschijnlik reeds in de 13de eeuw in Vlaanderen bewerkt.

II De West-Vlaamse vertaling der *Epistelen en Evangeliën*, die ± 1300 ontstaan is.

1) Vgl. mijn bespreking in het *Theol. Ts.* XXXVII (1902).

III De volledige vertaling van de vier evangelieën, ± 1390 in de Noordelike gewesten, waarschijnlik door een Hollander gemaakt.

IV Een volledige Brabantse vertaling van de vier evangelieën uit de 14de eeuw.

V De overige boeken van het Nieuwe Testament, waarvan zelfstandige vertalingen, in Zuidelike en Noordelike taal, bewaard zijn.

I

De Mnl. Tatianus-vertaling of het zogenaamde Limburgse „Leven van Jezus".

Onze oudste Evangelieën-harmonie heeft in de laatste tijd tot ver buiten onze grenzen vermaardheid gekregen door de ontdekking van Dr D. Plooij [1]). De Luikse tekst, uitgegeven door G. J. Meyer (1835) en door J. Bergsma (1895) blijkt namelik terug te gaan op een oud-Latijnse redaktie van Tatianus' *Diatesseron* (d. i. Evangelie-Harmonie), blijkens overeenkomsten met de Arabiese en Oud-Syriese bewerkingen, zodat daarin lezingen gevonden worden, die ouder zijn dan de Vulgaat-tekst. Tot nu toe was alleen de Tatianus-tekst bekend, die naar de Vulgaat gewijzigd was, waarschijnlik door Victor van Capua. Om het buitengewone belang voor de wetenschap van het Nieuwe Testament bereidt Dr Plooij een nieuwe uitgave voor van deze en de verwante teksten, die ook de Nederlandse filologen welkom zal zijn.

Hoewel deze ontdekking levendiger belangstelling zal vinden bij theologen, worden ook de filologen daardoor voor nieuwe problemen geplaatst, doordat de onderlinge verhouding van de verschillende teksten veel gewicht in de schaal kan leggen.

De eerste vraag is: wanneer en waar werd de tekst van

1) Zie zijn studie *A primitive text of the diatessaron. The Liège manuscript of a mediaeval Dutch translation,* a preliminary study by Dr D. Plooij, Leiden, with an introductory note by Dr J. Rendel Harris, Manchester (Leiden — A. W. Sijthoff — 1923.

het Luikse handschrift vertaald? Het manuscript [1]) dat Meyer — en op zijn voetspoor Plooij — voor dertiende-eeuws houdt, is m. i. niet ouder dan ± 1350, maar de tekst zal wel een eeuw ouder zijn. Plooij vond daarvoor een belangrijke aanduiding: in Cap. 226 (Matth. 27, 9) heeft ons handschrift *des porters lant* in plaats van *des potters*, blijkbaar een fout van een Dietse afschrijver. Maar nu vinden we dezelfde fout in Maerlant's *Rijmbijbel* (I, 26, 233):

Enen acker cochten siere mede tehant
Dat was geheten *poorters* lant

Maerlant moet dus al in 1271 een handschrift geraadpleegd hebben, waarin deze afschrijversfout voorkwam [2]). Deze opmerking steunt mijn vroeger geuite veronderstelling dat het zogenaamde „Limburgse" Leven van Jezus een afschrift is van een oudere Vlaamse tekst [3]). Dat de afschrijver een Limburger was zal niemand betwijfelen: J. H. Kern kon dan ook deze tekst opnemen onder zijn bronnen voor de kennis van het Middeleeuwse Limburgs. Maar als hij een Limburgs origineel afschreef, zou zijn taal niet zozeer wemelen van inkonsekwenties: het reflexieve *hem* en *hare* naast *sig*, *steen* naast *steinen*, *teeken* naast *meinen*, vormen met en zonder umlaut, enz., die gemakkelik te verklaren zijn, als hij een Vlaams origineel voor zich had. Dat het Limburgse uiterlik slechts een vernisje is, wordt onmiddellik duidelik, als we de woordvoorraad nader beschouwen. Zodra men de Limburgse klanken en buigingsvormen wegdenkt, heeft men bijna zuiver Vlaams Middelnederlands.

De uitsluitend Oost-Mnl. woorden zijn uiterst schaars: *verblischen* voor *verbliden*, *nimerde* voor *niemare*, *opherstannesse* voor *opverstannesse* zijn Limburgse aanpassingen, die bij nauwkeuriger toezien met andere vermeerderd kunnen worden. Als

1) Vgl. de fac-similé's in de bovengenoemde studie van Plooij.
2) a. w. blz. 61.
3) Zie *Ts.* XL, 302. De tijdsaanduiding „omstreeks 1300" moet dan vervroegd worden.

men alleen lette op de Westvlaamse tekst S (Hs. Stuttgart van 1332), zou men kunnen menen dat de afwijkende woorden van L voor rekening van het Limburgs kwamen, maar dat is zelden het geval: veelal zijn het oude Vlaamse woorden, die waarschijnlik in — of reeds vóór — 1332 door meer begrijpelike jongere vervangen werden. Ik tekende o. a. de volgende aan, die bij dertiende-eeuwse Vlamingen voorkomen: *coever* (S *vele*), *persemen* (S *woukeren*), *gewat* (S *water*), *ondadich* (S *eveldadich*), *cavelen werpen* (S *lot werpen*), *volcwijch* (S *orloge*), *verdarnt* (S *verscrocken*), *houtende* (S *lame* en *hinckende*), *hofwinne* (S *gardenare*), *belokenre doren* (S *besloten*), *ande* (S *minne*) *vierdonc* (S *vierlinc*, volgens Kiliaen de jongere vorm) *spumen* (ook bij Maerlant; S *scumen*), *verblesschen* (bij Maerl. S. *doden*) *verstoren* (S *wedergeven*). Achter het Oostelike woord *hersam* kan dus *heersame* (= eersame) schuilen, dat in het Westvlaamse hs. van 1348 voorkomt; achter Oostelik *verkuschen* (in S beurtelings weergegeven met *haten* en *versmaden*) een ouder Vlaams *verkiesen* met dezelfde betekenis, achter *migel* het Vlaamse *mekel*. Het woord *uphoren*, dat Verdam voor Oost-Mnl. hield, was ook Westvlaams. Woorden als *vust* (knuppel), *wakel* (zweer), *wele* (veld met rijp koren), die alleen in deze tekst gevonden werden, behoeven ook niet Limburgs te zijn; *wynberen* (*druven*) kan ook Brabants zijn, evenals *gedads*, dat ook Ruusbroec gebruikt. Stellig op rekening van de Limburge bewerker komen dus slechts weinige woorden, behalve enkele van de genoemde: *degerlike*, *brosem* (ook in *Limb. Serm.*), maar in dezelfde tekst daarnaast *brocken*, dat ook S heeft, *anxteren*, dat ook in de Limburgse Sermoenen voorkomt *prufnesse* (ook in *Leven van Lutg.*) en wellicht nog enkele. Daar staat tegenover dat tal van woorden en uitdrukkingen ons in de sfeer van Maerlant en zijn landgenoten verplaatsen: *abolge* [1]), *tsaermeer*, *ietoe*, *vollijc*, *sidermeer*, *also saen alse*, *hem onderminnen*, *ontpluken*, *gerinen*, *de selke*, *prenden*, *hem vertogen*, *eenradich* enz. Doordat wij zo

---

1) Tweemaal door S overgenomen; de derde maal vervangen door *toren*.

weinig betrouwbaar Limburgs-Mnl. woordmateriaal tot onze beschikking hebben, zal het niet licht vallen, uit deze tekst een lijst van woorden te maken, die de Limburger uitheems geklonken moeten hebben. Ter vergelijking leveren de Limburgse Sermoenen (bovendien Oost-Limburgs) slechts schaarse gegevens. Daar vindt men b.v. *heilen*, *ilen*, *donckelheit*, waar L de Westelike woorden *gansen*, *haesten*, *deemsternesse* uitsluitend gebruikt. *Spelthane*, dat zowel L als S gebruikt voor de sprinkhaan, en dat ook volgens Kiliaen Vlaams is, staat naast *spranke* in de Limburgse Sermoenen [1]. *Ghesekert* (L, naast *getrouwet* in S) is volgens Verdam vooral Westvlaams, en nog in het land van Waas en in Zeeland gebruikelik [2]. *Hem scuwen* (= zich verborgen houden), komt behalve in L alleen in de Vlaamse Boëthius-vertaling voor; *cnapelijn* (in L *kneplekine*) is volgens Kiliaen „vetus Fland." Voor *solpher* (L) heeft men in het Oosten *swevel* gezegd.

Deze gegevens, die niet op een volledig onderzoek van de tekst berusten, zijn ongetwijfeld sterk te vermeerderen, als men in andere Limburgse teksten naar overeenkomstige woorden zocht. Enige bladzijden uit de Limburgse Sermoenen, gelezen onmiddellik na onze Limburgs gekleurde tekst, geven de sterke indruk van een geheel andere woordkeuze [3], van taal uit een geheel andere streek.

De onderstelling dat de oorspronkelik-Vlaamse tekst ouder zou zijn dan de *Rijmbijbel*, wordt gesteund door het feit dat de tekstbewerking die wij in Hs. S van 1332 aantreffen — gelijk wij zagen — een zekere modernisering moest ondergaan. Daartoe behoort ook de verdietsing van vreemde woorden,

1) Kil. noemt *sprankel*, *sprenkel* Sax. Sic. Andere Mnl. synoniemen zijn: *sprinkelkijn*, *sprinchane*, *sprengerkens*, *bouten* (bij Barth., waarschijnlik Holl.) *hippelcoren* (in de Delftse bijbel). Het hs. H in de varianten bij Bergsma heeft *huyschreck*, dat ook in een vertaling van de Openb. van Joh. voorkomt, waar een andere vertaling *coernbiter* heeft.

2) Het komt ook voor in het Westvl. hs. van 1348.

3) Vgl. b.v. de zinnen over de gelijkenis van de verloren zoon (ed. Kern, 496) of over de wisselaars in de tempel (ed. Kern, 500) naast de overeenkomstige evangelietekst in L.

waarmee Maerlant's tijdgenoten in litteraire taal nog meer vertrouwd waren, als *abite* (> *cledere*), *cadene* (> *scotele*), *unguent* (> *salve*), *maisnide*, *garsoen* (> knecht), *solacien* (> troosten), *hem turberen* (> bedroven), *generacien* (geslachten), *condute* [1]).

De verhouding van deze omwerking, die dus vóór 1332 valt, tot de oudste Vlaamse redaktie, die aan L ten grondslag ligt, is niet zo eenvoudig. Dat het geen onafhankelike vertalingen van één Latijnse tekst kunnen zijn, is gemakkelik waar te nemen. Naast de talrijke afwijkingen staan zo treffende overeenkomsten in woorden en uitdrukkingen, dat aan de nauwe verwantschap niet te twijfelen valt. Maar terwijl L een vlot gestileerde tekst geeft, met verduidelikingen, aanvullingen en omschrijvingen, volgt S de bijbeltekst woordelik en soms slaafs, met Latijn-achtige zinnen. Bij oppervlakkige beschouwing zou men dus denken: de vrijere bewerking moet jonger zijn dan die van de angstvallige vertaler.

Maar als nu de afwijkingen van L — op grond van Plooij's ontdekking — tenminste voor een deel lezingen van het zeldzame oud-Latijnse origineel zijn, en wanneer taalkundig L (of zijn voorbeeld) niet van S afhankelik kàn zijn — wie zou ooit gewone woorden door verouderde of vreemde gaan vervangen? — dan blijft er maar één mogelikheid over, al lijkt die onwaarschijnlik: de omwerker, uit eerbied voor de kerkelike bijbelteksten onbevredigd door de vele vervormingen, heeft alle teksten in zijn Vulgaat nageslagen en zijn voorbeeld daarnaar verbeterd, met behoud van de woordkeuze, voorzover hij die voor zijn lezers verstaanbaar achtte.

Juist in deze omwerking schijnt de evangelie-harmonie in Vlaanderen ingang gevonden te hebben, want terwijl de eerste redaktie alleen door L vertegenwoordigd is, behoort S tot een grotere groep. De fragmenten die Bergsma collationneerde (uit de *Dietsche Warande* III) onder letter W, behoorden wellicht tot een volledig afschrift.

1) Andere, als *kemenade, dilovie, precioes,* heeft ook S behouden.

Merkwaardig is het handschrift van Cambridge University Library (C), dat Priebsch beschreef [1]) als 13de-eeuws, maar dat hij nu in de eerste helft van de 14de stelt [2]). Een van de copiïsten schreef een eigenaardig meng-dialekt: Middelnederlands en Nederrijns met enkele Hoogduitse bestanddelen; de andere schreef zuiver Middelnederlands.

De onderstelling ligt voor de hand, dat de eerste copiïst een Duitse monnik was in een Vlaams klooster, die bij het afschrijven van een Vlaams voorschrift zijn taalvormen er in liet vloeien, maar de kwestie wordt ingewikkelder doordat er een volledige Hoogduitse tekst bestaat in een Münchener handschrift [3]), dat volgens Duitse onderzoekers, o. a. Schönbach, in nauw verband staat met onze Mnl. tekst. De proeven die Ronneburger er uit mededeelt, komen dan ook geheel met de redaktie van S overeen. Maar er is tevens overeenkomst met het verduitste gedeelte in het handschrift van Cambridge [4]).

Fragmenten die bijna woordelik met de redaktie van S overeenkomen, trof ik aan in het reeds genoemde Amsterdamse handschrift van 1348, met de opschriften *Dat sermoen op den berch* en *De concordanse der* IIII *ewangelisten passie* [5]).

1) *Deutsche Handschriften in England* I, 18.

2) De eerste hand (fol. 1—11) begint weer op fol. 20^a; na fol. 21^b is een groot stuk verdwenen; fol. 22^a—60^b is weer door de tweede hand geschreven. De eerste hand lijkt ouder, maar de tweede is stellig 14de-eeuws. Een gedeeltelik afschrift en een groot aantal varianten dank ik aan de vriendelike hulp van Dr P. Harting te Londen.

3) Vgl. de *Inauguraldissertation* van M. E. Erich Ronneburger (Greifswald, 1903): *Untersuchungen über die deutsche Evangelienharmonie der Münchener Handschrift* Cg. 532 *aus dem Jahre 1367.*

4) Voor *siceram* (in S *gemaecten dranc*) hebben ze *luterdranc* (C) en *lautertrank* (M). Voor *hi sal regneren* (ed. Bergsma, blz. 8) heeft C *he sal richsen* en M *er sol reichssen.* Een onderzoek moeten wij aan de Duitse geleerden overlaten, temeer omdat er nog andere hss. voor dit doel in aanmerking komen. Merkwaardig zou het zijn, als bleek dat dit Vlaamse werk een zo grote verbreiding gevonden had.

5) *Ts.* XL blz. 302. Het loont niet de moeite, hier uit mijn collatie alle varianten mede te delen. Ik geef er enkele, om te laten zien dat A soms lezingen van L heeft: ed. Bergsma blz. 42 XLII: Wes *ghehinghende*; blz. 44 XLIII: *wederstriden ieghen* die quaetheit; blz. 46 XLIV kinder *des almachtechs gods*; blz. 48 XLV (*oversubstancileke*) *ontbr.*; blz. 52 LI: *gaet van mi*; blz. 54 LI: *stormden* (voor: stromden) LII *onvergeefs* en *tonvergeefs* (voor: vergeifs); blz. 232 CCXVII *wyngaert*, Op blz. 238 kunnen de hiaten van S in Cap. CCXXIV en

Andere fragmenten vindt men in het reeds genoemde handschrift van 1353, bewaard in het British Museum (Egerton 2188) [1]), dat dus de pericopen voor het Nieuwe Testament uit deze reeds bestaande vertaling overnam. De evangelieën voor de zon- en weekdagen en voor de heilige dagen beslaan daar ruim 80 bladen, die weer voor de wording van de redaktie S van belang kunnen zijn. Om de lezer tot vergelijking met de uitgegeven teksten in staat te stellen, laat ik een drietal gelijkenissen uit het handschrift volgen.

Gelijkenis van de verloren zoon [2]).

Een man hadde ·II· sonen. die ioncste seide tote sinen vader. fol. 123
Geeft mi mijn deel goeds dat mi toe behoort. ende hi deylde hem haer goet, ende onlange daer na so gaderde die ioncste sone al dat hi hadde ende ginc verre in een vremt lant. ende daer na so verterde hi sijn goet in oncuuscen levene. ende doen hi sijn goet verdaen hadde so wert groet honger inden lantscape. ende hi began breke te hebne ende arm te sine ende ginc ende hielt hem ane enen portere van dien lantscape ende die sendene in een dorp dat hi daer hoedde swijn. ende hi begerde te vulne sinen buuc vanden zemelen die de swijn aten ende niemen en gaffer hém. Doen keerde hi in hem selven ende sprac te hem selven. hoe menich gehuert knecht es in mijns vader huus die genoech broods hebben ende ic verderve van hongere hier. Ic wille op staen ende gaen te minen vader ende wille te hem spreken. Vader ic hebbe gesondecht inden hemel ende vor di Ic en ben te hant niet werdech dat ic heete dijn sone. Mer make mi alse een van dinen gehuerden knechten. ende hi stont op ende quam tsinen vader. ende doe hi verre was versachen sijn vader ende wert geport met ontfermher-

---

CCXXV (ook aan het slot!) nu uit A aangevuld worden. Blz. 242 CCXXVI *branderen* (voor: branden), *sneet* hem af sijn rechter ore; blz. 244 *zweer* (voor: zwager); blz. 250: drie uitgevallen zinnen zijn naar A te herstellen; *versmaeldene* (voor: versmadene; Verdam kent slechts één plaats van *versmalen*, nl. dezelfde tekst in Hs. van 1348); blz. 254 *hillen* (voor: hoevelen); blz. 258 *Omtrent die .VI. stonde* (voor de *foutieve* lezing: om die selve stonde). De laatste plaats levert het bewijs *dat de tweede redaktie van deze Evangelieën-Harmonie ouder is dan Hs. S, dus ouder dan 1332.*

1) Zie de beschrijving bij Priebsch, a. w. II, blz. 80.

2) Vgl. ed. Bergsma, blz. 132.

techeiden ende liep iegen hem ende viel hem omme den hals ende custene. Doe sprac te hem sijn sone. Vader ic hebbe gesondecht inden hemel ende vor di. ende ic en ben niet werdech dat ic heete dijn sone. doen sprac die vader tote sinen knechten. Ghereet brinct hare deerste nuwe cleet ende doet hem an. ende geeft hem een vingerlijn ane sine hant ende gescoyte an sine voete. ende bringet hare ·I· vet calf ende dodet ende laet ons eten ende blide sijn. Want dese mijn sone was doot. ende hi es levende worden. Hi was verloren ende hi es vonden. ende si begonsten alle tetene. Doen was sijn outste sone inden acker. doe hi quam ende den huse naecte. doe horde hi sinphoniam ende chorum. dats zoete zanc van menscen. ende zoeten zanc van instrumenten. ende hi riep enen van den knechten ende vraechde wat daer ware. entie knecht antwerde. dijn broeder es comen. ende dijn vader heeft gedoot ·I· vet calf want hine gesont weet. ende heeften ontfaen. Mer doen hadt hem onwert ende en wilde niet in gaen. daer omme ginc de vader uut ende began hem te biddene. hi antwerde ende seide sinen vader. Sich also vele iare hebbic di gedient. ende dijn gebod en verhordic nie ende dune gaefs mi nie ·I· hueken dat ic hadde geten met minen vrienden. Mer alse dijn sone die al verhoveert heeft sijn goet met quaden wiven weder comen es so hebstu hem gedoot ·I· vet calf. entie vader antwerden. Sone du best allewege met mi. ende alle dmine es dijn Mer nu moeten wi eten ende blide sijn. Want dese dijn broeder was doot ende hi es levende worden. Hi was verloren ende hi es vonden.

Gelijkenis van de rijke man en Lazarus [1].

fol. 157v Het was ·I· rike man die gecleet was met purpere ende met bocrane ende at alle daghe sonderlinghe spise. Doen was oec ·I· bedelare hiet lazarus die lach vor sine dore vol sweren ende begerde sat te werdene van den brocken die vielen van dies riken dissche ende niemen en gaffer hem. Mer die honden quamen ende belecten sine sweren. ende het gesciede dat die bedelare starf ende wert gevoert in abrahams scoot vanden inglen. daer na starf die rike man ende wert begraven inder hellen. ende doe hi was inden tormente hief hi op sine ogen ende sach abraham van verre ende lazarum in sinen scoot ende

1) Vgl. ed. Bergsma, blz. 146.

riep ende sprac. Vader abraham ontferme di mijns ende sende lazarum dat hi nette dende van sinen vingeren int water ende mine tonge vercoele. Want ic werde zere gepijnt in deser vlammen. doe seiden abraham. Sone gedinc dattu tgoede ontfinc in dinen levene. ende lazarus tquade. ende nu es hi in trooste ende du best in pine. ende boven al dit so es ene afgronde gevest tusscen ons ende u. dat die van hier tote u niet mogen comen. ende die van daer hier willen tote ons niet mogen comen. doen sprac hi. daer omme biddic di vader abraham dattune sends in mijns vader huus. ic hebbe noch ·V· broedre dat hi hem segge dat si niet en comen in deser stat der pinen.

Gelijkenis van de wijze en de dwaze maagden [1]).

Hemelrike es gelijc ·X· mageden die namen hare lampten fol. 179
ende gingen ute iegen den brugoom ende iegen de bruut. entie ·V· waren sot. ende dandere ·V· vroet. Mer die ·V· sotte namen haer lampten ende en geen olye met hen. Mer die vroede namen olye in hare vaten metten lampten. ende alse die brugoom merde een wile sliepen si alle ende rusten. ende ontrent middernacht wert een geroep Siet de brugoom comt gaet ute hem te gemoete. Doe stonden op alle die maechde ende versierden haer lampten. entie sotte seiden totten / vroeden. geeft ons van uwer olyen want onse lampten geblusscen. Entie vroede antwerden ende seiden. Dat wi ter avonturen niet genoech en souden hebben ende gi. Gaet dan ende coopter u lieden. ende al sire souden gaen copen so quam die brugoom entie gereet waren gingen in met hem ter brulocht. entie dore wert besloten. ende te lesten quamen dandre magede ende seiden. here here ontdoe ons. ende hi antwerde ende seide. Ic seggu over waer Ic en weet van u niet Waect dan. want gine wet dach no ure.

De oude Zuid-Nederlandse evangelieën-harmonie drong in de 15de eeuw ook door in de Noordelike gewesten, al had men daar enerzijds de getrouwe volledige vertaling van de evangelieën, anderzijds de vrijer bewerkte Levens van Jezus. Meer dan twee handschriften zijn mij tot nu toe daarvan niet bekend: het Haagse handschrift van 1473, uit Maaseik afkomstig (H), dat Bergsma voor zijn uitgave collationneerde [2]), en een Utrechts

1) Vgl. ed. Bergsma, blz. 216.
2) Op dit handschrift werd reeds de aandacht gevestigd door W. Moll: Johannes Brugman I, 11, 12; vgl. Bijlage I aldaar.

handschrift, op de Universiteitsbibliotheek bewaard [1]). Uit taalkundig oogpunt is weer merkwaardig dat de tekst een verjongingskuur ondergaan heeft, maar dat tegelijk veel Zuid-Nederlandse woorden en uitdrukkingen voor Noord-Nederlandse moesten plaats maken. Waarschijnlik heeft de afschrijver de vertaling der vier evangelieën gekend en geraadpleegd. Beide teksten gaan terug op de redaktie van S; het Limburgse handschrift H heeft dus niets te maken met de oude tekst van L: de Maaseikse monnik (of zuster) heeft wel aan zijn werk een duidelik Limburgse kleur gegeven, niet alleen door dialektiese vormen als *alt*, *behalden*, *wolde*; *mechtich*, *ondrechtich*; *sich* en *dich*; *maeckde*, maar ook door andere bijwoorden en voorzetsels: *wie* (= hoe), *balde*, *bis aen*, *went* (= tot), en substantieven als *huyschreck*, *seydenspoel*. De duidelike verwantschap met het Utrechtse handschrift, dat b.v. voor het laatste woord — uit de gelijkenis van de verloren zoon — *snaerspel* heeft, en de typies Noord-Nederlandse woorden als *bouw* voor *oest*, *twyinge* voor *twist*, maken het aannemelik dat de vijftiende-eeuwse Limburgse tekst als voorbeeld een handschrift had, dat een Noord-Nederlandse tekst bevatte.

Het lijkt mij waarschijnlik dat er nog wel meer handschriften, in 't biezonder van de Epistelen en Evangelieën, stukken van de oude Evangelieën-Harmonie in verjongde vorm bewaard hebben. Of dit ook het geval is met de tekst die achter de zogenaamde Haagse bijbel van 1360 (Hs. Y 401) opgenomen is — gelijk Plooij (a. w. blz. 16) meent — lijkt mij twijfelachtig: de gelijkenis van de verloren zoon (fol. 169), die ik vergeleek, heeft lezingen die sterk van alle andere afwijken, b.v. „sinen buuc te vullen mitten eekelen die de verken aten", of, tegen het einde, hij hoorde „dat zuete gheblas ende die stive" (= schalmeien). Mocht dit het gevolg blijken van een vrije bewerking der oude Mnl. teksten, dan zijn zulke afwijkende woorden wellicht weer een hulpmiddel om deze waarschijnlik

1) Catal. Hss. N° 1009, niet geheel juist betiteld *Epistelen en Evangelieën*.

jongere harmonie te lokaliseren. Ook de vele vertaalde en oorspronkelike Levens van Jezus, die uiteraard tal van bijbelwoorden bevatten, zullen belangwekkend taalgeografies materiaal kunnen leveren.

II

De West-Vlaamse Epistelen en Evangeliën.

Het reeds meermalen genoemde Amsterdamse handschrift van 1348 bevat een geheel zelfstandige en aantrekkelik-frisse vertaling van de evangelie-teksten. Een autograaf kan het niet zijn: dat bewijst reeds een fout als: een prijs des *blocs* (Matth. 27, voor „des bloets"), verschreven doordat het woord *bloc* voorafging (fol. 107v). Het komt mij voor dat deze vertaling niet veel jonger is dan de besproken Harmonie-tekst. Of de schrijver, die voor zijn Oude-Testament-teksten een bestaande vertaling gebruikte, ook voor het Nieuwe Testament een reeds bestaande vertaling kon overnemen, zal niet licht aangetoond kunnen worden. Zijn werk schijnt slechts in beperkte kring bekend geworden te zijn: anders zouden er wel afschriften, geheel of gedeeltelik, van bewaard gebleven zijn. De waarde van deze zelfstandige, ongetwijfeld zuiver West-Vlaamse vertaling voor het taalkundig onderzoek is niet gering, wij kunnen nu het gehele woordmateriaal vergelijken met dat van de andere, ongeveer gelijktijdige Zuid-Nederlandse teksten, terwijl weldra blijken zal dat er daarnaast nog andere streken te vertegenwoordigen zijn.

Als proeven van eigenaardig Vlaams woordgebruik laat ik hier een keuze volgen, waarachter ik het Hollandse veertiendeeeuwse woord voeg, dat men in de later te bespreken evangelieën-vertaling aantreft: *padeline* (toepade), *aex* (bile) *beziect* en *lazers* (malaetsch), *sekeren* (trouwen), *pensen* (dencken), *oude* (outheit), *also houde alse*, *in medewaerde* (in die middel), *gescoisel* (ghescoeite), *herde* (harder), *deemsterhede* (duusternissen) *vlerken* (vloghelen), *besceren* (bedriegen), *dulinghe* (screien), *ondoen* (opluken), *vroescepe* (wijsheit), *scade* (scaduwe), *niemare* (gerucht),

smaeren (salven) *zuveren* en *gansen* (ghesont maken), *tasten* (roeren en rinen), *iuchtech* (vergicht), *crocken* (haderic), *oest* (bouw), *oester* (maeyer) *tileke* (vroe), *procureerre* (rentmeester), *wacheit* (vochticheit), *husen* (timmeren), *dwaen* (wasschen), *slinker* (luchter), *horec* (hoeck of horen), *vaselinge* en *vase* (vnase), *gast* (vremde), *welctijt* (wanneer), *verhoert* (overspelende), *keefsdom* en *hoerdom* (overspel), *blecken* (blincken), *fringe* (soem), *ondervinden* (ondersoeken), *vrijthof* (hof), *buelke* (erve), *quic* (beesten; later ook = paert) *nedernicken* (neyghen), *zeelkine* (reepkens), *ghelauwen* (vanghen, gripen), *moze* (slijc, wase), *quellende* (siec), *hernesse* (cudde), *bezerech werden* (bedroeven), *pafuse* (stock), *dinchuus* (vierscaer), *sindael* (linnen), *buersekijn* (budel), *grongeren* (grimmen), *kemenade* (eetcamer), *temsen* (siften, cleynsen), *hille* (hoevel), *heefsel* en *heve* (deessem), *tebarenteert*, *woenste* (woenstat), *vingherline* (veteren, hilden), *tempeest* (onweder), *ezelbuerdene* (molensteen), *losch* (scelu), *gediffameert* (beruchtet), een *hame* olye (een mate), *causioen* (reesscap), *angwissen*, *stalwaerdere* (waert), *tecroken riet* (geiaghede riet), weest *an heughe* (verhoghet), *zwaesnede* (snare), *nap* (kelc), *persemier* (woekenaer), *ersatere* (meester).

Deze lijst, die voor uitbreiding vatbaar is, kan ons het feit toelichten, dat het Middeleeuwse Vlaams ook voor de veertiende-eeuwse Hollander vreemd klonk, terwijl menigeen met verrassing zal opmerken, hoe grote gelijkenis ons woordgebruik vertoont met dat van onze rechtstreekse voorouders uit de veertiende eeuw.

Ten bewijze dat de vertaler zijn eigen weg ging, laat ik hier twee gelijkenissen volgen, die ook hiervoor zijn afgedrukt, en die men tevens kan leggen naast de teksten uit de nog te behandelen Evangelieën-vertaling in de uitgave van Ebbinge Wubben [1]).

Gelijkenis van de verloren zoon [2]).

fol. 78v In dien tiden seide ihesus sinen iongeren dese ghelikenesse; Een mensce hadde twee zonen. Ende die ioncste van hem

1) *Fragmenten uit Mnl. Bijbelvertalingen* (Groningen — J. B. Wolters — 1919).
2) Vgl. hiervóór blz. 225—227.

lieden seide sinen vader: Vader ghef mi dat porcioen van minen goede dat mi toe behoort; Ende die vader deelde hem dat goet; Ende naer niet vele daghen doe hise al vergadert hadde die ioncste zone so voer hi wech in een verre conincrike. ende daer quiste hi al sijn goet levende in oncuussceden; Ende doe hijt al vertert hadde doe wort groot hongher in dat lant ende hi begonste aermoede te hebbene; Ende hi ghinc ende claf ane enen portere van dien lande die sendene in sijn doorp dat hi weeden soude sine zwine ofte verkine; Ende hi begherde te vullene in sinen buuc van slumen die de zwine aten ende niemen gaffer hem; Ende hi keerde in hem selven ende seide; Hoe vele huerlinghe overvlieten in mijns vaders huus van brode. Ende ic verderve hier van hongre; Ic sal up staen ende gaen te minen vader ende sal hem secghen; Vader ic hebbe mesdaen in den hemel[ende] vor di; Ende ic ne bem niet werdech gheheten te werdene dijn zone; Mac mi als enen van dinen huerlinghen ende hi stont up ende quam te sinen vader; Ende doe hi noch verre was. sachene sijn vader ende wert beroert met ontfarmicheden; Ende hi liep ieghen hem ende viel hem omtrent sinen hals ende custene; Doe seide hem die zone; Vader ic hebbe mesdaen in den hemel ende vor di. ende thants bem niet werdech te werdene gheheten dijn zone; Doe seide de vader te sinen cnechten bringet voort die eerste stole ende doese hem ane. ende geeft hem een vingherlijn an sine hant. ende scoysel an sine voeten; Ende bringhet een ghevet calf ende dodet ende laet ons eten ende werscepen want dese mijn zone was doot ende hi es levende werden. ende hi was verloren ende hi es vonden; Ende si begonsten tetene ende sijn outste zone was inden acker. ende doe hi quam ende thuus nakede; Hoordi sinfonien ende de harpe; Ende hi riep een vanden cnechten ende vraechde hem wat daer ware; Doe seidi hem; Dijn broeder quam ende dijn vader doodde een ghemest calf. want hine ghezont heeft ontfaen; Doe veronwerdet hem ende ne wilde niet in gaen; Ende sijn vader ghinc ute te hem: ende begonste hem te biddene dat hi in quame. Ende hi antwoorde ende seide te sinen vader; Sie dus vele iaren hebbic di ghedient ende dijn ghebot en overghinc ic noyt ende dune gaves mi nie een houkin dat ic met minen vrienden mochte hebben gheëten; Mer als dese dijn zone quam die al sijn goet verterde met ledeghen wiven so dodestu een ghemest calf. Doe seidi hem; zone du best altoos met mi ende alle mine dingen sijn dijn mer men moeste eten ende blide wesen. want dese dijn

broeder was doot ende es levende werden. hi was verloren ende es vonden.

Gelijkenis van de wijze en de dwaze maagden[1]).

fol. 261 Hemelrike es ghelijc ·X· ioncvrouwen oft magheden die hare lampten namen ende ghinghen ute te ghemoetene den brudegoom ende der bruut; Vive van desen wasser zot. ende ·V· wasser vroet ende wijs; Dese ·V· zotte namen hare lampten maer sine namen ghene olye met hem; Maer de vroede namen metten lampten olye in hare vaten; Doe die brudegoom een merren maecte doe sliepen si alle ende voghelvaecten; Ende ter middernacht wart een groot gheroup ghemaect; siet de brudegoom comt. gaet hem ute te ghemoete; Doe stonden alle die maechden up ende verchierden hare lampten; Ende die zotte seiden ten vroeden; Gheeft ons van uwer olyen want onse lampten werden ghebluscht; Die vroede antwoorden secghende; Datter lichte ons ende u niet ghenouch en ware; Ghi gaet bet ten vorcopers ende coopter u; Ende doe si ghinghen copen: quam die brudegoom. ende die ghereet waren ghinghen in met hem ter brulucht ende die dore wart besloten; Doe quamen tachterst die andere magheden ende seiden; Here here: doe ons up die dore; Ende hi antwoorde ende seide; Vor waer secgic u: ic en kenne u niet; Hier omme so wacht want ghi en weet dach no stonde wanneer u here comen sal.

III

De Noordelike vertaling van de vier evangelieën.

De lektuur van de evangelie-fragmenten, door Ebbinge Wubben naar een Delfts handschrift van 1476 uitgegeven[2]), die een zo duidelik Noord-Nederlands karakter dragen, bracht mij er toe, een voorlopig onderzoek in te stellen naar de ouderdom en de oorsprong van deze vertaling. Het was immers mogelik, dat daaraan, evenals aan de Delftse bijbel, een Zuid-Nederlandse vertaling ten grondslag zou liggen, al had Van Druten[3]) als uitkomst van zijn onderzoek meegedeeld dat

1) Vgl. hiervóór blz. .
2) *Fragmenten uit Mnl. bijbelvertalingen* (Groningen — J. B. Wolters — 1919).
3) a. w. I, 223.

„tusschen de handschriften der evangeliën de meest mogelijke overeenstemming heerscht”. Daar de ouderdomsbepalingen bij Van Druten, die de handschriften tot 1352 laat opklimmen, onbetrouwbaar zijn, begon ik mijn onderzoek met de twee Haagse handschriften, die de oudste betrouwbare jaartallen bevatten: een van 1399 en een van 1408. Spoedig bleek dat geen van beide handschriften de oorspronkelike tekst zuiver bewaard had, omdat ze beide klaarblijkelike, verschillende fouten vertoonden, maar dat de redaktie in het handschrift van 1408 fouten van het oudere handschrift miste, en bij afwijkende lezingen waarschijnlik de oudere en betere tekst volgde.

Toen ik daarna een reeks Haagse, Leidse en Londense handschriften raadpleegde, volgde ik dezelfde methode als Ebbinge Wubben bij zijn onderzoek van het Oude Testament. Ik bepaalde mij tot de plaatsen waar de beide eerstgenoemde handschriften òf fouten òf afwijkende lezingen bevatten. Het bleek dat ik toevallig een gelukkige greep gedaan had: in hoofdzaak sloten alle handschriften uit de eerste helft van de vijftiende eeuw zich òf zeer nauw bij het eerste, òf bij het tweede aan, zodat er duidelik twee groepen te onderscheiden zijn, die onderling elkaar buitengewoon getrouw, vaak zelfs slaafs, volgen. Tot het samenstellen van een stamboom kan een zo oppervlakkig onderzoek niet leiden, maar voor ons doel was het voldoende. Voordat ik mijn indeling verantwoord, geef ik een lijstje van de geraadpleegde handschriften:

1	Kon.	Bibl.	Den	Haag	O 2 (75 E 8):	anno 1399
2	„	„	„	„	O 3 (75 G 1):	„ 1408 (Haarlem)
3	„	„	„	„	O 4 (75 E 9):	„ 1472 (?) (Utrecht)
4	„	„	„	„	O 131 (75 E 64)	
5	„	„	„	„	V 17 (78 E 69) (begin 15de eeuw)	
6	„	„	„	„	A A 283 (132 G 2)	
7	„	„	„	„	128 D 28: anno 1476 (Delft)	

8	Maatsch. N. L.	Leiden	N° 243: anno 1431	
9	„ „	„	N° 244 [1])	
10	„ „	„	N° 245 (Enkhuizen)	
11	„ „	„	N° 246: anno 1450	
12	„ „	„	N° 247: „ 1463 (Purmer)	
13	„ „	„	N° 248: „ 1469	
14	Brit. Museum	Londen	14328	
15	„ „	„	25720	
16	„ „	„	26658 (Rooclooster)	
17	„ „	„	26659 (Haarlem)	
18	„ „	„	30036: anno 1426 (Hoorn)	
19	Den Haag Museum	Meerman	N° 41 (eerste helft 14de eeuw)	

Onder de niet-gedateerde handschriften is er m. i. geen, dat op grond van het schrift voor 14de-eeuws gehouden zou moeten worden.

De groep, vertegenwoordigd door Hs. N° 1, onderscheidt zich door de volgende kenmerkende fouten:

Mt. 23: ghi *cauwet* ene mugghe (in plaats van: ghi *cleinset*). Deze fout komt voor in N° 4, 5, 6, 10.

Mc. 14: waer is myn *voedinghe* (in plaats van: *verrustinghe*, Lat. *refectio*). Deze fout komt ook voor in N° 4, 5, 6, 10.

Luc. 15: hi *bewarf* hem (in plaats van: hi *bewarp* hem, Lat. *adhaesit*). Deze fout komt ook voor in N° 4, 5, 6: *bewarf*) en N° 10 (*verwerf*). N° 12 heeft: *hilt hem an*, een lezing die uit de Evangelieën-harmonie afkomstig is.

Luc. 21: recht als een *strijt* (in plaats van: recht als een *stric*). Deze fout komt ook voor in N° 10 (N° 4, 6 hebben *strijck*, waaruit de fout ontstaan kan zijn).

Hieruit volgt dus, dat N° 1, 4, 5, 6, 10 afstammen van een handschrift, dat vóór 1399 geschreven moet zijn, en reeds fouten bevatte. Waarschijnlik werd dit handschrift in de IJselstreek geschreven, want al deze handschriften vertonen òf sporadies

1) In de Catal. I, 13 ten onrechte 14de eeuws genoemd. Voor de beschrijving van deze hss., die hier te veel plaats zou innemen, verwijs ik naar de catalogi.

òf vrij talrijk, min of meer Oostelike vormen (*holden*, *olders*; in N° 6 zelfs *oen*, *belaefde*).

Een fout van N° 1, die in N° 10 niet wordt aangetroffen (wèl in N° 9, dat overigens zich bij de andere groep aansluit) is *voeren* voor *bueren* (= opheffen) in Mt. 4, waaruit blijkt dat de schrijver van dit handschrift in zijn taal het ww. *bueren* niet kende. Eigenaardig is ook de verknoeiing van het woord *ethnici* (Mt. 6) waarvan N° 1 maakt *ecniti* (N° 7 *echinci*, N° 8 *ethniti*, N° 16 *ethenci*; in de andere hs. de juiste vorm).

Daarentegen heeft de groep, vertegenwoordigd door N° 2 een fout, waarschijnlik oorspronkelik een schrijffout, maar door verschillende afschrijvers gedachteloos overgenomen, nl. in *Mt.* 7: *vercoren* iu (in plaats van *verscoren* iu). Deze fout komt ook voor in N° 8, N° 14, N° 17 (met latere hand verbeterd; N° 15 heeft de verknoeiing — quasi-verbetering? — *verstroeyen*; N° 7: *verstoren*). Een andere fout van N° 2 nl. in *Mc.* 12: *bereide* daer een tuun om (in plaats van *breide*) komt niet voor in het nauw verwante hs. N° 8. Alleen vond ik hem terug in N° 18.

Daaruit blijkt dus dat er in elk geval vóór 1408 een handschrift bestaan heeft met een oudere, zuiverder tekst, waarschijnlik in Noord-Holland geschreven, waarop N° 2 en de daarmee verwante handschriften rechtstreeks teruggaan. Waar er dus afwijkende lezingen zijn, zetten we de laatstgenoemde groep voorop:

Lezingen van de oudste redaktie.	*Lezingen van de jongere redaktie.*
Mt. 3: een stemme des roepers	des roepens (uit: roepents?)
Mt. 4: die temptierre	die becoerre
scaduwe der doot	sceem des dodes
Mt. 6: kerker	kerkenaer
Mt. 8: crijssinge	knersinge
Mt. 9: fnase	vese
Mt. 4: vol kijn (*plenum frumentum*)	vol coern (N° 3: volcomen vrucht, N° 9: volle vrucht)

Mc. 12: dat oer	dat saet
Mc. 14: laghelijn	vlessche
Luc. 7: oeppe (oep) (*osculum*)	cussen
Luc. 8: rijnde	roerde
Luc. 24: verwissel(t)heit (*deliramentum*)	rasinghe
Joh. 13: oppe (*buccellam*)	brocken, soppe, montvol
Joh. 21: pottagie (*pulmentum*)	potspise (N° 2: pulment, N° 3: toespise)
Joh. 22: si ontfengeden vier	ontstaken

Dit lijstje is onvoldoende om vast te stellen wat voor landsman de schrijver van de gewijzigde redaktie was. *Temptierre* en *pottagie* kan hij vermeden hebben als vreemde woorden, *fnase* als te uitsluitend Noord-Hollands en ook andere (*oep*, *oppe*, *oer*, *laghelijn*, *verwisseltheit*) als in zijn streek ongebruikelik. Opmerkelik zijn vooral drie zeldzame woorden, nl. *oepe, oop, oppe,* dat zowel als van vertaling van *osculum* (Luc. 7, 45) als van *buccella* (Joh. 13, 30) voorkomt. Verdam (*Mnl. Wdb.* V, 1703) trof dit woord nog slechts in één andere tekst aan, nl. in de Noord-Nederlandse vertaling van *Machteldis Visioenen* (Hs. te Leeuwarden, Prov. Bibl.). In de eerste betekenis werd het in de jongere redaktie vervangen door *cussen*; in de tweede betekenis werd het slechts bewaard in Hs. N° 2, 8 en 14, want de afschrijvers maakten er van: *brock(en)*, dat even te voren (Joh. 13, 27) voorkomt, of *soppe* of *montvol* (N° 3). Dit woord alleen zou dus reeds het bewijs leveren, dat de drie handschriften waarin het voorkomt, en de daarmee verwante groep, inderdaad de oudste tekst vertegenwoordigen.

Niet minder merkwaardig is het nog nergens gevonden woord *kijn* (= kijme, kiem [1]), dat graankorrel moet betekenen. Het komt voor in de handschriften N° 2, 7, 8, 12, 13, 14, 16, 17, maar blijkbaar heeft geen van de copiïsten het geheel

1) Zie Van Wijk: *Etym. Wdb.* i. v. *kiem,* waar melding gemaakt wordt van bijvormen met *n* in Nederlandse dialekten.

begrepen, want alle verbinden het als één woord met *vol* tot *volkijn* [1]). Ook de jongere redaktie *vol coerne*, of *volle vrucht* (N° 9) wijst er op, dat de afschrijver aan *volkijn* geen zin kon hechten.

Ook het woord *verwisseltheit* (*verwisselheit*, als vertaling van *deliramentum*, is vrij zeldzaam (vgl. *Mnl. Wdb.* i. v.), zodat de vervanging door *rasinghe* begrijpelik wordt. Andere afschrijvers hebben de beide woorden verenigd, zodat er staat: *ghecke verwisselheit rasinghe* (N° 2, 8, 9, 14, 16, 17; N° 12 maakt er van: *ghecke verwisselde rasinghe*). Terecht heeft reeds Verdam verondersteld dat het laatste woord oorspronkelik een verklarende glosse geweest is (*Mnl. Wdb.* IX, 368), die dan al moet gestaan hebben in het voorbeeld van N° 2, dus in een handschrift van vóór 1408. Mogelik zijn, evenals in dit geval, de lezingen van de tweede redaktie — en ook sommige fouten — daaruit te verklaren, dat de afschrijver aan de glosse de voorkeur gaf boven het tekstwoord [2]).

Dat intussen de vertaling als geheel, in de beide redakties het werk van Noord-Nederlanders is, valt gemakkelik aan te tonen. Speciaal-Vlaamse of Brabantse woorden, zoals men die in de vroeger besproken vertalingen vindt, treft men hier niet aan. *Lagelyn* is niet alleen Zuid-Nederlands; voor *rinen* (aanraken), dat Vlaams lijkt, zou een Vlaming *gerinen* gezegd hebben. Maar een reeks van woorden zijn, volgens de plaatsen in het Mnl. Wdb.; het getuigenis van Kiliaen, of op grond van vergelijking met Zuid-Nederlandse synoniemen, stellig uitsluitend of voornamelik Noord-Nederlands geweest. In bonte rij noem ik b.v. *sage* (Z. N. *rede*, *cortse*) *opbueren* (Z. N. *opheffen*) *bou* (Z. N. *oest*) *boulude* (Z. N. *ackerliede*), *cleinsen* (Z. N. *teemsen*), *vnase* (Z. N. *vese*) *ee* (Z. N. *wet*), *deessem* (Z. N. *heve*, *hefsel*),

---

1) Alleen in N° 15 staan de woorden van elkaar, maar daartussen zijn letters uitgeschrapt, zodat er wellicht *vollekijn* gestaan heeft.

2) In hs. N° 1 (van 1399) vond ik boven het woord *tarwe* bijgeschreven *weyte*. Zulke aantekeningen kunnen voor de taal van de streek waar het handschrift ontstond of gebruikt werd, van belang zijn.

horn (Z. N. *hornec*), *budel* (Z. N. *borse*), *twiinge* (Z. N. *twist*, *twistinge*), *spekelen* (Z. N. *spuwen*), *duusternisse* (Z. N. *deemsternesse*, *donckernesse*), *wase* (Z. N. *mose*, *slijc*), *breyen* (= vlechten), *ontfengen* (Z. N. *ontfencken*, *ontfoncken*, *ontsteken*), *ophouwen* (= omhakken), *helden* (= boeien) *kerckenaer* (= kerker), *rechtevoert*, *thent* (= totdat), *hoe sulc*, *volna* (Z. N. *welna*) en waarschijnlik ook *stege*, *haderic* (dat ook Jan Yperman kent = Z. N. *crocke*), *neringe*, *huerlinc*, *slumeren*, *geck*, *dwaes* (Z. N. *sot*, *door*, *dul*) *reesscap*, *duerachtich*, *scerf*.

Bij zorgvuldige studie van de tekst en vergelijking met Zuid-Nederlandse vertalingen is het aantal woorden ongetwijfeld nog sterk te vermeerderen.

Volstrekte zekerheid, dat deze vertaling Noord-Nederlands is, verkreeg ik eerst, toen ik te Londen het handschrift uit het Rooclooster (N⁰ 16) onder ogen kreeg. Het was immers altijd nog mogelik dat de vele geraadpleegde handschriften teruggingen op één, radikaal-verhollandste tekst van Zuid-Nederlandse oorsprong. Maar nu bleek het oude Brabantse handschrift, waarschijnlik niet lang na 1400 geschreven, volkomen dezelfde Noord-Nederlandse tekst te bevatten. Dit feit is vooral vermeldenswaardig, omdat het een bewijs is van wisselwerking tussen Noordelike en Zuidelike taal, terwijl men gewoonlik meent dat de invloed alleen van Zuid naar Noord zich richtte.

Wie kan nu de auteur geweest zijn van een vertaling die een zo grote verbreiding kreeg? Het ligt voor de hand, hem in de kring van de Windesheimers te zoeken. In de eerste plaats denken we dan aan Johannes Scutken, van wie Joh. Busch ons verhaalt [1]) dat hij „numquam otiosus" zich verdienstelik maakte door ten behoeve van „laïci nostri", „quosdam libros, videlicet Evangelia per annum et Psalterium singula cum suis glosis, et alia quedam similia" uit het Latijn in het Diets te vertalen. Moll en Acquoy hebben in hem op die grond de

1) *Chronicon Windesh.* blz. 579.

auteur van een der bewaarde psalmvertalingen gezien, m. i. is er evenveel reden om de evangelieën-vertaling aan hem toe te schrijven. De tijd is geen bezwaar, want Scutken, die in 1423 stierf, kan omstreeks 1390 dit werk voltooid hebben, wat met onze uitkomst van het handschriften-onderzoek zou stroken. Een bezwaar is, dat Busch spreekt van „Evangelia *per annum*", waarbij hij alleen aan de pericopen gedacht kan hebben. Wij zouden dus moeten aannemen dat hij dit als het belangrijkste deel van Scutken's werk beschouwde — inderdaad zijn in de handschriften begin en slot van de pericopen telkens aangegeven — of dat de vertaler met deze stukken begon en ze later tot een volledige vertaling uitbreidde. In elk geval bevat de meest verbreide pericopentekst, die ook als inkunabel gedrukt werd (*Epistelen en Evangeliën*) deze zelfde vertaling.

Wij zouden bijna geneigd zijn, een bewijs uit het ongerijmde toe te passen: Scutken wordt in de Windesheimer kringen geprezen om zijn bijbelvertalingen. Zou het dan niet vreemd zijn dat de vertaling van een onbekende alom verspreid was, terwijl van een tweede, die dan van Scutken zou kunnen zijn, geen spoor over is? Wisten we, dat hij in Noord-Holland geboren en opgevoed was, dan zou dit een aanwijzing zijn, want de handschriften die de beste tekst bevatten, zijn overwegend Noord-Hollands. Die van de tweede groep hebben vaak Oostelike vormen als *old,* maar daarnaast toch ook weer: *eenvoudich.* Een geboren Overijselaar was de vertaler stellig niet. Wat het woordgebruik betreft, zou ons bij Scutken, al was hij Hollander, een aantal Saksiese woorden niet verwonderen, omdat hij van 1383—1387 in het Deventer fraterhuis, van 1387 tot zijn dood (1423) te Windesheim woonde. Verder weten we van Scutken dat hij, als leerling van Gerrit de Grote en Floris Radewijns, wel clericus, maar geen priester werd [1]).

Een groot geleerde is deze vertaler niet geweest: zijn kennis

1) Zie over hem en zijn verdiensten: Acquoy: Het klooster van Windesheim I blz. 280 vlg.

van het Latijn vertoont bedenkelike tekorten. Met het woord *locusta* (Mt. 3) weet hij geen raad: hij vertaalt dus op goed geluk: „sijn spise was een eenrehande cruut dat inder woestinen wies ende wilt honich". Of vond hij het wellicht al te zonderling dat iemand sprinkhanen zou eten? De schrijver van de herziene redaktie is beter ingelicht en maakt er *sprenkel* van. Het woord *ethnici* (Mt. 6) houdt hij voor een eigennaam en voegt er als glosse aan toe: „Dat sijn lude van sulker secte". *Sata* (Mt. 13) blijft hem raadselachtig, zodat wij de onzinnige vertaling krijgen: „ende dedet in dat meel van drien saden". Deze staaltjes zijn voldoende om aan te tonen, dat de eerzame Windesheimer monnik geen meesterwerk leverde. Uit taalkundig oogpunt blijft zijn arbeid belangwekkend, omdat van deze zo populair geworden Noord-Nederlandse bijbeltaal vrijwat in de latere bijbelvertalingen zal zijn overgegaan.

IV

Een veertiende-eeuwse Brabantse vertaling van de vier Evangelieën.

Het was mij bekend dat ook de Koninklike Bibliotheek te Brussel een tweetal handschriften bezit met een evangelievertaling: het eerste een perkamenten handschrift uit het Rooclooster, met de vier evangelieën, het tweede een papieren handschrift, dat alleen het evangelie van Mattheus bevat [1]. Na de te Londen opgedane ervaring sloeg ik het Brabantse handschrift zonder grote nieuwsgierigheid open, in de verwachting opnieuw een afschrift van dezelfde tekst te zien. Des te groter was mijn verrassing, toen dit een geheel zelfstandige vertaling bleek te zijn, met een duidelik Zuid-Nederlands karakter. Waarschijnlik is dit dus een veertiende-eeuwse vertaling, afkomstig uit de kring van Ruusbroec, waar in de tweede helft van de 14de eeuw menig werk in het Diets overgebracht

1) Catal. K. Bibl. Brussel I N^{0} 111 en 112.

werd. Een vergelijking met de ongeveer gelijktijdige Noordelike tekst kan dus nieuwe taalgeografiese gegevens verschaffen. Het jongere handschrift bevat deze zelfde vertaling, met geringe afwijkingen. Vermoedelik zullen er in Zuid-Nederlandse bibliotheken nog wel andere afschriften bewaard zijn, maar de gelegenheid ontbrak mij om dit na te gaan. Om andere onderzoekers stof tot vergelijking te bieden, en tevens aan te tonen dat deze vertaling inderdaad onafhankelik is, geef ik weer de tekst van dezelfde twee gelijkenissen, die men naast Ebbinge Wubben's uitgave, in zijn *Fragmenten*, kan leggen:

Gelijkenis van de verloren zoon.

Erehande mensche hadde twee sonen. Ende de jonghere van hen seide den vader. vader gevet mi mijn deel vander substancien die mi behoret Ende hi deelde hen die substancie Ende al vergadert de jonghere sone sine substancie voer hi na niet vele daghen in peregriemagen in een verre conincrike. Ende quiste hi sine substancie in luxurien levende Ende na dat hijt al hadde vertert es ghesciet herde groot hongher in dat conincrike Ende hi begonste breke te hebbene Ende hi ginc ewech ende volgede een der porteren dies conincriken. diene sende in sijn dorpe. dat hi hoeden / soude die verkene Ende hi begherde te vulne sinen buuc vanden ate dat die verkene aten ende niemen en gaefs hem. Ende in hem ghekeert seide hi. hoe vele huerlinghe in mijns vader huus overvloyen van brode ene ic verderve hier van hongher. Ic sal op staen. ende sal gaen te minen vader ende sal hem seggen. vader ic hebbe ghesondecht inden hemel ende vore di. Ende ic ben te hant niet werdech te hetene dijn sone. maect mi alse een van uwen huerlingen Ende op staende quam hi te sinen vader maer alse hi noch verre was versachene sijn vader ende hi es beweget met ontfermherticheiden. ende lopende viel hi op sinen hals ende elsene cussende Ende die sone seide hem. vader ic hebbe gesondecht in den hemel ende vore di. Ic en ben te hant niet werdech te hetene dijn sone. ende die vader seide te sinen knechten volleec brenget die ierste stole ende doetse hem ane ende gevet hem een vingherlijn in sine hant ende ghescoyte in sine voete ende halet een vet calf ende dodet. ende wi selen eten ende werscapen. want dese mijn sone was

fol. 117v

fol. 118

doot ende hi herlevet. hi was verdorven ende hi es vonden Ende si begonsten alle te werscapene maer sijn houtste sone was inden acker ende alse hi comen soude ende naken soude den huus hoerde symphoniam ende chorum. ende hi riep enen vanden knechten ende vragede hem wat daer ware Die gene seide hem Dijn broeder es comen ende dijn vader hevet gedodet een vet calf want hi heeften behoudelike ontfaen Ende die
fol. 118v broeder had onwerd. / ende en woude niet in gaen. daer omme ghinc sijn vader ute ende began hem te biddene Ende hi seide sinen vader antwerdende. Siet dus menech jaer hebbic di ghedient ende ic en overginc noyt dijn ghebod. ende du en gaves mi noyt een hueken dat ic ghewerscaept hadde met minen vrienden. maer na dien dat dese dijn sone comen es die verswolghen hevet sine substancie met hoeren hevestu hem geslegen een vet calf ende hi seide hem. sone du best altoes met mi Ende alle mine dinghe sijn dine. het was oec behoerleec te werscapene ende te vervroudene. want dese dijn broeder was doet ende hi herlevet. hi was verdorven ende es vonden.

Gelijkenis van de wijze en de dwaze maagden.

fol. 49 Dan es dat rike der hemele ghelijc tien magheden die ute ghinghen nemende haer lampten te ontmoetene den brudegoem ende der bruud. Ende de vijf ute hen waren sot ende de vijf vroet. Maer de vijf sotte ghenomen haeren lampten ende namense ghene olye met hen Maer die vroede namen olye in haeren vaten metten lampten. Ende merringhe makende de brudegoem warense alle slaepachtech ende si sliepen Ende in midden der nacht es een gheroep ghemaect Siet die brudegoem comt gaet ute hem te ghemoete doen stonden op alle die maghede ende sierden haere lampten ende die sotte seiden den wisen Gevet ons van uwer olyen Want onse lampten gaen ute. Die vroede antwerden ende seiden op dat se bi avonturen niet ghenoech en waer ons ende u gadi bat ten vercopenden ende coepter u. Ende als si gaen souden copen quam die brudegoem ende die ghereet waren ghingen in met hem ter brulocht ende die dore es ghesloten Ende techterst quamen die ander maghede ende seiden here here doet ons op Ende hi seide antwerde[nde] Amen segghic u Ic en kinne u niet Ende alsoe waect Want ghine wet den dach noch die ure.

V

De overige boeken van het Nieuwe Testament in Zuidelike en Noordelike vertaling.

Op de onjuistheid van Van Druten's bewering „dat er maar één vertaling van Brieven tot Openbaring bestaat", hebben wij voor vele jaren al gewezen [1]). In de volgende bladzijden zullen wij aantonen dat er niet alleen twee zelfstandige vertalingen bestaan, maar dat ze ook, als ongeveer gelijktijdige Zuid- en Noord-Nederlandse bewerkingen, aan taalvergelijkend onderzoek ten goede kunnen komen.

Een oud Brabants handschrift (Brussel Kon. Bibl. 2849—51), waarschijnlik in het Rooclooster geschreven [2]) bevat een vertaling van *Sente pauwels epistele*, *Actus apostolorum* en *Apocalipsis*, vermoedelik wel van dezelfde hand, uit de tweede helft van de 14de eeuw. De taal laat ons geen ogenblik in twijfel omtrent de Zuid-Nederlandse oorsprong.

Daarnaast staat de in tal van Noord-Nederlandse handschriften voorkomende vertaling, waaruit Ebbinge Wubben ons een proefje gaf [3]). Het oudste gedateerde handschrift dagteekent van 1391; de taal doet telkens denken aan de evangelieën-vertaling. Kenmerkend is b.v. de vorm: du oordeelste, die in het N. T. veelvuldig voorkomt. Het woordgebruik draagt een Noord-Nederlandse stempel. In Zuid-Nederland ongebruikelik of weinig gebruikelik waren b.v. *stichtigen*, *gheck* (ook in het N. T.) *verydelen* (volgens 't Mnl. Wdb. alleen op deze plaats gevonden), *dwalinge* (volgens Kil. is *dwalen* Holl. naast Z. N. *dolen*), *hatelic* (in de betekenis van *gehaat*, *odibilis*), *kivinghe*,

1) In het artikel *Iets over Middeleeuwse Bijbelvertalingen* in het *Theol. Tijdschr.* XXXVII, blz. 133.

2) Zie het bovengenoemde artikel, blz. 144.

3) *Fragmenten*, blz. 21—24, naar het Haagse hs. Y 401 van ± 1430. Hoewel ik de handschriften van deze tekst niet alle vergeleek, bleek mij reeds uit Hs. Utrecht Univ. Bibl. N° 1008 dat E. W. geen gelukkige keuze deed. Er komen in die weinige bladzijden verscheiden zinstorende fouten voor, b.v. blz. 22, r. 12 v. b. (*afgode* voor *afgodie*; r. 4 v. o. is na *mit* uitgevallen *manne*; blz. 23, r. 7 v. o. *ghevangenheit* voor *bangicheit*.

langmoedigheid (in 't Mnl. nog slechts uit éen ander N. Ned. hs. opgetekend) *volchsam* (nog niet bij Verdam), *ewe* (= wet).

Al deze woorden staan in het korte fragment: een onderzoek van de gehele tekst zou stellig meer opleveren. Om aan te tonen hoe sterk de Brabantse vertaling afwijkt, laat ik de eerste zinnen van de *Brief aan de Romeinen* uit het Brusselse handschrift volgen, die dus met blz. 21 in Ebbinge Wubben's *Fragmenten* te vergelijken zijn.

fol. 15 Paulus die cnecht ihesu cristi gheheten apostel die vergadert es in dewangelium gods. dat hi vore geloefde overmids sine prophete in der heilegher scrifturen van sinen sone die hem gemaect es van davids sade na den vleessce die gepredestineert of voersien es sone gods in der doget naden geeste der geheilechtheit vander opverstennesse der doodere ihesu cristi ons heren Overmids wien wi genade ontfaen hebben ende apostelscap. gehoersam te sine den geloeve in allen liede om sinen name. In dien ghi oec sijt de geroepene ihesu cristi.

Is de Noord-Nederlandse vertaling wellicht ook het werk van Scutken, gelijk Moll veronderstelde? [1]) De ontkenning van Van Druten [2]) is niet veel waard: „daar de Brieven tot Apocalypsis reeds in 1360 waren overgezet in het Nederlandsch — zegt hij — kon Scutken onmogelijk dit werk verricht hebben". Maar hét handschrift dat ten onrechte het jaartal 1360 bevat, dagtekent van ± 1430! Voor de afkomst uit de Windesheimer kring pleit ook de term „overtret des ghemoedes" (in excessu mentis) die vooral bij Noord-Nederlandse mystici voorkomt. Op dezelfde gronden als bij de evangelieën lijkt mij het auteurschap van Scutken op zijn minst zeer waarschijnlik.

Naast deze beide vertalingen kan men nog de oud-Vlaamse pericopentekst uit het handschrift van 1348 leggen.

Van de *Actus apostolorum* — een tekst die ik nog niet onderzocht — geeft Van Druten (I blz. 164) reeds een proef uit twee zelfstandige vertalingen, waarvan de laatste, blijkens een reeks parallelplaatsen, op blz. 206 vgl. medegedeeld, alge-

1) In zijn verhandeling over *De boekerij van het Sint Barbaraklooster* (Kerkhist. Archief IV, 240). 2) I, blz. 247.

meen in Noord-Nederland verspreid was. Van deze tekst, beginnende „O Theophile mijn eerste sermoen heb ic ghescreven" bezit de Koninklike Bibliotheek in Den Haag o. a. twee zeer goede handschriften van 1391 en 1399 en een van 1439, afkomstig uit het klooster van Thomas a Kempis, op de Sint Agnietenberg bij Zwolle, terwijl ik mij overtuigde dat ook het Hs. N° 24 uit het Museum Meerman, van 1399, dezelfde vertaling bevat. Ongetwijfeld staan deze oude handschriften zeer dicht bij het origineel.

Daarentegen is de eerste vertaling, waaruit Van Druten de aanhef overschreef, van Zuid-Nederlandse afkomst. De oudere redaktie vinden we namelik in het Brusselse handschrift Kon. Bibl. 2849—51, waarvan ik de aanhef, ter vergelijking, hier laat volgen:

„Dierste redene seker o theophile hebbic gedaen. van aldien dat ihesus begonste te doene ende te leerne tote in dien dage in welken hi gheboet den apostelen. welke hi vercoren hadde overmids den heilegen geest ende werdt op genomen. Ende den welken hi hem selven levende gaf na sijnre passien in vele prueven. bi XL dagen dat hi hen oppenbaerde ende sprac hen vanden rike gods."

De veertiende-eeuwse vertaling der *Apocalipsis* werd reeds in 1878 door O. Behaghel naar een handschrift te Parijs uitgegeven [1]). Minder bekend is, dat het besproken Brusselse handschrift (2849—51) een zeer na verwant afschrift bevat [2]).

De andere vertaling, van Noord-Nederlandse oorsprong, is in een groot aantal handschriften bewaard. Van Druten (I, 207—211) vergeleek de aanhef van een twaalftal, die bijna woordelik overeenstemmen. Daaronder is één handschrift van 1391 (Den Haag A A 282) en twee van 1399 (Den Haag O 2 en Museum Meerman N° 24), zodat wij omtrent de oorspronkelike tekst,

1) In *Zeitschrift für deutsches Altertum* XXII.

2) Ik vergeleek het stukje in Ebbinge Wubben's *Fragmenten* blz. 24—27, dat bijna woordelik overeenkwam. Een aardige variant is, achter „ghecleet met purpere" de toevoeging: „tote op de cnoeselen, gelijc den dyaken ter messen".

die niet veel ouder zal zijn, niet in het onzekere verkeren. De taal schijnt oorspronkelik Hollands te zijn, want zelfs het afschrift dat in 1439 bij Zwolle op de Sint Agnietenberg gemaakt werd, heeft vormen als *houdet*, en niet *holdet*.

De proeven die Ebbinge Wubben (*Fragmenten* blz. 24—32) naast de Zuid-Nederlandse tekst plaatste, bewijzen duidelik dat de Hollandse vertaler de Zuidelike tekst niet gebruikte. De laatste heeft ook geen gemeenschap met de oud-Vlaamse pericopen in het handschrift van 1348, gelijk uit de volgende aanhef van het eerste hoofdstuk blijkt:

fol. 225 Die openbaringhe ons heren ihu cristi: die hem god gaf te openbaerne sinen cnechten die daer sciere moet ghescien ende tekenetse: Sendende met sinen inglen sinen cnecht ianne die daer ghetughenesse gaf gods woorde. Ende dat ghetughenesse ihu cristi in allen den dinghen die hi sach; Salech es hi die daer leest ende die hoort die woort deser prophecien ende hout die dinc die daer in bescreven sijn; Want die tijt es na; Johannes den zevenden kerken die daer sijn in asya. Gracie si u ende vreede van dien die daer was ende es Ende van den zeven geesten die in den anscijn sijns troons sijn ende van ihesus kerste die daer es ene ghetrouwe ghetughenare de eerste ghewonne der doder ende vorste der coninghe der erden; Die ons heeft ghemint ende ghewasscen van onsen zonden in sinen bloede.

Uit deze beide vertalingen tekende ik de voornaamste afwijkende woorden aan, waarbij ik voor de tweede het Utrechtse handschrift (N° 1008) gebruikte.

	Zuid-Nederl. vert.	*Noord-Nederl. vert.*
III, 8	die ghemate doocht	een luttel doechden
11	varinghe	haestelijc
17	dorftich ende jammerich	onsalich ende ontfermelijc
18	colerien salve	aersadien
IV, 2	een zitten	een setele
	ommeringhe	ommeganc
4	stoolen	clederen
V, 5	te loosene de seven inzeghele	te ontbinden die seven seghele

VI, 5	waghe	waghescael
10	verrechten	wreken
VII, 2	te deerne der eerden	te scade der aerden
17	borne	fonteine
VIII, 1	stilnesse	ghestil
10	wisch	fackele
11	wermoet (= absinth)	bitterheit
IX, 2	borne	put
3	hoyscracken	coernbiters, dat sijn wormen die dat coern pleghen te verderven
9	wijch	strijt
17	liebaert	leuwe
XI, 1	vedere	penne
XII, 2	ghepijnt	ghecruust
5	ghetruct	opghegrepen
	orloghe	strijt
14	vledericke	vloghelen
	torende hem	wart toernich
XIV, 4	ontreinen	bevlecken
14	zickele	zekel
	sniden	maeyen
	oust	bouwe
XV, 6	guldine snouren	gulden ryemen
XVI, 2	eene gramme wonde	een harde wrede bose wonde
9	pijnlichede	rouwe
13	padden	vorschen
21	snellike	haestelic
XVII, 1	oncuuscherine	ghemeen wijf
2	veroncuschen	oncuusheit hebben
3	eysinghen	onmenschelicheden
XVIII, 2	voys	stemme
3	wellust	oncuuscheit
12	precieus	duerbaer
	bisse	vlasse
	allame	vaten

17	gouverneerre	stuerman
23	dolen	dwalen
XIX, 2	ghecorrumpeert	verderft
13	bespeersen	sprenckelen
XX, 14	viver	zee
XXI, 8	vruchtech	vresigh
16	lingde	lancheit
	breede	breetheit
	hoechde	hoecheit
XXII, 2	ghezondicheit	ghesontheit
16	becundighen	ghetughen

Of de Noord-Nederlandse vertalingen van de Handelingen der apostelen en de Openbaring, die zo vaak in dezelfde handschriften voorkomen als de Brieven, aan dezelfde vertaler toe te schrijven zijn, valt nog te onderzoeken. Wellicht verschaft het woordgebruik, naast de taalvormen, daarvoor afdoende gegevens. Zou ook bij deze laatste boeken aan Scutken gedacht moeten worden? In dat geval zou het wel bevreemdend zijn dat zijn levensbeschrijver ons niet zegt, dat hij het gehele Nieuwe Testament vertaalde. Belangrijker dan de naam van de persoon, blijft intussen het feit dat wij met zekerheid kunnen vaststellen, in welke tijd en in welke kring deze vertalingen ontstonden, en dat wij kunnen beschikken over betrouwbare Hollandse teksten uit de laatste jaren der veertiende eeuw, waarvan de schrijvers meermalen bewust afweken van het Zuid-Nederlandse woordgebruik, al zal de lektuur van mystieke Zuid-Nederlandse teksten niet zonder invloed gebleven zijn en het inheemse woord in vele gevallen uit de schriftelike tekst geweerd hebben. Hoe deze oudste Hollandse bijbeltaal weer ingewerkt heeft op de vroegste Protestantse vertalingen en langs die weg op de Statenbijbel en de hedendaagse kerktaal, verdient eveneens een nader onderzoek.

Sept. 1924. C. G. N. DE VOOYS.

JOHANNES RUUSBROEC EN DE DUITSCHE MYSTIEK.

III (NOODZAKELIJKE AANVULLING).

Bij het verschijnen van dit derde opstel over Ruusbroec moet de schrijver een beroep doen op de lankmoedigheid van de lezers. Om een onderwerp, waarover de meeste voorstudie in Europa gemaakt is, in een ander werelddeel verder te behandelen wordt meer tijd vereischt dan in gewone omstandigheden. Het stellen en beantwoorden van vragen over en weer verslindt een groote tijdsruimte, te meer wanneer dit pas gebeuren kan nadat een heele serie tijdschriftartiekels over het onderwerp verschenen is.

De direkte aanleiding tot deze noodzakelijke aanvulling is namelijk de reeks opstellen van de Heer J. van Mierlo S. J., in het tijdschrift „Studiën" sinds December 1922 verschenen, waarin hij poogt om het eerste van mijn stukken (Tijdschr. XLI, 1—23) te weerleggen, althans het aanvalt.

Eerstens zal ik even stil moeten staan bij Van Mierlo's wijze van bestrijden, omdat zijn voorstelling van zaken wel eenige korreksie behoeft; tweedens wil ik een paar punten uit mijn eigen betoog in een zuiverder licht plaatsen.

De Heer Van Mierlo dan is in het eerste van zijn stukken ontsteld en verontwaardigd geweest. Dat komt o. a. tot uiting door 55 uitroepteekens, die me hebben doen denken aan Dr. Stockmann in Ibsen's „Een Vijand van 't Volk", als hij tegen de drukker zegt: „Zorg nu goed voor het manuscript, Mijnheer Aslaksen, en vergeet in 's hemels naam geen enkel uitroepteeken! Zet er liever nog een paar bij!"

De verontwaardiging is geen goede leidster geweest voor de

schrijver, vooral niet wanneer hij mijn betoog moest weergeven en karakterizeeren. De lust om effekt te maken doet zijn pen bv. schrijven dat „hij (Bouman) behept is met de vondst die hij meent gedaan te hebben: dat de XII D. een vertaling zijn van de *Rede der Unterscheidunge* van Eckhart" (p. 442). Aangezien ik echter op p. 17 van mijn opstel precies mijn voorgangers noem, en de plaatsen opgeef waar een volledige lijst van de parallele teksten te vinden is, kan ik Van Mierlo's woorden niet anders dan als een insinuatie bestempelen.

Herhaaldelijk, ook in z'n latere stukken, doet Van Mierlo het voorkomen alsof Ruusbroec door mij als een *volgzame* leerling van Eckhart wordt voorgesteld. Het woord *volgzaam* heb ik nooit gebezigd, er bovendien zelf op gewezen dat ook de XII D. niet kritiekloos navolgen (p. 15—16).

Ernstiger kan het verwijt schijnen dat ik groote autoriteiten, als bv. pater Denifle, van napraten beschuldig. Ik meen echter dat het niet bij een bloote beschuldiging van mijn kant is gebleven. Wanneer de oudere „onderzoekingen" over de echtheid der XII D. moesten worden geschift, dan kon het niet anders of er kwamen vele zwakke punten daarin aan het licht. Dat de beknoptheid van mijn bewoordingen een verkeerde indruk heeft kunnen vestigen, bejammer ik; maar wanneer de betreffende „onderzoekingen", vooral de terloops gemaakte opmerking van Denifle, zelf uitvoeriger en kritischer waren geweest, zou ook ik breeder erop zijn ingegaan. Mijn gissing waarom velen, feitelijk zonder argumenten, de XII D. aan Ruusbroec hebben ontzegd, de wensch namelijk om hem te vrijwaren van de verdenking, ketterijen te hebben vertaald en verwerkt, wijt Van Mierlo aan een anti-katholiek vooroordeel. Dat juist katholieken, en onder hen geleerden van groote beteekenis, er slecht afkomen wanneer het gaat om een kritische beschouwing van de meeningen over de echtheid der XII D., kan ik niet helpen. Mijn gissing geeft althans nog eenig krediet aan hun wetenschappelijkheid ook op dit punt. Het gaat toch werkelijk niet aan om de zwakheid van die

vroegere meeningen over de XII D. te willen bemantelen onder een verdachtmaking.

Er zijn nog meer plaatsen waar Van Mierlo's bitterheid hem parten speelt; ik ga er niet verder op in.

De toon van ontsteltenis verloopt van een fortissimo in het eerste stuk tot een piano in het vervolg. Het kan ook niet anders; de schrijver moest zelf tot bezinning komen, toen hij rustig bij z'n verder relaas herlas wat hij al had neergeschreven.

Bij het overgaan tot het zakelijk gedeelte, ook van mijn eerste opstel, wekt het aanstonds de opmerkzaamheid, dat ook nu weer de Heer Van Mierlo bizonder veel aandacht heeft besteed aan het getuigenis van hs. D. (1461) omtrent de XII D. In stuk I is de schrijver al gereed om een verklaring van dit getuigenis te geven, die „de eenig mogelijke is" (p. 452—453 noot). Maar later wijdt hij z'n geheele vierde stuk van 21 bladzijden opnieuw aan dezelfde zaak. Waarom nog? zou men willen vragen.

Laten we daarom dit getuigenis nog eens bezien. Aan het slot van hs. D. staat een heel tractaatje, dat we om z'n belangrijkheid beknopt samenvatten, in de bewoordingen van de Heer Van Mierlo:

Schr. begint met er op te wijzen, hoe noodzakelijk het is de hss. goed te overzien en getrouw te corrigeeren: heeft men geen goed gecorrigeerde hss., dan moet men er andere bijhalen, om zoo uit enkele, of nu uit deze, dan uit gene, den juisten zin te vinden, en in geval men zoo nog den juisten zin niet kan achterhalen, dan late men voorloopig een veld in den tekst, om dit later zoo mogelijk in te vullen, en schrijve men intusschen wat men meent den zin te zijn boven het blad buiten den tekst. Daarna prijst hij het afschrijven van hss. als een zeer heilige en verdienstelijke bezigheid.

Daarom zoo gaat hij voort: *heb ic, een nacomelinc des claer verlichts mans here Jans van Ruusbroec, die stichtede metten proest dat cloester te Groenendaele, ende in sinen cloester hem*

na sine doet gheboren ende ontfaen vanden ghemeenen convente, na dien dat ic inden cloester in sinen boeken ghelesen hebbe ende van sinen jongheren ende sinen navolgheren den gheestelicsten ende den inwendichsten ende verlichsten broederen ghehoirt hebbe, ... zoo goed ik kon: *over ghesien alle dit boec ende alle die boeken sonderlinghe die in desen XII boeken gemeenlijk begrepen zijn.* Hij heeft ze zeer wel gecorrigeerd, volgens wat hij gelezen, volgens wat hij gehoord en volgens wat hij van de leer zijns meesters begrepen had. Vergeten of onjuiste woorden heeft hij buiten den tekst, boven of in margine, gezet; brabantsche of latijnsche woorden heeft hij in margine verklaard, andere op dezelfde wijze verstaanbaar gemaakt; hij heeft streepjes gezet bij die woorden, welke aldus buiten den tekst verklaard worden, enz.

Dan komt een tamelijk lange uiteenzetting van den geest van R. Op het einde nu wil hij een orde van de werken van R. aangeven, die niet de chronologische is, maar die het best geschikt schijnt om het meeste nut uit de lezing te trekken:

Ierst salmen dan lesen dat boec vanden XII dogheden, daer na vanden XII punten des rechten gheloefs; daer na vanden Heylighen sacramente; daer na vanden VII trappen; daer na vanden VII sloten; daer na vanden vier becoringhen; daer na vanden tabernakelen; daer na vanden rike der ghelieven; daer na vander gheesteliker brulocht; daer na vanden blinkenden steenkijn; daer na dat hi na alle dese scijnt ghemaect te hebben, vander hoechster waerheit, dat beghint: die prophete Samuel die beweende den coninc Saul. Na alle dese boeke maecte hi noch een boec vanden XII beghinen, dat met rijm beghint ende comt sonder rijm op die passie ons heren; dat wert ghedicht na dat dit boec ghescreven wort als ic wane, ende daer om eest achter gheset inden boeke te Groenendaele, daer alle sine boeke staen; dat mochtemen lesen naden boexken vanden vier becoringhen.

Met een opwekking om uit de lezing van zijn meester in liefde te ontvlammen tot God eindigt de vrome nakomeling van den grooten Ziener van Groenendael.

De Vreese heeft uit de zinsnede: „dat wert ghedicht na dat dit boec ghescreven wort" opgemaakt dat de verzameling van codex D uit aanzienlijk veel ouder tijd is dan 1461, namelijk tijdens Ruusbroec's leven, en wel vóór het ontstaan van het boek vanden XII beghinen, is gemaakt. Ik heb daarover (p. 10—11) opgemerkt: „Alles staat of valt met de beteekenis der uitdrukking *dit boec*"; en: „Ik houd deze zaak voor onbeslist".

De Heer Van Mierlo fulmineert tegen mijn woord „onbeslist" als volgt: „Bouman meent alleen dat de zaak „onbeslist" is. Hij laat dus feitelijk zijn argument varen. „Onbeslist" is ook gauw gezegd, als men niet gaarne bekent dat het stuk niet dienen kan. Misschien vergt de discussie ook eenige inspanning"! (Uitroepteeken ditmaal van mij). Volgt een groote noot, waarin de „eenig mogelijke" beteekenis van de wending *dit boec*, namelijk = „dat boec vander hoechster waerheit" wordt verkondigd.

Nu moet ik om te beginnen zeggen, dat de woorden *dit boec*, wanneer ze in de samenhang van het tractaatje worden beschouwd, bijna geen andere interpretatie toelaten dan: „deze codex". Ondanks, en misschien juist als gevolg van, de wijdloopige redeneeringen van de Heer Van Mierlo is een onbevooroordeeld lezer dadelijk gereed dit toe te geven. „Een argument laten varen" heb ik nooit gedaan, veeleer na al het geschrijf erover de zaak destijds willen laten rusten.

Een herhaalde beschouwing van het getuigenis en z'n omgeving heeft mij echter een resultaat opgeleverd, dat geheel onafhankelijk is van de betwiste wending: „dit boec".

Men bedenke:

het voorschrift van het tractaatje in hs. D omtrent de volgorde, die men betrachten moet bij het lezen van Ruusbroec's werken, is in hs. D zelf opgevolgd. Dat wil zeggen: het boec vanden XII beghinen, dat Ruusbroec volgens het tractaatje het laatst gemaakt heeft, staat in de rij van Ruusbroec's twaalf werken op de juiste plaats, namelijk als n°. 7, na het boec vanden vier becoringhen.

Hieruit volgt dat de schrijver of samensteller van hs. D een ouder handschrift vóór zich moet hebben gehad, en daarin de aanwijzing omtrent de volgorde moet hebben gevonden, terwijl die volgorde zelf nog niet in dat ouder hs. was doorgevoerd. De schrijver van D ging, logisch, als volgt te werk: hij voegde dat boec vanden XII beghinen op z'n rechte plaats, als n⁰. 7, in de rij, bracht dus doende de gevonden aanwijzing in praktijk, en nam haar zelf, om z'n indeeling te rechtvaardigen, in haar geheel nog eens mee op, en wel op 't eind van z'n codex.

Wanneer namelijk de opsteller van het tractaatje aan het eind van codex D dezelfde persoon was als de schrijver of samensteller van deze codex — zooals de Heer Van Mierlo beweert —, waarom zou hij dan de voor zijn doel zoo omslachtige manier van aanduiding der volgorde gekozen hebben, terwijl hij nota bene niets anders behoefde te doen dan te zeggen: „daer na vanden vier becoringhen, daer na vanden XII beghinen, daer na vanden tabernakelen" enz.?

Naar mijn meening is deze oplossing stringent, en zij komt langs andere weg tot hetzelfde resultaat als dat van De Vreese, bij wie door z'n uitvoerige handschriftenstudie — om niet te spreken van het gezonde verstand — een bepaalde indruk was gevestigd [1]).

Wanneer we deze verklaring toetsen, dan komen alle tot dusver eenigszins twijfelachtige wendingen van het getuigenis in een helder daglicht te staan.

1⁰. *Daer om eest* (XII B) *achter gheset inden boeke te Groenendaele, daer alle sine boeke staen.*

Deze zinsnede verklaart de groote eerbied van de schrijver of samensteller van hs. D voor het tractaatje. De schrijver

1) Het is wel mogelijk, dat het tractaatje met de aanwijzing over de volgorde nog ouder is dan het hs., waaruit D heeft overgenomen. In dat geval komen we nog dichter bij Groenendael en Ruusbroec zelf als nu reeds het geval is.

Ik moet opmerken dat het wenschelijk is om, ondanks de nauwkeurige beschrijving door De Vreese, de codex zelf te raadplegen omtrent schrift en inhoud der onderscheiden deelen. Hier kan ik dat tot mijn spijt niet doen.

daarvan was immers een man, die een verzamelcodex te Groenendael had gebruikt, ook blijkens

2°. de schrijver van het tractaatje heeft *inden cloester in sinen boeken ghelesen*;

3°. *dat wert ghedicht na dat dit boec ghescreven wort als ic wane* is volkomen duidelijk.

De Heer Van Mierlo vraagt: „Wat komt *als ic wane* daarbij doen?" Hij kan het Mnl. Wbk. s. v. *wanen* opslaan, en o. a. lezen in kol. 1672: *als men waent*, Nat. Bl. III, 3647 geeft weer 't latijn: *ut certissime creditur*. In kol. 1673: „soms staat *wanen* zelfs met *weten* gelijk". Deze bescheiden wijze om kennis te uiten is overigens bij middeleeuwsche schrijvers genoegzaam bekend.

Omtrent de waarschijnlijke geschiedenis van het naschrift, en met name de aanwijzing omtrent de volgorde, wil ik nog het volgende opmerken:

De schrijver of samensteller van hs. D heeft het niet kunnen maken, blijkens mijn bovenstaande redeneering. Maar in de codex, waar het oorspronkelijk is ingevoegd, kunnen ook maar elf werken van Ruusbroec gestaan hebben, en dus zal het tractaatje gemaakt zijn niet door de schrijver of samensteller van dat oudere handschrift, dat we D* zullen noemen, maar door een bezitter of gebruiker ervan, die wist dat *inden boeke te Groenendaele, daer alle sine boeke staen* er twaalf werken van Ruusbroec voorkwamen. Hijzelf zal in zijn eigen handschrift geen plaats meer gehad hebben om dat boec vanden XII beghinen bij te voegen.

De schrijver of samensteller van hs. D nu heeft hs. D* vóór zich gehad, d. w. z. elf werken en het tractaatje met de aanwijzing. Hij heeft het twaalfde werk, volgens de aanwijzing, waarschijnlijk in Groenendael zelf of anders in een Groenendaelsche codex, opgespoord en bijgevoegd op de juiste plaats.

Men gelieve in het oog te houden dat in de aanwijzing de w.w. *maken* en *dichten* gebezigd worden om het oorspronkelijk

scheppen van een werk aan te duiden. *Scriven* komt éénmaal voor, en beteekent dus vermoedelijk: het afschrijven van de werken en het samenstellen van de verzamelcodex. In de zinsnede: *dat wert ghedicht na dat dit boec ghescreven wort als ic wane, ende daer om eest achter gheset inden boeke te Groenendaele* komt tweemaal het woord *boec* voor, éénmaal zeker in de beteekenis: codex, de andere maal waarschijnlijk ook. Langs geheel andere weg komen we dus tot de slotsom dat *dit boec* wel degelijk heeft beteekend: „deze codex", en dat daarmee bedoeld is hs. D*.

Het hoeft geen betoog dat de echtheid van de XII D. als Ruusbroec's werk door deze verklaring nog veel vaster komt te staan, aangezien we hier de Groenendaelsche traditie zelf met een positief getuigenis deze echtheid zien bevestigen.

Omtrent de door mij gemaakte vergelijking der teksten van Eckhart's *Rede der Unterscheidunge*, Ruusbroec's *Brulocht* en de XII D. zegt Van Mierlo in z'n eerste stuk (p. 465): „Het eenige stellige bewijs voor de prioriteit van de XII D. (vóór de *Brulocht*): de opname of verwerking in de Brul. van een uit Eckhart in de XII D. ontleende plaats, heeft B. niet gebracht en klaarblijkelijk niet kunnen brengen".

Ik wil er daarom op wijzen dat er althans één plaats te vinden is in de drie genoemde werken, waar de overeenkomst zóó treffend is, dat naar mijn meening aan toeval niet gedacht kan worden. In de XII D. staat de plaats in een gedeelte, dat wel zeer sterk verwant is aan Eckhart's genoemde werk, maar niet woordelijk er uit vertaald is. De betreffende parallele gedeelten van XII D. en *Brulocht* heb ik afgedrukt op p. 19 van mijn eerste opstel. We vergelijken: Eckhart 544, 10—12:

In wârer gehôrsami ensol niht funden werden 'ich wil alsô oder alsô, diz oder daz', sunder ein lûter ûzgân des dînen.

XII D. 42, 9—10:

Ghi sult weten dat uut gehoirsamheden comt vertiën eyghens willen ende eyghens goetdunckens.

14—15:

Vertyen eyghens willen doet den mensce leve sonder verkiesen dit of dat, in doen oft in laten.

Brulocht 28, 7—8:

Ute deser ghehoersamheit comt vertyinghe eyghens willen ende eyghens goetdunkens.

12—13:

Vertyinghe eyghens willen doet den mensche leven sonder verkiesen dit of dat, in doene ofte in latene.

Men ziet de treffende overeenkomst, vooral van de bewoording diz oder daz: dit of dat, en dat wel in gedeelten die ten nauwste verwant zijn.

Meer dergelijke gevallen van woordelijke overeenkomst, waarbij toeval is buitengesloten, kan ik niet aanvoeren; maar ook met dit éene is dunkt mij zelfs aan het verlangen van de Heer Van Mierlo voldaan.

Deze heeft zelf in al z'n stukken over het onderwerp geen nieuwe gezichtspunten geopend, zoodat op de talrijke twijfelachtige of onjuiste bewoordingen in te gaan slechts onnoodige tijd van de lezers zou vergen.

Wel vermeldt hij de arbeid van anderen over de filiatie der handschriften, die we met belangstelling tegemoet zien.

Hoe ver de overeenstemming in geest en bewoordingen tusschen Eckhart's *Rede der Unterscheidunge* en Ruusbroec's XII *Dogheden* en *Brulocht* gaat, zal een kritische uitgave met kommentaar van Ruusbroec's werken eerst kunnen en moeten aantoonen.

Stellenbosch. A. C. BOUMAN.

EEN BUNDELTJE KATHOLIEKE GESCHIEDZANGEN UIT DE EERSTE JAREN VAN DE OPSTAND.

Een merkwaardige verzameling rederijkersgedichten van Katholieke zijde, tegen de Geuzen gericht, die aan de speurzin van Van Vloten ontsnapt schijnt te zijn, bevindt zich in een handschriftje dat in de Koninklike Bibliotheek berust [1]). Dit hs., dat uit de tweede helft van de zestiende eeuw dateert, telt één ongenummerd, 26 met potlood genummerde beschreven, en bovendien een groot aantal onbeschreven bladen. Uit een aantekening op de eerste (ongepagineerde) bladzijde: *Claes witten boexken gecompariert a Petro Wernero 5 decembris anno 15..* [2]), blijkt dat het boekje heeft toebehoord aan Claes Witte, die omstreeks 1560—1570 schulte van Kampen en Kamperveen was [3]). In 1570 was hij als zodanig bij het zuiveren der boeken en het overleveren van verboden lektuur aan het gerecht behulpzaam, evenals de pastoor van Kampen, Michaël Hetsroey, die zich in de uitoefening van zijn ambt een zeer heftig bestrijder van de Hervormingsgezinden betoonde. De goedgekeurde boeken werden, van een aantekening of een kruisje voorzien, aan de eigenaars teruggegeven. In ons hs. vinden we een dergelike aantekening, van de hand van Michaël Hetsroey, achter het eerste gedicht.

Petrus Wernerus is de verlatiniseerde naam van Peter War-

1) Het hs., gemerkt N⁰ 72 J 48 is keurig gebonden en uitstekend bewaard; alleen zijn, door te kort afsnijden, niet zelden woorden in margine weggevallen of onleesbaar geworden. Het heeft vroeger behoord aan de bekende verzamelaar Mr. Jacobus Koning (Catalogus van zijn hss., N⁰ 214).

2) De rest is weggevallen. Wat met *gecompariert* wordt bedoeld is mij niet duidelik.

3) Zie, ook voor het volgende: Mr. J. Nanninga Uitterdijk in Bijdr. tot de Gesch. v. Overijssel, dl. IV, blz. 306 vlg. Deze en vele andere aanwijzingen dank ik aan de welwillendheid van mej. C. J. Welcker, archivaris van Kampen.

nersz, een bekend Kamper boekdrukker. Wegens het uitgeven van een boekje tegen de inquisitie: „Van den dry Pauwsen, offte verclaringe van die mennichfaldige looze pracktijcken van d'inquisitie" voerde de magistraat in het najaar van 1566 een proces tegen hem. Gevangen genomen wist hij echter met behulp van een aantal vrienden en familieleden uit de stad te vluchten, maar leefde dientengevolge jarenlang in ballingschap [1]).

Naar alle waarschijnlikheid bevat het hs. het werk van een tweetal auteurs. De eerste, Lucas Cornelisz, noemt zijn naam op twee plaatsen (fol. 11v en 17v, d. w. z. voor en achter het grootste gedicht uit de bundel), de tweede maal met zijn zinspreuk: Doende leert. Hij was boekdrukker te Kampen, 28 Januarie 1577 is hij gildemeester van het St. Lucasgilde, en wederom 31 Oktober 1588, terwijl in 1593 en 1613 Cornelis Lucassz, waarschijnlik zijn zoon, als zodanig wordt genoemd [3]). Over zijn werkzaamheden als rederijker en die der Kamper rederijkers in 't algemeen is ons niets bekend; van rederijkersliteratuur uit oostelike streken is trouwens nagenoeg niets bewaard.

Daar het hs. verder geen aanwijzingen hieromtrent bevat kunnen we dus alleen van het eerste en tegelijk grootste gedicht uit het bundeltje de auteur met zekerheid aanwijzen. Of het voorafgaande fragment van een „Spul van Palmen", blijkens het opschrift eveneens werk van een Kamper rederijker, ook op rekening van Lucas Cornelisz moet worden gesteld, valt niet met zekerheid uit te maken. De stijl van dit spel doet evenwel op vele plaatsen aan die van het zoeven genoemde gedicht denken, de taal vertoont dezelfde dialektiese kenmerken, zodat het mij niet te gewaagd schijnt ook dit werk aan Lucas Cornelisz toe te schrijven.

---

1) Zie Mr. J. Nanninga Uitterdijk in Bijdr. v. Vaderl. Gesch. en Oudheidk., N. R. VIII, blz. 192 vlg.

2) Zie van dezelfde: Het St. Lucas Gilde te Kampen (Bijdr. tot de Gesch. v. Overijssel, dl. II, blz. 47 vlg.). Het wapen van deze zoon komt voor op de zilveren drinkhoorn van het gilde, waarvan men bij genoemde studie een afbeelding vindt.

3) Worp, Geschiedenis van het Drama en van het Tooneel, dl. II, blz. 22.

Het viertal refereinen dat door een kalender van het eerste deel van het hs. wordt gescheiden bevat geen enkele aanwijzing over de dichter. Zoals uit een taalonderzoek zal blijken kunnen ze niet van Lucas Cornelisz zijn. Waarschijnlik was de dichter een Noord-Hollander. Met Lucas Cornelisz heeft hij een felle haat tegen de Geuzen en hun volgelingen gemeen; geen woorden zijn hem te fel om de hervormingsgezinden, de aanhangers van de Augsburger Confessie, van Luther en Calvijn, te lijf te gaan. Hierin toont hij zich een waardig geestverwant en navolger van zijn oudere tijdgenote Anna Bijns. Het werk van deze merkwaardige vrouw was hem bekend; in een aantekening achter zijn laatste referein (fol. 26v), aan het eind van het hs., noemt hij haar bundel van 1567, en bovendien begint hij een van zijn refereinen met een aan deze bundel ontleende regel [1]). Al doet zijn werk voor het hare in litterair opzicht onder, toch kan men hem een zeker talent niet ontzeggen. Onder de ontelbare rederijkers van de zestiende eeuw is hij geenszins een der minsten. Het werk van Lucas Cornelisz staat ver beneden het zijne.

Uit enkele aanwijzingen blijkt dat het hs. geen origineel, maar een afschrift is, misschien van de bovengenoemde Claes Witte. Bij de goedkeuring van Michaël Hetsroey (fol. 10v), trouwens van dezelfde hand die het gehele hs. schreef, en in een kanttekening op fol. 19v vinden we de aantekening: *pro copiam*. Zo is het ook misschien te verklaren dat het „Spul van Palmen", waarmee het bundeltje opent, niet af is; misschien vond de copiïst het bij nader inzien toch niet belangrijk genoeg om het in zijn geheel over te nemen. Raadselachtig is ook de reeds genoemde vermelding van Petrus Wernerus die in 1566 werd verbannen, terwijl, behalve het Spul van Palmen alle stukken van later datum zijn.

1) Waer ick mij wende ofte waer ick mij kiere (fol. 19 r), de beginregel van het derde referein uit bovengenoemde bundel (ed. Bogaers-Van Helten, blz. 229).

De inhoud van het hs. is als volgt:
Fol. a[r] (ongenummerd)

Ghebedt upt woerdeken Vrede.

O godt des vredes, de crijch thom straffe sendet
ende vrede toe troeste, alst u belieft mede,
twoerdt daer dit boeck doer begost ende volendet,
insgelijx dit woert, namelijck Vrede,
gondt nijet allene Franckrijck doer onse bede
mer deyldt oeck Nederduytschlant dit grote guedt
up dat eendracht coeme in elcke stede,
twijst uphouwe ende stortijnge van bluedt.
Stoert de verstoerders van des saligen enijcheyts voerspoet
up dat nyet allene nerynge weder worde ontfangen
mer dat den giestlijken vrede seer suedt
hon geboetscapt worde de daer nae verlangen
ende alsdan u alle myt blijde loffsanghen
danken, prijsen, loven ende gheven eere,
van sonden affstaen, an tfleijs nyet langer hangen
mer inden giest u dienen nae uwer lere
durch Christum den vredevorst, onsen Here.

In margine: *Claes witten boexken gecompariert a Petro Wernero 5 decembris anno 15 . .* Daaronder: *In vocabulario Catholicon* [1]). *Artavus i. e. cultellus scriptorius i. e. scrijfmesken.* — Natuurlik heeft deze aantekening, blijkbaar hier neergeschreven omdat de eigenaar van het hs. niets anders bij de hand had, niets met de inhoud van het hs. te maken.

Fol. a[v] (ongenummerd). Deze bladzijde bevat slechts een viertal Latijnse versregels, waarschijnlik van een vroeg-Christelik dichter, ondertekend met een onleesbare handtekening, alles van een veel latere hand dan die het overige hs. schreef.

Fol. 1[r]—10[r]. *Dat spul van Palmen.*
Bovenaan op fol. 1[r]:

Dat spul van Palmen: anno 1566 gescreven
Om oerloff toe agieren [2]) toe Campen terlangen

1) Het bekende Latijnse woordenboek van Balbion.
2) De catalogus der hss. van Mr. J. Koning leest: *angieren*, evenals Schotel, Gesch. der Rederijkers[2] II, blz. 263.

Ende is bij Raede des Pastoers aldaer vercregen
Datment jaerlix up Palmdach spele, sonder verstrangen.

Bedoelde pastoor is Mr. Henricus Ernesti Campensis, decretorum doctor, vroeger professor van het Collegium Castrense te Leuven, en sinds 1565 pastoor van de St. Nicolaaskerk te Kampen. Mej. C. J. Welcker, die de vriendelikheid had de stedelike rekeningen zowel als die der St. Nicolaaskerk na te zoeken, heeft echter niets kunnen vinden waaruit zou kunnen blijken dat het Spul van Palmen ooit binnen Kampen opgevoerd is.

Van dit stuk zijn slechts de eerste 300 verzen overgeschreven. Achter het laatste woord op fol. 10r staat een lange streep, en bovendien is op de keerzijde van deze pagina door dezelfde hand een ander gedicht geschreven, zodat het uitgesloten is dat een stuk van het hs. zou zijn weggevallen.

De inhoud van het bewaarde fragment is, in het kort weergegeven, als volgt: Een groot aantal farizeeën, waaronder ook hun bisschop Caijphas, doen voor de raad der farizeeën hun beklag over Jezus en zijn discipelen die hen op alle mogelike manieren zwart zoeken te maken in de ogen van het volk. Tenslotte spreekt een hunner uit wat allen menen en willen: Jezus moet sterven. Zonder overgang komt nu de duivel ten tonele en spreekt Judas aan. Hij houdt hem voor dat er nog nooit zo'n prachtige gelegenheid om geld te verdienen is geweest als nu. Judas kan gerust dertig penningen eisen voor Jezus' overlevering, en bovendien behoeft hij zijn geweten niet te bezwaren, want Jezus zal ook nu de Joden wel weer weten te ontgaan [1]). Judas doet daarop zijn voorstel aan farizeeën en schriftgeleerden, die bij monde van Caijphas toestemmen. Met de afspraak dat de volgende nacht het verraad zal plaats vinden eindigt het fragment.

Over 't algemeen is het spel, zover we dit dan kennen, mat

1) Hierdoor wordt Judas' schuld dus aanmerkelik verzacht. Een merkwaardig moderne trek in dit overigens nog geheel middeleeuwse spel!

van inhoud en zonder enige literaire schoonheid; om deze redenen druk ik het dan ook niet af.

Fol. 10v. *Der Sinagogen Mandament*, misschien nog een fragment uit het Spul van Palmen. — Onderaan de aantekening: *Dit gedijcht van der joeden raedt tegen Jesum omme hem ter doet toe brenghen is bij mij overlesen ende gevisitiert ende daer is nijet ynne begrepen dat teghen de hillige scryfture der cristen religie ofte gelove streckende is. Actum den lesten Martij anno 1571. — Mychiel hetsroey Pastor in Campen.*

Fol. 11r—11v. Latijnse satire op Luther: *Lucifer et Luther Sathan est unus et alter.* Een omwerking van het Te Deum en een tegenhanger van enige bekende satiren op het Pater Noster, van Geuzenzijde gedicht (Helsche duvel, die tot Bruyssel syt [1]) en O Biscop Sonnius, die ten Bossche zyt [2]).

Fol. 11v—17v. Een droom over de Geuzen, de tiende penning, de beeldenstorm, enz. van Lucas Cornelisz. Het stuk geeft een indruk van de gebeurtenissen uit de eerste jaren van de opstand, bekeken door een koningsgezind Katholiek.

Fol. 18r—18v. Kalender voor de jaren 1578—1590, met aanwijzing van het gulden getal, de zondagsletter, de datum van Pasen, enz. Hieruit de konklusie te trekken dat de afschrijver in 1577 of 1578 dit handschriftje gekopiëerd heeft, schijnt mij niet te gewaagd.

Fol. 19r—21v. *Anno 1566 ghuese clucht. Anno 1567 ghuese vlucht. Refreijn uter lucht.*

Fol. 21r—23r: *Een ander Anno 1567 in Julio.*

Fol. 23v—25r: *De Goesen bidden ghenade.*

Fol. 25v—26v: *Vander Ghuesen napkens een gedijcht.*

Dit viertal refereinen, dat ook wat de behandelde stof aangaat bij elkaar behoort, geeft, niet zonder leedvermaak, een beeld van de verwarde en ontredderde toestand van de Geuzen na de val van Valenciennes (Maart 1567), gevolgd door

1) Van Vloten, Nederl. Geschiedzangen, dl. I, blz. 393.

2) Hermans, Geschied. der Rederijkers in Noord-Braband, blz. 39; cf. Van Lummel, Nieuw Geuzenlied-boek, blz. 521.

een algemene uitwijking en de komst van Alva (Augustus), waarna het een ogenblik scheen of alle weerstand der opstandelingen gebroken was. Het eerste van deze refereinen is toegelicht door enkele pentekeningen in margine, waarvan ik ter plaatse een beschrijving geef.

Opmerkingen over de taal van het hs. De volgende opmerkingen bedoelen geenszins een volledig overzicht te geven van alle eigenaardigheden van het hs.; alleen de voornaamste zijn genoemd en vooral die, waaruit een konklusie kan worden getrokken aangaande de herkomst van de stukken. Ter vergelijking worden aangehaald de dialectgrammatica's van Boekenoogen, Gallée en Gunnink en de Mnl. Spraakk. van Van Helten. Als afkortingen gebruik ik *Ghebedt* (fol. ar), *Sp. v. P.* (Spul van Palmen) en *S. M.* (Der Sinagogen Mandament), de refereinen worden aangehaald met de cijfers I—V. Wanneer vormen passim voorkomen, worden geen bewijsplaatsen gegeven. De onderscheiding in een eerste (fol. 1r—17v) en een tweede groep (fol. 19r—26v) is natuurlik prioristies, immers de gegrondheid van deze splitsing wordt pas uit de volgende opmerkingen gekonkludeerd.

1. Spelling. Al is de herkomst en dus ook de taal van beide groepen verschillend, de spelling is door de afschrijver vrijwel genormaliseerd naar het dialect dat hij gewoon was te spreken en te schrijven, waarvoor we met aan zekerheid grenzende waarschijnlikheid het Kampens mogen houden. De eigenaardigheden van zijn spelling zijn dezelfde die we in alle Overijselse bronnen van de 16de eeuw vinden en behoeven dus geen nadere aanduiding. De spelling *sc* voor *sch* en *ij* voor *i* duiden op een klankverschil en zullen dus later ter sprake worden gebracht. De *ue* duidt zowel *eu* als *oe* en *ū* aan, b.v. *Guesen*, *trueren*; *guet*, *sueter*; *muer*, *verhuesen*. In *duem* (dom, adject., I 17v) zal de *ue* wel de aanduiding van de *oe*, in *hueden* (heden, IV 24v) van de *u* moeten zijn. In *crupen* (kruipt, II 20v) en *susende* (I 13r) duidt de *u* misschien, als

in het hd., de *oe* aan (vgl. Gunnink: *kroepn*, Gallée: *krûpen*; Gallée: *sûzen*).

2. VOCALEN.

è × *ì*. Voor muta en liquida is *è* in de meeste gevallen door *ì* vertegenwoordigd, b.v. *bijntt* (Gunnink: *binn*) *bringen*, *mynsch* (Gunnink: *minsə*), *wynschen*, *spyl*; bovendien in *myt* (Gunnink: *mit*). Blijkens rijmen als *simpel: tempel: exempel* (Sp. v. P. 7r), *onbekent: sendt: blent* (Sp. v. P. 6r), *rebell: well: spyl* (I 13v), *bemynnen: zijnnen: kennen* (I 16v), *stellen: vijllen: brijllen* (I 16r) zijn de è- en de ì-klank in het dialect van Kampen, altans voor muta en liquidae, nagenoeg gelijkluidend geweest. In de tweede groep komen dergelike rijmen niet voor. Vgl. Gallée, § 9 Aanm.: In Twenthe is de *i* in monosyllaba als *snit*, *pit* enz. nagenoeg gelijk aan de *e* in *pen*, *zet*.

ee × *ie*: *gien*, *ierst*, *kîer*, *vriese*, *juwiell*, en de uitgang *-ieren*: *conversieren*, *verkieren*, *appellieren*; maar ook: *vrese* (II 19r) en *vresen* (III 22v). Uit de talrijke *ee: ie*-rijmen in de eerste groep, en vooral uit een rijm als *leedt: ghesciedt: bediet* (Sp. v. P. 8r) blijkt dat in het dialect van Kampen de uitspraak van de *ee* die van de *ie* benaderd moet hebben [1]).

ee × *ei*: *meister* (IV 24v; Gunnink *meystər*), *kerckmeisters* (II 19v), *leijdtt* (leed, II 20r, als rijmwoord op *verleijdtt*, *gheseijdtt*, *bereijdtt*). Overijselse bronnen hebben zonder uitzondering deze laatste vorm met de *e*-klank. In Holland was *leid* daarentegen zeer gewoon.

ee × *oe*: *spoelen* (Sp. v. P. 10r), *voel* (I 16r). Beide woorden komen vooral in oostelike bronnen voor, het eerste echter ook in de Keurb. v. Haarlem.

ì × *î*. De *ì*-klank wordt in de meeste gevallen door *ij* weergegeven, b.v. *dyt*, *dyck*, *yn*, *syn*, *blynden*, *kynt*, *wijnt*. Waarschijnlik wijst deze schrijfwijze op een gerekte uitspraak van de *ì*. Eenmaal komt als rijm voor: *gelijke*: *rijke: scrycke* (I 17r). In het tegenwoordige Kampereilands wordt germ.

1) Vgl. N. Taalg. XV, 40 vlg.

i > *ie* voor *n* + dentaal, b.v. *blient*, *kient*, *wient* (Gunnink § 65).

ì × *ù*. In *spul* is de *u* misschien niet ontstaan uit *e*, maar uit een oude *i* [1]). Naast *spul* heeft ons hs. ook *spijl* (Sp. v P. 4v, III 21v: *spijll*).

î × *u*: *lupen*: *crupen* (III 22v). Gallée: *lîpen*, Gunnink: *lipn*, ontbreekt bij Boekenoogen. Het Mnl. Wdb. noemt slechts éénmaal *lupen* als bijvorm van *lipen* (Coninx Summe, fol. 23b, d. i. in het gedeelte dat van Jan van Rode uit Zeelhem afkomstig is; de taal van deze tekst is echter nog niet onderzocht). Het Zaans kent een aantal woorden waarin *u* wisselt met *ie* (Boekenoogen § 49). Zie echter ook de aant. bij fol. 22v.

o (ō en ô): oe. Evenals in alle Mnl. dialecten is het *o: oe*-rijm zeer gewoon, b.v. *bloodt: ghuedtt: doet* (bloot, goed, doet, Sp. v. P. 7r), *gesworen: voeren* (I 17v). Wegens de talrijkheid van de *o: oe*-rijmen in de eerste groep mogen we besluiten dat in het Kamper dialect de *oe* in klank weinig verschild moet hebben van *ō en ô* [2]).

u: eu: scryfturen: verstueren: avonturen (Sp. v. P. 3v). Het rijm *natueren: ghebueren: voeren: oeren* (IV 25r) wijst er op dat in het dialect van de tweede groep *u*, *eu* en *o* vóór *r* rijmden [3]). *oe: eu-* en *u: eu*-rijmen, steeds vóór *r*, vinden we ook in het Spul van sinnen van den siecke stadt [4]).

o × *a: bedraegen* (I 12v). Het rijm *waepen: hoepen: loepen* (I 13v) wijst op een *o: a*-rijm [5]). Zoals men weet is *a* i. p. v. *o* een der typerendste kenmerken van oostelike teksten. De vocaal van dergelike woorden moet tussen *a* en *o* ingelegen hebben. In het Overijsels is deze klank nog steeds bekend, zie Gallée, § 4.

---

1) Grondijs, Een spul van sinnen van den siecke stadt, XLIII.
2) Hetzelfde konkludeerde Dr. Grondijs, t. a. p. XLIV, voor het Noord-Hollands.
3) Tenzij de dichter zich niet aan het rijmschema heeft gehouden, wat stellig het geval moet zijn in II 19r, zie aldaar.
4) T. a. p., XLIV.
5) Raadselachtig is het rijm *vijse vaes*: *boes* (boos, II 19r) in de *tweede* groep. Het rijmschema is daar echter in de war.

or × *ar*: *margen* (Sp. v. P. 9r, 10r; ook bij Gallée; Gunnink noemt het woord niet).

ù × *ì*. Blijkens het rijm *stucken*: *strijcken*: *verclijcken*: *kijcken* (*ij* = *i*, III 23r) moet de oorspronkelike vorm van het eerste woord *sticken* geweest zijn. Deze Hollandse vorm (zie o. a. Boekenoogen) is in Overijsel nooit bekend geweest.

ou × *ol*. Voor een dentaal is *ou* zonder uitzondering door *ol* vertegenwoordigd, b.v. *goldt*, *olders*, *stolticheyt*, *holden*, *wolden*.

ouw × *ow*. Eenmaal komt voor *berow* (IV 34v), wat waarschijnlik alleen maar een spellingvariatie is. Vgl. *gaw* (gauw, Sp. v. P. 9v) en *bow* (gebouw, (Kamper Kronijk van Johan van Breda, blz. 127).

3. Consonanten.

cht × *ft*: *waerachtich*: *stantaftich*: *clachtich* (I 16r). Het Kampens kent ook nu nog enkele vormen met *ft*, waar het algemeen Nederlands *cht* heeft, zie Gunnink § 145, 6.

sch × *sc*. De spelling *sc* is verreweg het meest gebruikt, behalve aan het eind van een woord. In de eerste groep vindt men drie keer *sch*, in de tweede groep tien keer.

sl × *scl*. In de verbinding *sl* vindt epenthesis van de *k* plaats, b.v. *sclach*, *sclaven*, *versclijnden*, *sclupen*. Deze regel heeft geen uitzonderingen.

Beide laatsbesproken verschijnselen behoren tot de typerende kenmerken van oostelike dialecten; het eerste is ook Hollands. Ongetwijfeld duiden ze op een klankverschil [1]). Hoe we ons de door *scl* aangeduide klank moeten voorstellen (*skl* of *schl*) blijkt niet. Het hedendaags Overijsels kent deze verbinding niet meer.

Apocope van *t* heeft de 3. ps. sing. praes. *dach* (I 14v). Vgl. Gunnink, § 135, 2, opm. 2: In het dial. van Kamperveen wordt de *t* na *ch* regelmatig geapocopeerd.

Verzachting van *t* tot *d* vinden we in *doechdet*, *kriechdet*,

---

1) Grondijs, t. a. p. XLI, houdt de wisseling van *sch* × *sc* in het Spul van sinnen van den siecke stadt voor een spellingvariatie. Zie echter Boekenoogen, § 104 en Prinsen in Tschr. XXXV, 297.

legdett, *neemdet*, *vergeefdet* (deugt het, krijgt het, enz.). Dit verschijnsel is typies oostmiddelnederlands [1]).

4. VERBUIGING.

Wat de substantiva betreft is alleen de plur. *de ruter* (I 16r) te noemen, die ook in een der Kamper Kronijken (De annalibus quaedam nota, blz. 37) voorkomt.

Het interrogativum is *weel*, het komt alleen in de eerste groep voor. Het enclitiese vnw. -(*j*)*i* is regel in verbindingen als *bliefdy*, *hebdij*, *sydij*; de enige uitzonderingen zijn *sijdt ghij* (II 19v) en *bevijnde gij* (V 26r). Het pronomen van de 3. ps. plur. is in de acc. éénmaal *hon* (IV 24r), in de dat. *hen* (I 14r) en *hon* (III 21v). Als reflexivum komt in de sing. *hem* (IV 23v) voor, in de plur. *hon* (IV 23v). De vorm *hon* is alleen uit oostelike bronnen opgetekend (Van Helten § 337, d.).

5. VERVOEGING.

Naast de gewone vormen op -*t* komen in beide groepen vormen van de 2. ps. plur. praes. en imperf. op -*en* voor, b.v. *gij drijncken*, *gij mochten*, *gij zynnen*, *gij worden*. Het Mnl. kent deze vormen in oostelike hss. (Van Helten, § 212). Het Kampens heeft als uitgang van de 2. ps. sing. en plur. *n̥*, dezelfde uitgang als van de 1. en 3. ps. plur. (Gunnink §§ 207—212). Ook in het Zaans is de 2. ps. sing. gelijk aan de 2. ps. plur., maar eindigt op -*ə*. Opmerking verdienen verder het praet. en partic. van *zeggen*: *sachten* (I 12r) en *gesacht* (Sp. v. P. 10r, I 13v, 14r, 14v) en het praet. *gescach* (geschiedde, Sp. v. P. 3v, 11v). Deze vormen zijn uitsluitend in oostelike Mnl. of Beiers-Hollandse teksten aangetroffen; zie Van Helten, § 161, opm. 2 en § 202.

Van *dunken* komt als 3. ps. sing. praes., naast de gewone vorm *mij dunct* (III 21v, ook *mij ducht*(*t*) (I 12r, 14v, 16r) voor. Verdam heeft deze vorm één keer opgetekend, en wel uit Beka (Matth. Anal. 3, 346). Nog heden is *ducht* de in Kampen gebruikelike vorm (Gunnink § 261, opm. 2).

1) Zie: A. A. Verdenius, Over de inclinatie in het Middelnederlandsch (Tschr. XLIII, blz. 1 vlgg.)

Ten slotte moeten nog genoemd worden enkele vormen van de 3. ps. sing. praes. met korte klinker: *heft* (Gunnink § 262: *ef*; Sp. v. P. 3r als rijmwoord op *geeft* en *leeft*; II 19v, niet in het rijm, *heeft*) en *dracht* (: *gracht* en *ghebracht*, I 14r). Als partic. van *zijn* komt eenmaal voor *gewest* (I 16v). Daarentegen heeft *staeck* (stak, I 13v) verlenging van de stamklinker.

6. WOORDENSCHAT.

Overlandse woorden zijn: *charra* (I 14v), *dale* (I 13v), *do* (I 15r), *doeysen* (I 11v), *durch* (Ghebedt, Sp. v. P.), *edoch* (I 13r), *haeder* (I 12v). *ho* (hoe, Sp. v. P. 8r), *naber* (I 17r), *susen* (I 13r), *to* en *toe* (te; *to* alleen in I), *thom* (hd. zum, Ghebedt), *und* (Sp. v. P., I, en één keer in IV 25r), *unde* (Sp. v. P., en één keer in IV 23v), *weel* (Sp. v. P., S. M., I), en de reeds besproken vormen *ducht*(*t*) (I 12r, 14v, 16r; op de eerste plaats in het rijm), *sachten*, *gesacht* en *gescach*.

Hollandse woorden zijn: *puffe* (V 26r), *verclijcken* (III 23r), en de reeds besproken vormen *leijdtt* (II 20r) en **sticken* (III 23r), beide in het rijm.

Voorzover nodig worden deze woorden in de tekst nader besproken.

Uit bovenstaande gegevens blijkt de gegrondheid van de voorgestelde splitsing m. i. afdoende; men lette b.v. op het onder *è* × *ì*, *ì* × *î*, *o* × *a* en *sch* × *sc* medegedeelde, en vooral op de woordvoorraad. Merkwaardig is dat een aantal verschijnselen die het Hollands en het Overijsels gemeen hebben, b.v. de *o*: *oe*-rijmen en *sc* × *sch*, in de tweede groep aanmerkelik minder voorkomen dan in de eerste, waaruit we misschien mogen opmaken dat dergelike verschijnselen in het Hollands minder geprononceerd waren dan in het Overijsels.

Resumerend zien we dus dat het hs. uit twee gedeelten bestaat. De dichter van de eerste groep is Lucas Cornelisz. uit Kampen, die van de tweede groep waarschijnlik een Noord-Hollander, of wel iemand uit Overijsel die meer of minder lange tijd in Holland heeft doorgebracht. De afschrijver

van het hs. is naar alle waarschijnlikheid een Kampenaar.

Men zou echter dwalen met te menen dat het eerste gedeelte van het hs., dat dus door een Kampenaar geschreven en gekopiëerd is, een zuiver beeld geeft van het Kamper dialect uit de tweede helft van de zestiende eeuw. Dit is met ons hs. evenmin het geval als b.v. met de 16de eeuwse Kamper kronieken, die toch ook door Kampenaars zijn geschreven. De oorzaak hiervan is de invloed van de kanselarijtaal, die in de zestiende eeuw bijna de gehele oostelike literatuur heeft doordrenkt [1]). Dat ook ons hs. de invloed van deze kunsttaal heeft ondergaan blijkt uit vormen als *und* en *durch*, die in Kampen ongetwijfeld nooit gezegd zijn. Indien Claes Witte zelf het hs. heeft gekopiëerd, of dit een zijner ondergeschikten heeft laten doen, ligt het voorkomen van dergelijke kanselarijwoorden voor de hand. Woorden als de zo juist genoemde *und* en *durch* (*dorch*) zijn in alle officiëele stukken, stadsrekeningen, geschiedverhalen, enz. uit deze tijden en streken schering en inslag. In de incunabelen van de Zwolse boekdrukker Peter van Os, die uit het laatst van de vijftiende eeuw dateren (b.v. het Biënboeck van 1488 en de Passionaal van 1490), ontbreken ze echter geheel, hoewel hun taal overigens vele oostelike kenmerken heeft (*ol* i. p. v. *ou*, *ei* i. p. v. *ee*, *sc* i. p. v. *sch*, en een aantal oostelike woorden) en men ze in deze oudere werken nog eerder had mogen verwachten, indien ze werkelik in de levende taal bestaan hadden. Evenmin komen *und* en *durch* — om ons bij deze twee zeer gewone woordjes te bepalen — in de bekende drie Griseldis-teksten [2]) voor; immers zijn deze, evenals de uitgaven van Peter van Os, geschreven door per-

1) Zie het bekende artikel van Dr. Vor der Hake: Een zestiend' eeuwse taal voor literair verkeer (De Nieuwe Taalgids, V 225 vlg.). Weliswaar wordt hierin het bestaan van een kanselarijtaal ontkend, maar in de inleiding van de eveneens door Dr. V. d. H. uitgegeven Proeven van zestiende eeuws oosters Nederlands neemt hij, en terecht, aan dat de kanselarijtaal identiek was aan de zestiende eeuwse taal voor literair verkeer, waarvan hij het bestaan in bovengenoemd opstel had aangetoond.

2) Tschr. IV, XVII en XIX.

sonen die in geen enkele relatie stonden met de kanselarij [1]). Het behoeft dus wel geen betoog dat we in dergelike geschriften een veel zuiverder beeld van de gesproken taal vinden dan in de talloze voortbrengselen van de kanselarij. Het is hier echter niet de plaats om op deze kwestie nader in te gaan.

Met uitzondering van het fragment van het Spul van Palmen (fol. 1r—10r) en de kalender (fol. 18r—18v) laat ik de inhoud van het hs. in zijn geheel volgen. De spelling heb ik onveranderd gelaten, behalve waar de *u* door *v* werd aangeduid. De talrijke afkortingen heb ik opgelost, de plaatsing van hoofdletters en leestekens — beide zeer onregelmatig — volgens onze moderne regels veranderd. Van de Latijnse satire (fol. 11r—11v) begint iedere regel met een hoofdletter, die ik heb laten staan. De woordverklaring heb ik vrij sober gehouden; van een aantal plaatsen kon ik de zin trouwens niet begrijpen. Waarschijnlik is de tekst op verscheidene plaatsen bedorven.

Tenslotte geef ik nog enkele merkwaardige of onbekende woorden, die ik uit het Spul van Palmen optekende.

fol. 1v: All onser ceremonijnen is hy een offsetter
ende een beletter // dat de luden nijet meer en offeren
fol. 2r: Laete wy hem daer mede voert *sclofferen*
Voerwaer onse kofferen // sullen worden gescendt.

Klaarblijkelik is dit (*voert*) *sclofferen* (d. i. voortgaan, zijn gang gaan) hetzelfde woord als het frequentat. van *sloffen* (vgl. De Jager, Wdb. der Freq. 2, 555).

fol. 3r: Mus ende hoedt elck voer ons off nam
eer dessen Jesus mijt sijn vysscers hier quam
Nije alsulken *dram* // als hy brengt onder den luijden.

Waarschijnlik hetzelfde woord als *drem*: drang, haast (Wdb.), gejaagdheid (Gunnink); dus: opwinding, of, concreet: oploop.

1) Een en ander hoop ik binnen afzienbare tijd nader te bespreken in een artikel over de boekdrukkerstaal.

fol. 6r: Mer wisten sie hoe hy de scryft brenckt in veranderyngen
Myt sijn lose *spranderijngen* // valsch opgemeten *enz.*

Misschien verwant met *sprantelingh*: tegenstreving, tegensparteling (Oudemans 6, 516) of *spranz*: splijting (Schmeller, Bayerisches Wörterbuch)?

fol. 6v: Mijt *logenen als masten* // gaet hy tfolck bedriegen.
fol. 7r: Is dit nyet en valsch mijnsce voll hadts ende nijdts
dat hij altyt is dus *vuylmondich*.

De beide laatste woorden behoeven geen verklaring [1]).

Utrecht. P. J. MEERTENS.

Der Sinagogen Mandament.

fol. 10v Hoert, hoert, gij heren groet end cleijn,
gy joetsche volck, gy Israhelsche natie,
wat u gebieden de scryftgeleerden certeijn,
ghy de vergaerdt in ons tempels habitatie.
Wy gheleerden doer gratie // gebieden u gemene
dat nijmants dessen Jesus van Nazarene
spijse ofte dranck en sal vercoepen
oft na syner predicatien sal gaen oft loepen.
Soe waer dit gesciet segdet ons verhoelen // waer,
up den ban van ons wort u dit bevoelen // claer.
Noch doen wy gebieden ende uut publicieren:
Soe weel dessen Jesus weet ergens logieren,
dat sijt ons advertieren // ende toe kennen geven
up dat wij hem moegen vangen ende nemen tleven
Tmoet soe syn bedreven // ende is ons geraeden.
Aldus de ene segget den anderen voert ende scutte onsen scaede.

ΤΕΛΩΣ.

1) Prof. De Vooys, die mij op het hs. wees en tot deze publicatie aanspoorde, breng ik ook hier gaarne een woord van dank.

Lucifer et Luther Sathan est unus et alter.

Te Lutherum damnamus, te hereticum confitemur. fol. 11r
Te errorum patrem omnis terra detestatur.
Tibi omnes angeli, tibi celi et universe potestates,
Tibi clerici et laici incessabili voce proclamant:
Totus, totus, totus blasphemus in deum Sabaoth,
Pleni sunt celi et terra horrende miserie tue.
Te odiosus tyrannorum gladius, te hypocritarum
Detestabilis numerus,
Te fornicatorum adulterinus laudat exercitus.
Te per orbem terrarum sancta detestatur ecclesia,
Patrem universe pravitatis,
Venenosum tuum dictum et penitrosum [1]) documentum,
Falsum quoque per te accepimus spiritum.
Tu Rex inique secte,
Tu patris Antichristi sempiternus es filius.
Tu ad perdendos homines non horruisti sese [2]) religionis habitum.
Destructo veritatis fundamento aperuisti sequentibus tuis portas
Inferorum.
Tu ad Luciferi dexteram sedes in perpetuis penis.
Tu Luther crederis in luctum esse venturus.
Te ergo quesumus tuis famulis subveni, quibus falso errore
imbuisti.
Eterna cave cum ipsis flamma comburi. fol. 11v
Salvum fac populum tuum, Luther, quem erroribus decepisti
Et maledic hereditati tue.
Corrige illos et extolle illos usque in eternum.
Per singulos dies maledicimus te;
Et damnamus nomen tuum in seculum et in seculum seculi.
Dignare, Luther, tempore isto a ...... [3]) exilire.
Miserere et recordare, Luther, miserie tue.
Fiat justitia dei super vos, quemadmodum speraverunt in te.
In te, Luther, qui sperabunt: confundentur in eternum.

Finis.

Anno 1572 den XX sten dach in November [I]
maecte Lucas Cornelijssz van den tienden pennynck gewach

1) Dr. A. Beets stelt voor *perniciosum* te lezen.
2) Dr. A. Beets stelt voor *false* te lezen.
3) De afgekorte vorm (*pitis*?) die op deze plaats staat, kan ik niet oplossen. [*peccatis*? A. B.].

ende van den Goezen enen droem ofte sclender [1])
de hem voer quam up sanct Laurens dach
alsmen de Guesen sach gaen doeijsen [2]) tegen sanct Elizabets nacht.

fol. 12r Onlanges geleden genck ick toe bedde fantasieren.
Om to sclapen was mijn begheerte certeyn.
In sclaep wesende soe began ick to grondieren
van elkerlijcks gekall, jae groedt ende cleijn
tliep wylder dan wijldt, soe als mij duchtt [3]),
mer waer omtrent dats mij vergheten.
Twas nochtant up der aerden oft in de luchtt.
Effenwel hadde ick geerne de waerheijt geweten.
Tgeroep was als mij dochte datmen den tienden pennijnck sold geven.
Elck was beswaert mijt alsulken ondrachlyken last.
Daer tegen begonnen sich Prynchen und Greven toe streven
und sachten: le duc d' Albe haddet alsoe gepast.
Daer genget an wapen roepen, karmen end suchten.
Elck was gestoerdt, jae tene landt int ander.
Tfolck genck al sclupen [4]), murmurieren end duchten,
seggende: dit comt van tghoesen, kyckt up den banner
ende latet ons wreken mijt stolten moett
fol. 12v ende den verjaechden helpen hier und daer.
Ick dachte: sal dit upt laeste noch worden goedt?
Ontwakende uuten sclaep: beijdt, dacht ick, is dit loegen offt waer?

Voert sclapende doch mij, tbegan all toe goesen datter was,
nae d' Ausburger Confessie riep elck om seer.
Tliep all tegen den tienden pennijnck soe dijck als gras,
twas all onse, men achtede den Hertoch nijet meer.
Also ickt voert an sach ick soldet wel verhaelen,
mer up dat ick nijet bedraegen worde soe swyge ick beth
om datter veel haeders is onder duydtscen und walen.
Aldus begeer ick voer iersten mytt gueden upsedth.
Droem is droch, loevet elck u deell.
Al is den sijn nijet soe ordentlyken ghesteldt,
wrueget nijet nau, al en doechdet nijet veel,

1) beuzeling (mnl. *slenter*)?

2) **doesen,* mhd. *tûsen*: lawaai maken. Vgl. *duizen*: een verward geluid maken druisen; zie Wdb. i. v.

3) dunkt (zie boven). De verleden tijd *dochte* staat vier regels verder.

4) sluipen?

ick en salder gien prijs mede halen int veldt.
Des halven laetet voer een droem passieren,
want ick kant u altemale soe nau nijet seggen,
soe bijsterlijck als tfolck over all genck beren [1]). fol. 13r
Twas all veel meer dan ick kan uutleggen.
Edoch [2]) ick sede: dit wilder noch vele kosten den hals,
ofte tsal noch ten mijnsten wel duren tien jaer.
Twas nijet te scrijven myt pennen van als.
Ontwakende uten sclape: beijdt, dacht ick, is dit loegen off waer?

1. deel na de proloech.

Al susende [3]) dacht ick: weel salt mij maken vroedt,
dit wonder gebeer, weel sal doch dit smaken // soedt?
Tharte mij haken // doet // van bijster beroeren // mij [4]).
Twas all: loept Papist, men sal twoert Godts infoeren // vrij;
u lerijngen syn loeren // fij // met all uwen aflaten.
Doch ick bidde, wijlt mijnen droem int beste vaeten,
want heren ende prelaten // sach ick scynbaerlyck by een.
Ick badt in my selven: o heer geeft gratie mijt guede zeen,
daer toe verleen // ons, o vader, eendrachticheijdtt,
up dat wij van nyemant worden verleydtt.
Dus was ick int pleijdt // mytten droem beswaert.
Ick docht, ick sal mij stylle holden ende sien hoet vaert,
want elck de liep vertaert [5]) // hier ende daer montfleijen, fol. 13v
mijt preken // myt breken // twas weerdich to bescreijen,
mijt scepen und galeijen // mijt valsce predicanten, doctoeren.
Daer liep tgemene volck nae als een paert mijt spoeren,
mer in corter tijdt de oeren // gengen dale hijnken [6]),
soe dat sie deden verloepen graven, knechten, jae anderen versijnken,
myt groet scadt wech vlijncken [7]) // voer haer predicatie,
waer durch dat steden, landt ende luijden lyden turbatie,
sonder enyge gratie // worden gescoren, gescadth.
Soe ick nam marck // gynck elck te werck // gesacht upt plath.

---

1) baren, beren: te keer gaan.
2) Mhd. êdoch. Verdam noemt geen plaatsen.
3) soezende.
4) Mijn hart verlangt wegens een buitengewone gemoedsgesteldheid?
5) dartel, uitspattend, wulps (Teuth.; Kil.: Sax. Fris. Sicamb.). In het Mnl. Wdb. maar één plaats. Vgl. fol. 23v.
6) *dale* = naar omlaag (Gunnink); *hijnken* = hangen?
7) zich snel bewegen, van een paard, draven (Mnl. Wdb., slechts op een plaats).

Hoert noch wat // diefachtich staeck // in cloesters ende kerck // seer deerlick [1]).
Ick dochte: heer Godt, syn onse vrunden eerlick
aldus begeerlick // dat is toe beclagen, o waepen,
waerachtich soe sach ick goldt, silver, cyraden raepen bij hoepen [2]).
De predicant genck tZwolle loepen // twasser gans rebell.
Dan, oft een gemaecte boetze was dat weet ick nyet well.
Voerwaer dat spyl // en genck mij nijet wel ijn.
Ick dachte: is dat d' Ausburger Confessie, der Ghuesen sijn?
fol. 14r Dats guet gewyn // voer cleijne kost.
Twas verloren gereden oft gelopen te post,
den scath was gelost // de vynck utet sclach.
Na myn bedunken, hie hadde voer ierst enen gueden dach.
Ick .... [3]) bij sach // kanmen alsoe montfleyen,
alsment mynnest vermoet dan daer uut sceijen,
malkanderen soe leijen // als blijnden in de gracht?
Twas all: siet wel toe, dene scliep, dander dracht [4]),
sie de nijet ghebracht // hadden een loere,
twas effen veel uut cloesters, kerck, ofte choere.
Vrij scampt doere // verkoept, vernijelt elck vrij wat.
Ick sach blau toe [5]) dat dit volck twoert Godts sold bringen in de stadt.
Jae, jae, toe sitten up en radt // dat solde hen bet passen.
Waer mach Christus doch leren alsoe busen ende brassen,
toe vullen de tafelen [6]) alsmen most hoeren een rhiem [7])?
Soe sie leefden, de turck soldet laten betijen [8]).
Twas al myn // jae crom oft recht // siet,
al dedet de heer nijet // soe dedet de knecht // siet.
Voerwaer gesacht, dus gengen sie hem naer,
mer ick suchte ende dachte: beydt, is dit logen off waer?

Ende hier endet dat ierste deel.

1) De tekens voor het middenrijm in deze regel staan in het hs.
2) In 1566 is Kampen bewaard gebleven voor een beeldenstorm. Na de overgave van de stad in Augustus 1572 aan de graaf Van den Bergh had echter kerkplundering plaats (Rijpma, De ontwikkelingsgang van Kampen tot omstreeks 1600, blz. 76 vlg.).
3) Misschien staat er *suer*.
4) draagt het weg.
5) bedeesd, verlegen? Vgl. Wdb. II 2796.
6) Het middenrijm ontbreekt; men leze dus: *tassen*, wat ook meer zin heeft.
7)? 8) Gunnink: *betiën lōtn*, laten rusten, niet spreken van. Dus: men moest wel een Turk zijn, om daar niets van te zeggen.

2. *Dat anderde deel van dessen droem.*

Hoerdt wat ick voert dach: ist wonder dat mynscen doelen, fol. 14v
want het quam al up de handt, dieven, scelmen uut allen hoelen,
vorder dan uut Poelen // bankerutten, quinkernellen ende diergelijken,
de sullen d' Ausburger Confessie int landt doen strijken.
Ick began toe beswyken // ende deerlick toe trueren
dat de uutgebannen overmuervallers [1]) ende sulke kueren [2])
maecten erroren // dat mennijch eerlick persoen most verhuesen,
daer boven soe lelyck vernijelden kercken, cloesters ende clusen
mijt meerder confusen // ick kant nyet al verhalen.
Was nu den tienden pennijnck off doe papen, monneken, begijnen mosten dwalen?
Solde ons dan nijet faelen // ware ny doe uut all onse quael?
Soe ist wel, mer all haer dijngen, twas Duytsch ofte Waell,
gesacht tenemael // en ducht [3]) gandts nijet mijt allen.
Ick sach dat spull soe an: de charra [4]) most omme vallen,
want hoe sueter dat de borger genck mallen // twas nijet weert dre mijten.
Mij ducht, dat onse vrunden syn solden, de sochten haer eijgen profijten.
Ick hoerdet vermijten [5]) // twas int heffen, int kieren,
twaren al gelt saeken, gij mochten wenen oft reren.
Se gengen gandieren // haer haene gijnck den dach kraeijen. fol. 15r
Ick sal sie nijet nomen de haren profitigen naet naeijen,
twaeren de mijt allen wynde waeijen // elck in sijn treck [6]).
O men solde soe welvaeren, vredich ende nerijch sijn sonder gebreck [7]),
al onses kommers versedt // solde wy alle crijgen dan.
Twas all: doet up, laedt ijn, tsijn sconyncks saken // man.
Mer nae dat ick sach tlaeken // an // soe wast vol strijpen,
wantet begijn mijttet ende was nyet dan grabben end grijpen
als hueren ende trijpen // sie nijet gengen suemen.

---

1) Niet in een der woordenboeken.
2) *coorre* = hij die iem. op de proef stelt of tracht te verleiden. Harl. Gloss. *coorre*, temptator (Mnl. Wdb. III 1869). Is dit woord hier bedoeld?
3) deugt.
4) Klaarblijkelik is *kar* bedoeld. De ohd. vorm doet zonderling aan.
5) Verschrijving voor *verwijten*?
6) verlangen? of streek, list?
7) Wij allen zouden alles krijgen wat onze kommer verdrijft.

Dan, by nachte, by dage, lasen sie de beste plumen.
De scamel gemeente gaen sie scumen // soe claer als de zon.
Segdij dat ick de waerheijt segge, ick segghe non.
Wat, als dat bestaet toe coemen voer Graeff oft Prijnsch? [1])
Ick quaem om lyff ende guedt ende waer een doet mijnsch.
Och neen geens [2]) // tsolde nyet een haer te beth lucken,
Mij droemde vast dat de werldt was gants an stucken,
met rapen ende plucken // was elck gau in ditte ofte datte.
fol. 15v De wel verraden konde ende den burgers in last brengen, de was vrij watte,
om tot crijgen groet scatte // so practisierden sye seer:
twas vande giestlicheytt, scoorsteengelt ende dergelijke dyngen meer.
Segt mij doch hoe veer // ende doet mij tbediedt,
want den roep was all: geeft ommer den tienden pennynck nyet,
oft ons naect verdriet // aldus verlaet den Duc,
wildij anders nyet coemen in ongeluck.
Mer hebbe wij tjuck // nu nyet lastich anden hals?
Ick vraecht in pladt Duijtsch ende nyet in Wals,
doch neemdet nyet valsch // oft ick wat mijste;
tis droem, dan tsyn onse vrunden subtiel van lyste.
Do holde uut de kyste // elck syn armoede cleijn ende groet
ende brachten haer eijgen vrunden in last ende noedt.
Daer lycht den cloodt // mijt allen zwaer,
maer ick suchtede ende dachte: beij, is dit loogen off ijsset waer?
Des anderden deels ende.

3. *Dat derde deel van dessen droem.*

fol. 16r Noch tmeeste van allen, daer was sulken onder Prijnchen und Graven,
van hancluden ende knechten, haren jongen ende sclaven,
myt loepen ende draven // eert noch begon to treffen.
Tgencker an [3]) preken ende up de giestlicheyt blaffen,
de afgoderije straffen // tsceen oft heel waerachtich // was,
met tferkierde gerijnge, wantet nyet stantaftich // was,
dan dattet clachtich // was // de grusam scade in allen hoeken.
Ick sie by desse crijchsluden de nyet doen dan zweren end vloeken,

1) In deze regel ontbreekt het middenrijm.
2) niet eens, volstrekt niet. Het Mnl. Wdb. noemt maar één plaats.
3) Misschien staat er *om*.

liggen ende pannekoeken [1] // mytten burgers ten ende des draets [2])
Oeck de ruter de hier an koemen rijden als bruloft maedts,
voerende voel staets // up den huijsman seer arm.
Is dit, docht ick, d' Ausburger Confessie oft tgoesen, alarm?
Och Godt de ontferme // ende behoede u, simpel gemeente,
den haren sueren arbeijt wort gesoegen uut botten ende gebeenten.
Versoett, heer, haer geweente // ende wilt ons eendrachtich stellen.
My ducht, sie scraeptet soe scoene, ick sorchde noch voer vijllen.
Sie behoefden gien brijllen // haer oversten wolden doch nijet sien.
Daer quam gien betalynge, sie dorsten nyett verbien,
der halven bethien // leedtmen elck syn ondaet dryven [3]). fol. 16v
Ick sach soe veel wonders, men mochter wel en cronijck van scrijven,
van vrouwenscenders ende dieven // dergelyke dyngen meer.
Onbehoirlick hantierden sie myt de giestlickheyt seer.
Ick docht, kriechdet en kier // soe salt wesen elck om en gadtt [4]),
quantshuys nyemant heftet mede toe doen gehadtt.
Sclaet om dat bladt // tseyl up en ander sydtt:
de bij mij ierst [5]) is een verrader gewest wort nu een hijpocrydt.
Panlijcket myt vlytt // oft tkost u den crage.
Dit droemde my besceydelyck ene langhe vlaege [6]).
Ick docht, gants plage // weer ick an de reste.
Mijts quam my scryfture ijn up dat leste,
een ware queste // doe Cristus up daerde passierende // was,
van God vercoeren, de hemel ende aerde regierende // was,
seer neerstich syn apostelen lerende // was // malkanderen toe bemijnnen
ende sprack: hebt elck den anderen lief, alleens weel gy zijnnen,
daer by salmen kennen // dat ghij sijdt mijn leden.
Ick docht, wat duvel, dit is veer van deses volkes seden,
want sie holden voet noch reden // tspijl heel in de wijnt // is. fol. 17r
Ick sach dat geveijnsde scelmerije gants bemijnt // is,

---

1) Een smulpartij houden, zich te goed doen; bij uitbreiding: teren op kosten van de boer, gezegd van soldaten. (Wdb. XII 330).

2) tot het einde toe?

3) Contaminatie van *betien* en *betien laten* (zie fol. 14r).

4) Elk zoekt een gat om zich te verschuilen.

5) Misschien staat er *eerst*.

6) In een nog onuitgegeven hs. van een Zeeuws rederijker van ± 1564 vond ik eveneens *een lange vlage* in de bet.: een lange tijd. Geen der woordenboeken kent het woord in deze bet. Anna Bijns gebruikt *met vlaghen* in de bet.: nu en dan, bij wijlen.

de vader tegen tkijnt is // elck den anderen wreedt,
de ene naber vanden anderen nyet dan spydt ende scade leet.
By mijn eedt // elck de den anderen guedt gonnen
ende dit gaerne [1]) eerst hadden gesponnen,
de begosten toe donnen // de hertoch van Alva begost toe waken.
Ick sach dat sie van vriese wel hadden willen staen toe Aeken,
wantet genker an en haeken // sie spraken oeck selven
dat sie nutter hadden by den ploech gebleven oft staen delven,
want ten genker nyet by tien off elven // toe doeden, dan by honderden gelyke.
Ick badt: o heer, behoet ons, arm ende rijke.
Mijts creech ick een scrycke // ende toech myn haer.
Ick suchtede [2]) ende dachte: beijt, is dit loegen oft is dit waer?

Prynche.

Prynchelyke vrunden, is nijet deerlick toe beclagen desse hendelynge
dat de ene aldus, de ander alsoe is gesijnt?
Hoe periculos is elck toe hants in syn wandelijnge.
De oersake is sclecht alsment recht ontbyndt.
fol. 17v Wat ist van noeden heren toe verkiesen myt een duem gelaedt,
also ons moet genoegen an een ewych [3]) heer?
Wat let ons dat wy nyet en syn versaedt
mydt onsen Conijnck van Spangien, segget, dolen wy nyet seer?
Al gaen ons ander twystmakers belasten,
den Conynck van Spangien syn wy gesworen.
Daer up vertrout ende scuwet alle ander quade gasten
ende laet u doch tot gien ander voeren,
noch van de ene sydt totter anderen, alleens hoe scoene.
Dan blieft by Philippum, Carolus quintus lieve soene,
dat hem Godt wil gonnen sijne gratie
ende alle sijne gesanten tot ewijger regnatie.
Doende leert. Lucas Cornelyss.

fol. 19r [II] *Anno 1566 ghuese clucht — Anno 1567 ghuese vlucht — Refreijn uter lucht.*

Waer ick mij wende ofte waer ick mij kiere,
wel doermerkende Calvinus lere,
bevijndijck sijn anhangers seer seditieus.

1) Lees: *gaeren.*
2) Op de plaats van de *u* staan slechts twee puntjes.
3) Verschrijving voor *enych*?

Elck draecht hem all waer hie de Here,
waer dat men coemtt tis Vijve le ghues!
Men mach well segghen vijse vaes,
want sie maken discoert, twijst, twijdracht.
Sie sijn in nijdicheijt gestelt soe boes,
well willende dat de Papen waren versmacht [1]).
Alle Catholijke mijnschen worden verachtt
ende int ghemeyn Papisten ghenaemtt.
Hadt men sie mogen verdempen [2]) up enen nachtt,
soe waer haer voernemen well gheraemtt.
Nu worden sie voer alle mijnschen bescaemtt,
want alle uproer hebben sie den volke ingeprentt.
Dus worden sie mijt anxt ende vrese gepraemtt
dat men wel mach seggen: ghij de Ghuesen bijntt, fol. 19v
Ghuesen, decket u nuesen, dat men u nijet en kentt.

2.

Waer sijdt ghij nu Ghuesen alle toe samen?
Ick holde well dat ghescreven sijn u namen
de de Predicanten [3]) hebt ijngebrochtt, —
dat feijtt dat moechdij u well scamen —
ende hebt kerckmeisters na uwen sijn gesochtt
de tfolck hebben tot der predicatien gecochtt,
verweckende haer tot uproer, tis nijet gemijst.
Nu worden de sommijge an boemen geknochtt.
Tegens de overheijt hebdij dat volck gehijst,
prekende dat de Pawes is Anthicrijst,
dat hie de menschen dus lange heft verleijdtt

1) In margine: *dessen raedt was bijnnen sanct Truijn bescl(oten) van de Vazallen ende edelluijden.*

2) Het Mnl. Wdb. noemt dit woord oostmnl. en geeft slechts één — Overijselse — plaats. Het komt echter ook voor bij Kil. en Plant. en in het Spul van sinnen van de siecke stadt, vs. 257.

3) In margine is een nar in een spreekgestoelte getekend, met het volgende bijschrift: *Mr. Arent van Nuijs predicant van Wijr Wilm Graef tzu bergenrande* [?] *enen mallen brieff uut Campen screeff an sijn wyff ende kijnderen toe Brecht by Venlo inde lande van Gulijcken. De brieff aldus gemarket* [een verwijzingsteken] *liggende in dessen boecke pro copiam.* — Over Arent van Nuijs kon ik niets vinden. Wie „Wyr Wilm" (d. i. Wij, Willem) is, weet ik evenmin. De brief waarvan hier sprake is, ligt niet meer in het hs.

Onder bovengenoemde tekening staan nog een vlag (misschien de oproervaan?) en een kerk met een toren getekend. Het verband tussen deze voorstellingen en de tekst is mij niet duidelik.

ende twoert Goedts gelegen heeft achter de kijst.
Dese uproer is u sculdt, tmoet sijn gheseijdtt.
fol. 20r De iusticie heft nu haer zweerdt [1]) bereijdtt,
want tis u sculdt dat de kerken sijn ghescent.
Nu macht u nijet baten al ist u leijdtt,
verachtende de Hertochijnne onse Regent.
Ghuesen, decket u nuesen, dat men u nijet en kent.

3.

Ghuesen [2]) ghy siedt well dattet Godt mijsshaechtt,
want gij an allen sijden nu worden geplaechtt.
Nochtant bliefdij gheheell obstijnaedtt.
U volck wort ghesclagen ende veriaechtt.
De Papisten hebdij ter doedt ghehaett,
ghij loegenversierders als duvels quaett,
seggende: Grave Lodewijck sal ons ontsetten.
Maer sijn kompst valt u toe laett,
de macht des Conijnges en moechdij nijet beletten.
tSacrament [3]) hebdij mijt voeten gaen verpletten,
fol. 20v seggende: daer lijcht Melijs in de halve maen.
Mijtten hilligen olij gaet gij u scoenen vetten,
maer nu sijdij gheheell mijt de saeke [4]) belaen.
Al hebdij blijdelijck ten nachtmale gegaen
end u vast in Calvinus eedt gheplantt [5]),
nu wijll de justicie haer handen an u sclaen,
ghij worden vervolcht, waer ghij crupen oft rent.
Ghuesen, decket u nuesen, datmen u nijet en kent.

4.

Prijnchelijke broeders, alle Catholijke mijnschen,
laet ons eendrachtich Godts ghenaede bidden end wijnschen
voer onsen Conijnck andachtich ende stedijch
om de rebellen toe straffen [6]) voer alle mijnschen
de sich geholden hebben seer meenedijch.

1) In margine is een zwaard getekend.
2) In margine een rubriekteken.
3) In margine zijn een offerkelk en twee ouwels getekend. Daarnaast staat geschreven: *kelck ende monstransi dieven*. Meer naar boven staat een tekening die, blijkens het inschrift *decollatus*, een doodkist moet voorstellen.
4) Misschien staat er *sacke*.
5) Lees: *gheprent*.
6) In margine is een galg en een rad getekend.

Ghij Steden, treckt mijt mij ene lijnij vredijch.
Coemtt alle ende legdett hoeft ijnden schoodtt
ende nemet en exempel an Valenchijn sedijch.
Den onnoselen nu doch bescermt in desen noodtt.
Siet an Antwerp ende ander steden groet, fol. 21r
de des Conijncks toerne nijet en dorsten verbeijden.
sHertogenbussches twijst blieft oeck meest doot,
soe oeck tot Amsterdam, Delfft ende Leijden.
Wijldt doch u selven rust bereijden,
ontfanget den Heren van sConijncks wegen gesent,
oft u nakomelijngen sullent bescreijen,
want de Ghuesen hebben tspijdt inder asschen gewentt.
Ghuesen, decket u nuesen, datmen u nijet en kentt.

[1]) *Een ander, anno 1567 in Julio.* [III]

Segt, hoe moegen de Ghuesen nu all vaeren?
Men hoerde sie ierst soe crijthen ende baeren.
Mij dunct sie sijn ghevallen inden sclaepe.
Haer predicanten gengen in allen hoeken verclaeren
dat alle religien de mosten verhaeren,
ja nonnen, begijnen, monnijken ende paepen.
Ghelijck een wolff, vernijelende sijn scaepen, fol. 21v
sie meenden all dat volck toe verbijten.
Twas all: wech, wech gij ghescoeren aepen,
gij moet verschoeijen [2]), al soldet u spijten.
Vijve le gues, vijve le gues! soe gengen sie crijten.
Twas all gewonnen spijll soe sijdt an stelden.
De beelden gengen sie uut der kerken smijten,
cloesters, godtshuysen sie toe neder velden.
All wat des Conijncks placaten vermelden
wolden sie nijet achten meer dan drupen [3]).
Mij dunct men salt hon well vergelden,
want sie moeten als vossen in haer hoelen crupen.
De Guesen hebben veel ondaets bedreven.
Tscheen sie solden voer nijemant beven.
Haer haen was conijnck als sie anders nijet en wijsten.
Sie hebben boeken, refreijnen ende pasquillen gescreven,

1) Hiervoor staan enkele tekens en letters, waarvan ik de betekenis niet begrijp.
2) weggaan, zich wegpakken (vgl. Oudemans, 7, 470).
3) Misschien mv. van *drupe* = droppel?

fol. 22r de gengen sie voer sommijge poerten cleven
in spijdt van Catholijken dien sie hieten Papijsten,
om soe toe coemen inder rijker luijden kijsten,
als sommijge seggen, mer ick en segget nijet.
Somma, sie hebben tlandt ghebracht voll twijsten,
ende is all doer Calvinus leer gheschiedt [1])
dat dijt volck dus hebben gherebelliertt.
Mer sie moeten nu sijngen en ander liedt,
want dat radt der ffortunen is nu soe verkiert
dat de Conijnck nu weder moet sijn gheeerdt.
Om pardon moeten sie nu nijgen ende stupen,
ende crijgen noch pardon, noch genade ongeseerdt.
Sie moeten als vossen in haer hoelen crupen.

Hoe gaven de van Valenchijn den moet soe verloeren
daer sie nochtant den anderen hadden geswoeren
de stadt toe holden tot inder doedtt?
Mer doe Noerdtkarmes quam tnest verstoeren
fol. 22v ende liedt de twaleff Apostelen [2]) hoeren,
de daer uutspoeghen soe mennyghen cloedt,
ach doe waeren sie alle in groeter noedtt.
Sie en kosten van vresen nijet ghedueren.
Dus de daer upstaen tegens haeren Conijnck mijngioodt,
sie sullent ten laesten noch moeten besueren.
Tegens hem en baten poerten noch mueren,
hoge wallen, thoerens noch diepe vesten.
Wat moegen sie scouwen an haer ghebueren:
Andtwerp, den Bousch openden haer poerten ten lesten,
Des hoept men, tsall hon vergaen ten besten,
mer de ghuesen moten uten weghe gaen scluijpen,
want crijgen sie nichil up haer requesten,
sie moeten als vossen in haer hoelen gaen crupen.

Prijnche.

Van dese Ghuesen wort noch vertelt
hoe dat sie machtich lagen int veldt
omtrent Vianen, omme Hollandt to bedwyngen.

---

1) Hier is een regel uitgevallen, of de dichter heeft zich niet aan het rijmschema gehouden.

2) Herhaaldelik de naam van een kanon.

Cloesters, abdijen hebben sie seer gequelt fol. 23r
ende mijt beroeft van haer guedt ende gheldt.
De Graeve van Megen quam sie besprijngen,
soe dat sie en ander liedeken mosten sijnghen
dat suver was al toe mael an stucken.
Tis nijet toe seggen wat sie vossen [1]) vijnghen,
daer sie der een deel oft hijnghen an strijcken.
Hertoch Erijck [2]) quam sie oeck verclijcken [3])
mijt Noerdkerme, soet is ghebleken.
Nu derven de vossen van vresen nijet kijcken,
want sie sijn uten lande gheweken.
Ten mach hon nyet baten, noch bidden noch smeken.
Tis all verloeren, hoe dat sie gaen lupen [4]).
Nu mach de Hertochynne in waerheyt spreken:
sie moten als vossen in haer hoelen crupen [5]).

ΤΕΛΩΣ.

De Goesen bidden ghenade. [IV] fol. 23v

Ghelijck een kijndeken jonck unde vertaertt
onwetens mijsdaen heeft seer vervaertt,
voer tanschijn sijns vaders vresende sclaegen —
de vader, ansiende des onnosele aerdtt,
erbarmt sich over sijn kynt onbeswaerdtt
ende roeptet blijdelijck tot hem nae sijn behagen,
want de tranen des kijnts hem therte doerknaegen —
des ghelijcks is oeck Crijstus over ons barmhartijch,
nijet begerende des sonders doot noch haer claegen,
mer dat sie hon bekieren en leven nijet versmartich [6]).
O Philippe, ghenadige Conijnck, weest ons guedthartijch,

1) De vos is dikwijls het beeld van een listig, onbetrouwbaar, beginselloos mens (Mnl. Wdb. IX 1217).

2) Erik van Brunswijk.

3) Het Mnl. Wdb. noemt geen plaatsen. Kil. noemt het *Holl. Fris.*

4) Dialektiese vorm van *lipen*: schreien, klagen; of = scheel zien, een lip trekken, pruilen?

5) In margine: Ut populus supplex Praxedi sacra canebat
Ense ruunt plane Guesica turba simul. 1568.
De martelaar Praxedes wordt in de Katholieke kerk op 21 Julie herdacht. 21 Julie 1568 werden de troepen van Lodewijk van Nassau bij Jengum door Alva verslagen. — Boven dit distichon heeft nog iets gestaan, wat door te kort afsnijden onleesbaar is geworden.

6) Vgl. versmerten: zedelik ziek worden (Mnl. Hwdb., niet in het Mnl. Wdb.).

toentt uwe gratie over ons, u arme dienaeren.
Wij bekennen de mijsdaet tegens u seer crachtijch
mijsdaen toe hebben, wijlt ons doch spaeren.
Tijs waer, wij sijn wel waerdich dat ghy ons beswaeren,
mer wy hoepen up u ghenade, o Conijnck vol vreden,
vergeefdet ons, want wij wijsten nijet wat wij deden.

fol. 24r Cristus onse Conijnck altijt seer vroedijch,
hangende anden cruce mijt sijn wonden bloedijch,
voer de hem cruysten badt hie sijnen vader verheven,
benauwet wesende totter doott overfloedijch
thoende dat hie was een Heer sachtmoedijch
ende sprack: o vader, wijlt hemluijden vergheven,
sie weten nijet wat sie doen, mer laet hon leven,
end roept noch: coemt all de belast syn ende belaeden,
mytten packe der sonden, weest nijet van mij verdreven,
want ick wijll u ontlasten end vrijen van allen scaeden.
O Philippe edell bloedt, wijlt u beraeden
ons barmharticheytt toe toenen in desen onsen noott,
omme to ontfangen u ondersaten in ghenaeden
de u ewych willen getrou blijven tot inder doott,
sonder tegenstant uwer mandaten cleijn noch groott
oft wederspannijch tsijn in ewijchheden.
Vergeefdet ons, want wij wijsten nijett wat wij deden.

fol. 24v De ene moerder ant cruce hangende voll desolatien
berow creech van sijns quaden levens imaginatien
ende sprack: mer heer, wijlt mijns gedencken jolijs.
Cristus anhoerde sijn hertlijck lamentatie
end toende over hem ter stondt sijn mijlde gratie,
seggende: hueden suldij mijt mij sijn int Paradijs.
Petrus, all versaekhie [1]) Cristum sijnen meister onwijs,
hie wyldes nijet gedenken langhe stonden.
Magdalena leefde oeck inder sonden affgrijs,
mer heft an de voeten Cristi genaede ghevonden.
De here is seer langmoedich over onse sonden.
Des ghelijck, o heer Conijnck, wylt langmoedich wesen,
wilt ons in u ghenade ontfangen uut tsharten gronde,
gelyck de verloeren soene van sijnen vader ghepresen

1) Vgl. Van Helten, § 213 c.

worde ghenadich ontfanghen, alsoe wy lesen.
Geeft ons ghenaede voer recht, dats onse bede,
vergeefdet ons, want wij wijsten nijet wat wij deden.

Prijnche.

Wij wijsten nijet wat wij deden, dat is waerachtijch. fol. 25r
Tscheen toe sijn over all een plaege twedrachtijch,
oeck in jonge kijnderen, miraculoes boeven natueren.
Sie scloegen, sie smeten end vernijelden crachtijch
tghene dat sie nauwe waeren machtich.
Noijt sach men ter werldt des ghelijke ghebueren.
Sie doerliepen de kerken und cloesters achter end voeren,
tsceen toe wesen de karmijsfeste verheven.
O ghenedige Conijnck, opent ons uwes herten oeren.
Wij vallen u toe voete als ballijnghen verdreven,
biddende oetmoedijch: wijlt ons doch verhoeren [1]),
u ogen der barmherticheijt wylt over ons sclaen,
want sonder u ghenaede moeghe wij nijett leven,
ende kennen dat wy qualijck waeren beraen.
Mer tis toe late bedocht nae dattet feyt is gedaen.
Ontsegget ons doch u ghenaede nijet, mer bruket reden.
Vergeefdet ons, want wij wijsten nijet wat wij deden [2]).

Vander Ghuesen napkens een gedijcht. [V] fol. 25v

O guezen waer toe, waer leijdt nu de reijse,
wijldi all zwigende uuten lande gaen sceijden?
Hoert doch wat ick nu by mij selven peijse:
zorchdij dat papisten u souden verleijden?
Ick weet u lichticheijt ende waer gij gaet sceijden.
Tis waer, gij hebt nu soe cleijnen moett,
want soudy langer den Conynck verbeijden,
gy soudt sorgen toe verliesen lyff ende goett.
Siet toe dat gy buten lants sulx oeck nijet en doett

---

1) Lees, om het rijm: vergeven.
2) Van de aantekening in margine is alleen leesbaar:
als de Coninck oeck quam van . . . . .
Actum anno 1567. 1 augustus . . . . .
de hertoch albanus doe quam den. . . .
toe bruszel myt crychsg . . . .
— 9 Augustus 1567 rukte de voorhoede van Alva's leger Brussel binnen; 22 Augustus deed hij er zelf zijn intocht.

gelijck gij onder ons hebbet wijllen koeken [1]),
oft men sal u daer oeck haest lijchten den voet,
ja gij en sult nijet vrij syn in bergen gedoeken.
Dan sullen u spillen oeck worden ghebroeken
daer gij nu soe geerne u vlas mede spijnt.
Segt dat een dwaes van [2]) u dit heft gesproken,
ist dat gy dit naemaels anders vijnt.
fol. 26r Ghij toent mijt u werken hoe dat gij ons bemijnt
als gij sonder adieu van hier lopen of hijnken.
bewarende u napkens, dat gy sie nyet en sceijnt
ende als gy vermoeijt sijn alleen daer uut moecht drijnken.

Hebdij van de Maiesteijt en quaet vermoeijen
dat ghy u erven ende syn landen verlaet?
Hebdy nijet mijsdaen, soe dorfdij nijet spoeijen
oft hije soude mogen menen dat ghy hem versmaet.
Nu bevijnde gij wat u de Gueserije baet,
want de u uproeyden sijn gaen fluijten.
Tsceen, sie souden u hebben mijt guederen versaet,
maer wij sagen wel contrary van buten.
All waren sie edell, sie deden als guyten,
sie hebben u gelockt al doer haer soete geclanck
myt preken, myt syngen, myt puffen, myt stuijten [3]).
Nu sceyden sie van u myt een zwaren stanck.
Als gy dit overdenct, u nuesen worden lanck,
gy weten myt u selven nijewerts toe blijven,
fol. 26v gij dryncken u tranen, tis bitteren dranck,
meer ghij moecht mijt recht u selven bekijven.
Gij meenden hier groet wonder toe bedrijven.
Nu gaetdij loepen, den moet laet ghij sijnken.
Draecht mijt u napkens ende dijcke schijven [4]),
up dat gij vermoeijt sijnde eens moegen drijnken.
Achter guese, myt u lange nuese [5]).

---

1) koken: beramen, uitdenken, klaarspelen (Mnl. Wdb.). 2) Hs. van van.

3) Benamingen voor (fijn) tarwebrood. *Pof oft poffen-brood* noemt Kil. als *Fris. Holl.* Of: „met pochen, met snoeven"? Verg. *pofhans*, pocher, en *stuiter*, pocher, snoever (Van Dale).

4) schijven brood?

5) Onderaan deze laatste pagina noemt de afschrijver de refereinenbundel van 1567 van Anna Bijns: *Anna bijnts heft noch een Refreijnboeck gemaect kostlyken excellent geintituleert aldus Een seer scoen ende suver boeck* (enz.; de gehele titel is woordelik in extenso afgeschreven).

EEN TERUGGEVONDEN HANDSCHRIFT.

(Brussel, Hs. II. 270).

Toen Acquoy, als inleiding tot zijn „Geestelijk Lied in de Nederlanden vóor de Hervorming" (*Arch. v. Nederl. Kerkgesch.* II (1887), p. 11—16), een overzicht gaf van de gedrukte en ongedrukte bronnen, schreef hij dat hem op handschriftelijk gebied in Noord-Nederland weinig bekend was. Hij bejammerde het dat men van twee van de voornaamste handschriften het spoor bijster was geworden. Het eerste hoeft hier niet verder besproken. Het berust thans onder nr. II, 2631 op de Koninklijke Bibliotheek te Brussel. Trouwens, Acquoy zelf had het reeds eenige maanden later opgeschommeld en er een beschrijving van gegeven in de *Handelingen v. d. Maatsch. v. Letterk. 1888*. Priebsch op zijn beurt had het teruggevonden in de bibliotheek van Sir Thomas Phillipps te Cheltenham en bespreekt het uitvoerig in zijn *Deutsche Handschriften in England*, I, 85—93. In den *Anhang* reproduceert hij vijf van de voornaamste liederen die er in voorkomen. Sedertdien is het manuscript gebruikt geworden door C. C. van de Graft (*Middelnederl. historieliederen*) en door Mw Mincoff-Mariage (*Souterliedekens*).

Van meer belang is het andere hs. waarvan Acquoy het verlies betreurde. Hij zegt ervan: Het fraaie handschrift met „Geestelijke Liederen en Refreinen van vóor 1530, dat weleer aan Jacobus Koning behoorde en vervolgens in het bezit kwam van Van Voorst [1]), is op de verkooping van diens handschriftenverzameling in 1860 aan den heer A. D. Schinkel te 's Gra-

1) Catalogue des manuscrits de MM. van Voorst. Amsterdam, 1859, n° 776.

venhage toegewezen. Ongelukkig vind ik het in den auctie-catalogus [1]) van laatstgenoemden heer niet terug. Doch Moll heeft er in zijn Johannes Brugman zeven schoone liederen aan ontleend, en zou er waarschijnlijk wel meer uit hebben overgenomen, als er voor zijn doel meer in te vinden was geweest."

Ondertusschen moet hij zijn opsporingen hebben voortgezet, want andermaal komt hij terug op het zoekraken van dezen „merkwaardigen bundel", in een noot op een der liederen, uitgegeven naar de lezing van Moll in zijn *Middeleeuwsche geestelijke liederen en leisen*, 1888, p. 53. Hij zegt nu dat het manuscript „spoorloos verdwenen is".

In 1904, ziet prof. De Vooys zich nog gedwongen die meening te onderschrijven (*Tijdschr. v. Ned. T. en L.* XXIII, p. 41), alhoewel in dit jaar het handschrift of althans het nummer ervan bekend was. Dit hebben we ontdekt onder de bronnen vermeld door C. C. van de Graft in haar *Middennederlandsche historieliederen*, 1904, p. 12. Zij zegt dat zij het van prof. De Vreese heeft gekregen, maar moet zich aan den inhoud al weinig hebben gelegen laten liggen, daar er geen enkel historielied in den heelen codex is te vinden. Dit bloote nummer heeft trouwens niemands aandacht getrokken, want nog in 1906, vermeldt Knuttel het handschrift als verloren in de bibliographie die voorafgaat aan zijn *Geestelijk lied in de Nederl.*, p. 67. In 1922 eindelijk, zegt Te Winkel in zijn *Ontwikkelingsgang der Nederl. Letterk.*, I, p. 261, dat het manuscript nog niet is teruggevonden. In de *Souterliedekens* (1922) van Mw Mincoff-Mariage wordt er zelfs geen gewag meer van gemaakt.

Het is werkelijk bevreemdend dat dit kostbaar boekje door geen enkel der voornoemde geleerden is teruggevonden, daar het toch na de veiling van Schinkel's bibliotheek in goede handen was overgegaan. Het was namelijk in het bezit ge-

1) Catalogue de la bibliothèque de M. A. D. Schinkel, La Haye, 1864.

komen van den destijds zeer bekenden musicoloog en bibliophile De Coussemaker. Op de auctie van de bibliotheek van dezen geleerde in 1877, werd de Koninklijke Bibliotheek te Brussel eigenaar van den codex, voor 319 fr. Dat men ook sedert dien datum zijn schuilplaats niet wist te ontdekken, laat zich, althans gedeeltelijk, verklaren door het feit, dat de veilingscatalogus van De Coussemaker's bibliotheek slechts een gering aantal drukwerken bevat [1]).

Het handschrift is geschreven op papier, dat in de tweede helft doorschoten is met perkamenten bladen, nl. de fols. 153, 155, 156, 160, 161, 165, 166. De katernen zijn samengesteld uit 4, 6 of 8 bladen, en vertoonen noch signaturen noch custoden. De platten van het betrekkelijk moderne bandje zijn versierd met een dubbele omlijsting van vergulde fileten; de rug prijkt met stempeltjes en een bruin etiket, waarop de titel: *Gedichten M. S.* De bladspiegel is 13.5 cm. lang bij 10 cm. breed. Op de keerzijde van het eerste dekbordje bevindt zich het ex-libris met het wapen van E. de Coussemaker, gegraveerd door Ch. Onghena, en het devies: *Deo et labore.* Bij het inbinden van het boek is men wat achteloos te werk gegaan: de randen zijn zoodanig ingekort dat de oude foliëering heelemaal of half is weggesneden. Daardoor is de tekst op enkele plaatsen erg beschadigd geworden: waar op de marge een of meer verzen bijgeschreven waren, zijn deze dikwijls middendoor gesneden.

Deze codex bevat drie goed scheidbare gedeelten. I. Het eerste deel met geestelijke gedichten, refereinen en rijmspreuken gaat van fol. 1 tot 113. De bladen 114—120 zijn onbeschreven. II. Fol. 121—148, hebben we een reeks geestelijke liederen met muziek. De bladen 149—152 zijn zonder tekst. III. De bl. 153—174 behelzen Latijnsche hymnen.

Wat den ouderdom van het handschrift betreft, Acquoy,

1) Catalogue des livres de la bibliothèque de Mr. de Coussemaker. Lille, 1876.

afgaande op de meening van Moll, zegt dat het „in den jare 1527 op papier geschreven werd".

Wij meenen evenwel dat het manuscript ongeveer een vijf en twintig jaar hooger moet opklimmen, en kunnen dit vrij gemakkelijk bewijzen door middel van de watermerken, die bovendien de drievoudige indeeling naar den inhoud, hooger aangegeven, volkomen bevestigen. In deel I, hebben we de gothische P en den ossekop. Alhoewel wij noch bij Briquet, noch bij De Stoppelaar, noch elders precies gelijkende filagrammen hebben aangetroffen, mogen ze met zekerheid worden gerangschikt in de gelijkvormige seriën, dateerende uit het vierde kwart der XVe eeuw [1]). De eerste en de laatste bladen van dit gedeelte: fol. 1—14 en 72—120, vertoonen een ander merk, nl. het wapenschild met de Fransche leliën, waartusschen een hoofdletter met een kroon gedekt. Dit was een zeer gebruikelijk papiermerk in het eerste vierendeel der 16e eeuw (1503—'30), in Holland, Zeeland en Vlaanderen [2]). Het filagram van het tweede deel, doordat het eenig is in zijn soort en geen varianten heeft, laat zich gereedelijk en met zekerheid aan een paar datums vastleggen [2]). Hier hebben we namelijk de ster met de kroon die volkomen overeenstemt met de afbeelding bij hooger geciteerde auteurs. Briquet geeft twee documenten uit 1500 en 1501, Matton plaatst zijn stukken tusschen 1495 en 1596, en De Stoppelaar geeft de datums 1499 en 1502 [3]).

Wat nu het laatste deel van onzen codex betreft, hier vinden we doorloopend de gothische P uit het eerste gedeelte terug.

Onze conclusie ligt voor de hand. Het handschrift werd geschreven omstreeks 1500, uitgezonderd de bladen 1—14 en 72—120, waarvan het filagram eerst voorkomt tusschen de

1) Voor de P zie De Stoppelaar, Het papier in de Nederl. gedurende de M. E. plaat XV, en Briquet, les filigranes, III, nrs. 8644, 46, 49; voor den ossekop zie Briquet, IV, serie 14237—44 (tusschen 1470 en 1490).

2) De Stoppelaar, blz. 94 pl. XV, nr 6. (Documenten van 1503 tot 1530).

3) Briquet IV, 13904; Midoux et Matton. Etude sur les filigranes employés en France au XIV et XV siècles, nr 249; De Stoppelaar, pl. V, nr 15, bl. 47.

jaren 1503 en 1530. Nu is het juist op f. 111, dus in het jongere gedeelte, dat Moll den datum 1527 heeft ontdekt, die dus enkel geldt voor 56 bladen van den heelen bundel. Dit verschil van ouderdom wordt voorts nog bevestigd door de oude foliëering, waarvan op de nieuwere bladen geen spoor is te vinden. We kunnen er nog bijvoegen dat alleen op de laatst volgeschreven bladen, refereinen van Anna Bijns voorkomen, en ook hier en niet elders gewag wordt gemaakt van de Hervorming.

Van den heelen bundel is het eerste gedeelte het minst verzorgd. Op enkele plaatsen heeft de kopiïst uit nalatigheid of overhaasting verzen achterwege gelaten, die hij later op de marge heeft bijgeschreven. Versiering is er bijna niet: de beginletters zijn van een rood likje voorzien, en het gebruikelijke roode haakje wijst telkens aan waar een nieuw stuk begint. De titels mitsgaders de eigennamen in den tekst zijn rood onderstreept.

Aan het tweede gedeelte met de geestelijke liederen is oplettende zorg besteed. Elk lied is voorafgegaan door de muziek; de tekst volgt telkens, twee verzen op één regel, met rood doorstreepte initialen en afwisselend blauwe en roode haakjes bij het begin van elke strophe. De verkortingen zijn zeer talrijk en niet zelden willekeurig, denkelijk wegens het gebrek aan plaatsruimte. Het laatste deel met de Latijnsche geestelijke liederen en hymnen is van dezelfde hand als het voorgaande met ietwat bleekeren inkt geschreven. Hier zijn enkele gravures en miniaturen te vermelden: f. 165, twee met kleuren opgehoogde etsen; de h. Jozef bij een waterput, de h. Maagd knielend naast het kind; f. 170, een heremiet; f. 170v—171v, 6 miniaturen ontleend aan den doodendans, een koning, een burger en een vrouw naast hun geraamte.

Wat de waarde van het bundeltje betreft, het is merkwaardiger door zijn hoogen ouderdom dan wel door zijn inhoud, althans van het eerste deel. Behalve de jongere later bijgeschreven gedichten o. a. van Anna Bijns, dragen de refereinen

den stempel van streng mysticisme of beoogen zuiver moralisatie vaak door allegorische voorstellingen. Naar den geest behooren zij ongetwijfeld nog tot de Middeleeuwen. Van de auteursnamen die wij in den codex ontmoeten, zijn er twee van oud-bekenden: Anthonis de Roovere en Jonker Jan van Hulst. De andere namen: Bloumaert, Frans Oisstoc, Hamme hebben we elders niet vermeld gevonden. De gedichten waaronder hun naam voorkomt moeten eveneens uit de tweede helft der 15e eeuw dateeren. Hoog mogen wij evenwel hun werk niet aanslaan. Het behoort tot het middelmatigste van de rederijkerspoëzie.

Tot voorbeeld geven we hierachter een paar gedichten weer, een onuitgegeven van de Roovere en een van Hamme.

Ontegenzeggelijk hooger staat het tweede gedeelte van het handschrift met de liederen „waarvan vele tot de 15e eeuw en tot vroeger tijden behooren" [1]). Zes ervan zijn ons ook van elders bekend en vijf uit het hs. Meerman [2]). Bij al deze liederen, met uitzondering der laatste vijf, zijn twee of meerstemmige melodiën gevoegd. Naar Dr. Tirabassi, directeur van het Instituut voor Musicologie te Brussel, is deze musicale orthographie van buitengewoon belang voor de geschiedenis der muziek in de Nederlanden. Wij hopen samen dit gedeelte binnen afzienbaren tijd in zijn geheel te kunnen uitgeven.

Voorloopig zullen we van de vijftien gedichten hierachter maar een laten afdrukken dat niet werd uitgegeven door Moll, noch bekend is door een andere lezing.

Alhoewel er onder de Latijnsche liederen en hymnen wel enkele voorkomen, die zeer mooi zijn en het uitgeven overwaard, moeten wij ons hier toch bepalen tot het eenvoudig vermelden daarvan. Wij hopen dat spoedig iemand zijn aandacht aan die merkwaardige stukjes moge wijden.

Bij het analyseeren van het manuscript hebben wij in den

1) Moll, Johannes Brugman, II, p. 151.
2) Knuttel, Het geestelijk lied, p. 67.

regel de begin- en de eindverzen opgegeven. Voor de refereinen hebben wij het explicit vervangen door den stokregel. Waar een naam in acrostichon voorkomt, geven wij de strophe en desnoods het heele gedicht.

De rijmspreuken en kortere stukjes geven wij in hun geheel.

Wij hebben hierbij in zekere mate de methode van Priebsch gevolgd, waarvan we meermaals de heldere overzichtelijkheid en de volledigheid konden waardeeren.

I. (Fol. 1—120).

1—3. *Raadsels in 't Latijn:* Quotlibet obscurum problematum vocatur enigma, *voorafgegaan door de oplossingen omgekeerd geschreven,* (*b. v.* mutacsum = muscatum).

4. *Referein, 4 strophen.*
Inc. Alder crachtichste machtichste warachtichste [vrouwe —.
Stok. Lof troostelic troost gheen ander dan ghij,

15—17v. *Een allegorisch droomgezicht door Anthonis de Roovere. 18 strophen.*
Inc. Met ongheruster herten zwaer
Sliepic ende es zeere onlancx leden —.
Expl. Esser yet goets in dat vrij oorboort
Voort nemet in dancke dor onsen heere.

Het acrostichon van de laatste strophe geeft: Roovere. Zie hierachter.

18—19. Dit es van continencien. (*60 v.*)
Inc. Continencie als ic vermoede
Es jeghen zonde eene hoede —.
Expl. Dus consten zij wijlen leyden
Continencie in soberheden.

19—20. Van continencie van luxuren. (*50 v.*)
Inc. Dit capittel sal hu rueren
Van onthouden der luxueren —.

Expl. Gheen arch an hem zoude zijn
Overmids zijn claer anschijn.

20—22v. Exempel van ghedoghene. (*122 v.*)

Inc. Dat es/tander point verstaet
Dat uut staercmoedicheden gaet —.
Expl. Daer met so liet hij de dinc
De groote machteghe coninc.

22v—23v. Exemple van verdraghene. (*66 v.*)

Inc. Vander philosophen voordachtichede
Leest men in die zelve stede —.
Expl. Int huus verdraghen ic sals te bat
Verdraghen connen in vremder stat.

23v. Onderscheet tusschen goet en quaet
Elken in der natueren staet
Tsoucken. vergheten ons verdult
Niet weten en wert gheen onscult.

24—24v. *Referein* (*4 str.*)

Inc. An al dat mijn zin gronden can —. [1]
Stok. Dats dien mans name werdich zij.

Boven op bl. 24 staat een naam, die bij 't inbinden half doorgesneden, thans onleesbaar is.

25—25v. *Referein.* (*3 str.*)

Inc. Twoort es smeinschen pays ende onvrede —.
Stok. Den meinsch en es niet beter dan zijn woort.

Daaronder: nota.

De weerelt gheeft van consten prijs
Maer duecht alleene die salmen prijsen [2])
Der weerelt lof es broosscher dan ·1· rijs
Maer der duechden lof zal in glorien rijsen
Onseker ende een cort bewijsen
Es tleven van elken hoe vroom hoe wijs
Nemet twoort gods / om dijnre zielen spijsen
Met cleender dinc du dlichaem spijst

1) Zin *was vergeten en is bijgevoegd op den rand.*
2) prijsen *verbeterd uit* prisen.

Die ziele begheert teeuweghe jolijs
Int vleesch de wormen verjolijsen
O mensche laet dij in tijts afgrijsen.

26—27v. *Moraliseerend gedicht van Hamme. (13 str.)*

Inc. In de wintelcoetse vander bekender waerheit
Up tbedde van vremder speculacie —.
Expl. Ende neemt in dancke mijn rondelic spreken
Gods gracie moet bij hu allen wesen.

De naam: Hamme komt in acrostichon voor. Zie hierachter. Dit gedicht is een bewerking van „de maag en de ledematen" van Esopus.

27v—28. *Referein van* Jan Hulst. *(4 str.)*

Inc. Eerst zoucken gods rike dit es claer —.
Stok. Dus mach een weerlic man zekerst leven.

De naam: Hulst Jan *staat onder het gedicht,* Jan *in 't rood.*

Daarònder: Nota.

Niement en es beter dan zijn woort
Woorden en werken moeten zijn accoort
Zalmen met eeren leven.

28v. Notate verba.

Regenten weerlic gheestelic
En zijt hier niet zoo feestelic
Zoo schieloos noch zoo beestelic
Zoo fel noch zoo orveestelic
Ghine pijnt om teeuwich leven
Al mueghdij weerken crachtelic
En maect hu volc niet clachtelic
Maer houtet vast een drachtelic
Gherechtich ende warachtelic
Doet niement om hu sneven
Zijt jeghen thende voordachtelic
Zoo muechdij zonder beven
Met gode zijn verheven.

Daaronder:

Als die aude zullen zijn sonder zin
Ende tvolc tghebod gods niet en heeft in
De rike zonder caritate
De aerme zonder verdracheits mate
Als trauwe int huwelic verliest haer stede
Als clercken leven zonder helichede
Als dheeren gherechticheit begheven
De vrauwe zonder scaemte leven
Als prelaten zijn zonder wijshede
Religieusen zonder oetmoedichede
Ic zegghe die dit te rechte smaect
Dat dan tende vander werelt naect.

29—29v. *Referein*, (*4 str.*).

Inc. Also langhe als ic volghe der heeren hoven —.
Stok. Ic en can mijns gheen meester ghewesen.

Cf. Brussel hs. 119, f° 49: hier hebben wij maar het eerste vers; het overige van het refrein is achterwege gebleven, want de bladen 48v—50v zijn onbeschreven.

Daaronder: Nota.

Als hu niet es worden yet
So en gheeft dat yet om niemens niet.

30. *Referein*, (*4 str.*).

Inc. Tbeginsel van duechden ende tonderscheit —.
Stok. Tbeginsel der wijsheit es vreese des heeren.

30v—32. *Geestelijk gedicht.* (*12 str.*).

Inc. Ghedinct dat ghij sterffelic zijt
So en zuldij te gheenre tijt —.
Expl. Niet en verzwijnt den edelen tijt
Blijft met gode ghebenedijt.

32v. *Geestelijk gedicht.* (*25 v.*).

Inc. Trect af dijn herte ter weerelt solaes
Eert wijsheit metter vreese des heeren —.
Expl. Niet bet en vindij ruste gheloves mij
Elc die dit leest dits hu nieuwe jaer.

Daaronder:

Leest de hooftlettre nederwaert hoort wies ic meene
Daer vindij tes al niet zonder god alleene

Dit slaat op het acrostichon in voorgaande gedicht.

33—33v. *Referein (5 str.).*

Inc. Alle dinc neimt eerst zijn beghinsele —.
Stok. Minne can alle dinc verwinnen.

Daaronder: Nota bene.

Gods minne es alleene
Caritate uuter herten reene
Ende uuten ghelove des zijt ghewes
Dat vaste ende niet gheveinst en es
Ende dese minne wildijt kinnen
Heet dat slot vander minnen.

34—36v. *Gebed aan God. (9 str.).*

Inc. Glorieus almoghende god
ic roukeloos zondelic glod —.
Expl. Als een almueghende god al tesamen
Eenich ende eeuwich over al. Amen.

Cf. hetzelfde gedicht in hs. 245 (F. Robert Curzon, Brit. Mus.).. Zie Priebsch: Deutsche Hss. II, p. 314, nr. 28.

36v—38v. *Gebed aan Christus. (8 str.).*

Inc. O Jhesus Xristus wat zal ic bestaen
In dar mijn ooghen niet up hu slaen —.
Expl. Ic duchte den wech valt ons te nauwe
Maer huwe ghenaden die zijn so groot
Wilt ons beschermen vander helscher doot.

38v—39. Elc die de passie gods beweent
Recht eist dat hem ons heer verleent
Een zuver herte vul van minnen
O vader die niement versmaet vercleent
Ontdoet mijn lippen mijn herte reent
Om huwer gracien te ghewinnen
Roupic met allen minen zinnen.

39. *Rondeel.*

Die voor ons starf ter rechternoene coene
Wil van ons alle plaghen jaghen
Pijnt ons met uwen sermoene te voene
Die voor ons starf ter rechternoene coene
Pinen wij van zonden te doene soene
Ende laedt ons tviants cnaghen verdraghen
Die voor ons starf ter rechternoene coene
Wilt van ons alle plaghen jaghen.

39—40. *Referein.* (*4 str.*).

Inc. Lof vader almachtich die groot ende smal —.
Stok. Lof vader, lof zone, lof helich geest.

Daaronder: Nota.

Lof vader ende hu ghebenedide mogentheit [1])
Lof hu toevloeyende teeuweghen daghen
Lof zuene des vaders ende huwer wijsheit
Lof vader ende hu ghebenedide mogentheit
Lof helich gheest vulmaecte triniteit
Lof eenich in drien bevrijt ons van plaghen
Lof vader ende hu ghebenedide mogentheit
Lof hu toevloeyende teeuweghen daghen.

Daaronder:

Als hu yet valt in huwen zin
So settet thende voor tbeghin
Ende peinst om watter af zoude comen
Weder dat hu scaden zoude oft vromen.

40v—41. *Referein van de Roovere.* (*4 str.*).

Inc. Almueghende vader zonder beghin —.
Stok. Lof hoghe drivoudicheit onbegrepen.

Boven het stuk staat de naam: Rovere *rood onderstreept.*

41v—42. *Referein van* G. Bloumaert. (*4 str.*).

Inc. Hem mach wel gruwen die sneeft of sneven zal —.
Stok. De zorghe es meest in dhuere der doot.

1) *Van vs. 1, 4 en 6 is de laatste lettergreep weggesneden.*

Zie hs. II. 119 (Brussel) fo 38, ander referein op den stok: De vreese is meer in de huere der doot.

Daaronder: Notate bene.

Elc zie hier toe ende wel mercke
Toordeel werdt elken na zijn wercke.

42v. *Gedicht van Frans Oisstoc*

Maect hu bedde zoo ghij wilt sterven
Eer hu den curten tijt ontfliet
Ende voor al leert zonde derven
Staet rechte want anders eist al niet
Toocht hu verduldich in alle verdriet
Ende met elken hebt paeys ende vrede
Rechtvaerdich zijt wat hu ghesciet
Fleeut bidt om gods ontfaermichede
Ruste van herten hebt die ooc mede
Altoos ghedinct gods passie zoet
Nemmermeer en gheeft den viant stede
Stelt hu alzoo ghij rekenen moet
Om niements wille doot zonde doet
In hopen vast in weldoen blijde
Schuudt zweerelts bedroch ende dat bij tijde
Scacht in hu herte gods vreese eenpaer
Tuterste oordeel hebt daer voor vaer
Om theeuwich leven aerbeidt daer naer
Certain het wert hu een zalich jaer.

Het acrostichon geeft: Meester Frans Oisstoc.

Daaronder: Notate verba.

Serviamus deo. ut salutem mereamur.

en: nota.

Mint gode met al dat es in dij
Gelijc hu zelven staet anderen bij
Leert dit wel merken ende verstaen
De X gheboden zijn hier in bevaen.

43—44v. *Referein. (8 str.).*

Inc. Ic zie dat dezer weerelt verkiesers —.
Stok. Maer die wel mint en darf niet claghen.

44v—45. *Moraliseerend gedicht* (*36 v.*).

Inc. Merct dijn zelfs ghebreken alleene
Innich zijt altijts in hu ghebede —.
Expl. El niet dan druc lijden int hende voorwaer
Neemt in dancke dits hu nieuwe jaer.

Het acrostichon geeft: Mint Gode boven al huwen naste als di selven. *Het gedicht is geteekend:* Seneca zot.

Daaronder: notate.

Weldoen gheleert ende niet ghedaen
Dat en mach niet in staden staen
Weldaet bleef niet verloren mede
Berauwes hem niet diese dede
Hoe sconeͅ waert dat werken ende woorde
. . . .

Het laatste vers is weggesneden.

45v—47. *Referein van de Roovere.* (*8 str.*).

Inc. Elc lant heeft zonderlinghe zede —. [1])
Stok. Den bal verloren tspel verloren.

Boven het gedicht staat: Rove; *het verkortingsteeken is weggesneden. Dit referein is gedrukt in de Rhetoricale wercken van Ant. de Roovere, p. 85. Belangrijke varianten.*

47—47v. *Leerdicht van* Hamme. (*31 v.*).

Inc. Al staet mijn boom jueghdich scoon en bequame
Lustelic glooft naer zier natueren name —.
Expl. Dit voorseit bediet wilt in memorien legghen
Ic maecht van mij ende elc van hem selven
wel segghen.

De naam: Hamme *staat* boven het gedicht.

Daaronder: Nota:

Wij en hebben morghen no heden
Die dach van ghisteren die es leden
Wij en hebben ne gheenen tijt dan nu
Hoedt hu van zonden dat radic u.

---

1) Zede *is met een jongere hand verbeterd uit* vrede.

Dan volgt nog:

Wat was ic . wat werdic morghen
Wat zallic werden . dat doet mij zorghen
Wat was ic ic was . was ic hiet
Die doot so kent mij . zo en kent mij niet
Wat bem ic icben / ben ic hiet
Ontsienlic starc / broosch als riet
Wat werdic icwerde / werdic yet
Der wormen aes diet wel beziet
Waer zallic varen / vare ic yet
Vare daer ic mach / en blive hier niet
Dit doet mij zorghen / zoorghdic hiet
Al zoorghic meer / ten scade mij niet.

Op dezelfde bladzij nog:

Leest onthout bewijst int leven .
So en eist te vergheefs niet ghescreven.

48—54. *Berijmde uitlegging van Psalm 50:* miserere mei deus; *op elk vers een strophe van 16 regels.*

Inc. Miserere mei Deus
dat ic in ijdelheden dus
versleten hebbe mijn jonghe leven
Expl. Vader wies men dij loven zal
Ende boven al voor al gheseit
Lof dijnre groter ontfaermicheit

De geglosseerde verzen zijn telkens bovenaan geschreven en rood onderstreept. Het laatste is: Sicut erat in principio. *Dit gedicht komt ook voor in hs. 245 (Robert Curzon, Br. Mus.), zie daarover Priebsch, Deutsche Hss. II, p. 310, n⁰ 9; eveneens in M. germ. 135 (Berlijn), zie de Vooys in Tijdschr. XXIII (1904), p. 68, die nog wijst op twee andere teksten in het hs. van het mus. Meerman te 's Gravenhage. Het stuk werd gedrukt in 1839 in de verhandelingen der 2e klasse v. h. Kon. Nederl. Instituut van Wetensch. p. 15—31 en bij Carton, Oude Vlaemsche liederen. (Mij. Vl. Biblioph. 2e ser., nr. 9), p. 1—19.*

54. Lucidarius zeit. (*16 v.*).

Inc. Bij zijnder groter mueghentheit
Es hij in allen steden gheseit —.
Expl. Eist in de zee oft in de vloede
Oft up tlant oft in tviers gloede.

54v—56. *Referein* (*7 str.*).

Inc. O lievelicste ihesus ende goedertierste —.
Stok. Dattic doch een van dien mach wesen.

De naam die bovenaan stond is heelemaal weggesneden.

56—57v. Dit is eenen sconen lof in gode (*6 str.*).

Inc. Lof die alle dinc van nieuten ghemaect heeft —.
Stok. Lof dien die es de wech de waerheit ende dleven.

Op denzelfden stok: ghij sijt den wech, de waerheyt & dleven; verschillend referein bij Ruelens, Refereinen ... door Jan de Bruyne II, p. 111, nr. LXVIII.

57v—58. *Referein* (*5 str.*).

Inc. Al dwonder dat noyt up eerde was —.
Stok. An zulken heere moet men gheloeven.

Daaronder:

Sonde maect den meinsche so blent
Datti niet anders en acht no en kent
Dan hem zijn zinnen bringhen te voren
Daer omme blijft menich mensche verloren.

58v—59. *Referein* (*4 str.*).

Inc. Adaems mesdaet die hij mesdede —.
Stok. Den loen des aerbeits valt zoet int ende.

Daaronder:

Die hier verduldich es in zijn lijden
Sal eeuwelic met gode verblijden.

59v—61. *Referein van A. de Roovere.* (*8 str.*).

Inc. Een die hem zelven niet en ziet —.
Stok. Die hem best spiegelt zal netst bekent zijn.

Gedrukt bij de Roovere: rethoricale werken, f. 90, onder den titel: Gheestelycke spiegelinghe.

61v—63. *Geestelijk gedicht.* (*12 str.*).
Inc. Maniets ende arrius quade secten
Contrarie gods wet / ende der helegher kerken –.
Expl. Die sal hij verwerpen bij grooten reken.
Als fugitive zijns rijcs daer zij werden bestreken.
Eeuwich zonder ghenaden in stervende leven.

63v. Den a. b. c.
Inc. Abelt huwe zinnen toot alle dueghden
Bereedt huwe ziele zoo ghij wilt sterven —.
Expl. Condij dit doen ghij zult onbedroghen
Tneffens gode hebben moghen.

Na de letter z, komen nog drie verzen.

64—65v. *Referein.* (*12 str.*).
Inc. Als ic peinse om des tijts onlancheit —.
Stok. So mach ic wel weenen voor mine mesdaet.

66—67v. *Referein.* (*10 str.*).
Inc. O wijsheit in wiens crachten onbegrepen —.
Stok. Almoghende god willet mij vergheven.

68—71v. *Geestelijk gedicht* (*176 v.*).
Inc. Nu hoort in onsen upwas al te met
So groyen wij zoo lanc zoo bet —.
Expl. Leeft ende regneert een god te samen
Inder weerelt der weerelden. Amen.

71v. Fulgencius. (*18 v.*).
Inc. Wiltu dij zelven niet ontkeeren
Vander goedertiericheit ons heeren —.
Expl. Maer het comt van gode den hoghen
Also wij vander lucht hebben dlicht der oghen.

Bladvulling.

Weerct die wijle dat ghij ghesiet
Bij nachte machmen werken niet.

72—76. *Referein van* A. de Roovere. (*11 str.*).
Inc. Scepper der wijsheit goddelijck gedochte —.
Stok. Loff bluetsturter voir alle creaturen.

De naam: de Rovre *staat boven het gedicht.*

76—80. *Referein.* (*10 str.*).

Inc. Ave Maria wiens weerdt om gronden —.
Stok. Gods cracht noyt gheene soe weerdich en maecte.

80v—82v. *Referein.* (5 *str.*).

Inc. O zalighe wercken goeds vermetelick —.
Stok. Dit is tsalichste werck dat god oeyt wrachte.

Vgl. zelfde referein in hs. II. 119 (Brussel), fol. 36—37v.

82v—84. *Referein* (*4 str.*).

Inc. Als ick bemercke hoe alle diversche dieren —.
Stok. O doot du moetst wel een bitter morsseel sijn.

Zelfde referein in hs. 119, fol. 68v—70v, en in hs. 15663 (Brussel), fol. 78—79. Uitgegeven naar een derden tekst van hs. 16910—13 (Brussel) door Leendertz in Tijdschr. v. Nederl. T. en L. XX (1900), p. 70—71. — Dit gedicht evenals het volgende is onvolledig doordat tusschen fol. 83v en 84 twee of meer bladen ontbreken.

84—84v. *Referein* (*onvolledig*, *3 str.*).

Inc. mut. Och oft pigmalion die doot mocht vaten —.
Stock. Nochtans wilt mij die liefste begeven.

Aan dit stuk ontbreekt de eerste strophe en de tweede strophe mist de eerste vijf verzen.

84v—86. Refreyn. (*4 str.*).

Inc. Wat est vander werelt diet overmerct —.
Stok. Int schyn des menschen es cleyn betrouwen.

86—88v. *Geestelijk gedicht.* (*12 str.*).

Inc. Bij gods cracht / est al gemaeckt
Hemel ende aerde naer sijn begeren —.
Expl. O god heere helpt ons sonder berommen
Bij alle goeds ynghelen wij warender gheerne.

89—93v. *Referein.* (*9 str.*).

Inc. Wijn bluet verandert mijn crachten ver-
[scricken —.
Stok. Gaet ghij vermaledijde int ewich vyer.

Het blad 94v is onbeschreven.

94v Dit vers zal staen voer de prince (*13 v.*).

Inc. Qui patrem orasti ignosce illis
Bidt doch voer mij daert sondich gheschil is —.
Expl. Als ick O God die dootlicke spoor lij
Propicius esto michi peccatori.

95—96v. Refereyn. (*4 str.*).

Inc. Ihesu preceptor miserere nostri
Van die melaetsheyt der sonden verlost mij —.
Stok. Propicius esto mihi peccatori

Voor eén Latijnsch vers, telkens twee Nederlandsche.

96v—98v *Referein* (*6 str.*).

Inc. Dat sterven soe diveers es van manieren —.
Stok. Och datmen sterven moet es een hert gelach

Hetzelfde referein in den bundel van Doesborch: Refereynen int sot . . . (ongepagineerd), op den stok: Ay sterven sterven is een hart gelach, en bij Ruelens, ref. v. Jan de Bruyn, III, XCVI, p. 33. De 1e strophe in ons hs. komt bij Ruelens achteraan als opdracht aan den prins.

98v—100v. Refereyn. (*6 str.*).

Inc. Och mijn vruecht / wort droefheit / mijn ogen
[tranen —.
Stok. Gheen quader quaet dan deewige doot.

100v—102v. *Refereyn.* (*6 str.*).

Inc. Al haddic Mercurius influencie —.
Stok. Och god waren wij int eewich leven.

103—104v. *Referein.* (*4 str.*).
Inc. Seven werf sdaechs valt hij die rechtverdich [schijnt —.
Stok. Tes beter zeer spaeye dan nemmermeer.

105—106v. *Referein van Anna Bijns.* (*5 str.*).
Inc. Het es guet vrouwe sijn / maer veel beter [heere —.
Stok. Onghebonden best / weeldich wijf zonder man.
Vgl. Anna Bijns. Nieuwe ref. (*uitg. Jonckbloet en Van Helten*), *p. 35.*

107—108v. *Referein van Anna Bijns.* (*5 str.*).
Inc. Ghy proper meyskens / ghij enghe dierkens —.
Stok. Twaer guet huwen / maer tsorgen is die plaghe.
Vgl. Anna Bijns. Nieuwe ref., p. 60.

108v—110v. *Referein.* (5 *str.*).
Inc. Wat est tleven der menschen diet wel besiet -.
Stok. Veel lijdens ghebuert mij al den dach.

110v—111. *Referein van Anna Bijns.* (*8 str.*).
Inc. God almachtich ons hemelsche vadere —.
Stok. Noyt aerger dan luther en was ghevonden.
Vgl. Anna Bijns. Refereinen naar de nalatensch. van Bogaers uitgeg. d. Van Helten, p. 72. Het hs. geeft enkel de eerste en de laatste strophe; daartusschen zijn er vijf strophen weggelaten. Eronder de datum: 15. 27. 14 July, *en het devies*: meer suers dan soets.

111v—113v. *Referein van Anna Bijns.* (*6 str.*).
Inc. Ghesellen en weduaers beyde jonck en oudt -.
Stok. Ongebonden best weldich man sonder wijf,
uitgeg. in Belg. Museum 4 (*1840*) *p. 83 door J. Fr. Willems naar een hs. in zijn bezit. Hieronder een retrograde van* Anna Bijns:

Aensiet jonste / niet de conste / tes vrouwen / werck
Neempt danckelyc / hoe cranckelyc / dat ghedicht es
Natuerlyc / puerlyc / comet uut trouwen / sterck
Aenmercket / snel / hoe wel / dat van consten licht es
Het acrostichon geeft: Anna.

113v. Copye van een missive ghesonden vanden prinche der duyvelen lucifer / ter werrelt an die Luterianen.

Ick lucifer princhc der helscher natye
Ontbiede gruetenesse / te deser spatye
an u mijn vrienden ter werelt gheseten.

Enkel de eerste drie verzen; de bladen 114—120 zijn onbeschreven.

II. (Fol. 121—145).

Nederlandsche en Latijnsche liederen met genoteerde zangwijzen.

121—121v. Ghegroet so si die maghet soet
Daer god uut nam vleis ende bloet —.

Gedrukt bij Moll, Brugman, II, 149—150 en bij Acquoy, Middeleeuwsche geestel. lied. en leisen, 1888, p. 24—25 (met begeleiding). Een facsimile van fol. 121 is te vinden bij Jacobus Koning, Verklaring van het oud-letterschrift, uitgeg. door de Mij. tot Nut van 't Algem. Leyden 1818, plaat II, nr 13. Zie bronnen en bibliogr. bij Knuttel, geestel. lied. vóor de Kerkherv., p. 514, nr 20.

122v—123. Ons is een kynt geboren
Een kynt gepresenteert —.

Zie de bronnen bij Knuttel, p. 515, nr 43.

122v—123. Mit desen niewen jare
So wert ons open bare —.

Zie over dit zeer bekend lied: Knuttel, p. 517, nr 51.

123v—125. Maria sart van edeler art
Een rose inden doren —.

Zie de bronnen bij Eliz. Mincoff-Marriage, Souterliedekens, p. 232.

125v—126v. Mijns herten troest mijn siels begheren
Mijn enich grein laet di behagen —.

Zie Knuttel, p. 528, nr 289.

126v—127. O Jesus bant o vurich brant
Och waerstu in mijn hert geplant —.

Zie Knuttel, p. 523, nr 195.

127v—128. Truren moet ic nacht ende dach
Ende liden swair verlangen —.

Met uitzondering van de eerste strophe gedrukt bij Moll, II, 187—8. — Zie Knuttel, p. 537 en p. 540, nr 518.

128v—129. Die werelt leit mi so seer en quelt
Van mi en canix nit geweren —.

Het eénige lied van ae verzameling dat elders niet voorkomt en totdusver onbekend is gebleven.

129v—130. Adieu naturlic leven mijn
Adieu solaes ende al mijn vroecht —.

Zie Knuttel, p. 533, nr 386.

130v—131. Och voer die doot en is gheen boet —.

Gedrukt bij Moll, II, p. 195—6. — Zie Knuttel, p. 532, nr 370.

Nu volgen een reeks Latijnsche hymnen.

133. Cantent epythalamium asaph eman et idithum —.
133—134. Dies est letitie in ortu regali —.

Zie Chevalier, repertorium hymnologicum, I, p. 227, nr 4610.

134v. Puer nobis nascitur rector angelorum —.
Chevalier, II, p. 369, nr 15790.

135. Puer natus in Betleem unde gaudet Jerusalem —.
135. Jesum corde colite pie meditando. —.
136. Jesu dulcis memoria —.
Chevalier, II, p. 325, nr 28659.

136v. In natali domini gaudent omnes angeli —.
Chevalier, I, 521, nr 8698.

137. Ave puer parvule —.
Chevalier, I, p. 122, nr 2062.

137v. Dies est leticie nam processit hodie —.
Chevalier, I, p. 277, nr 4612.

137v—138v. Verbum caro factum est de virgine —.
Chevalier, II, p. 725, nr 21347.

138v—139. Magnum nomen domini emanuel —.
Met Nederlandsche repeticie:

Groet so is die naem ons heren emanuel
Die ons hier gheboetscapt is van gabriel
Huden is god mensch geworden in israel
Nu is vervult die propheti van daniel
Doer maria die suver maecht in bethleem dat
[weet ic wel
Glori lof end eer sij inden hoghe noel
Eya eya eya god is geboren van eenre maecht
Alst sijnre godheit heeft behaecht. Alleluya.
Chevalier, II, p. 72, nr 11024.

139v. Beant laude varia —.
Chevalier, I, p. 136, nr 2321.

140—140v. Benefico solatio marie candelariam —.
Chevalier, III, p. 96, nr 24160.

140v—141. Ave pulcherrima regina gratia divina —.
141v. De Sancta Katherina.
Inc. Costi regis filia —.
Chevalier, p. 237, nrs 3946, 7, 8.

142. De sancta barbara.
Inc. Digne colat ecclesia —.
Chevalier, I, p. 281, nr 4670.

142v. *De sancta cecilia.*
Inc. Pura christo te dedisti —.
Met Nederlandsche repeticie:

Wij sijn sculdich di te prisen christi virgo cecilia
Want du leerste ons oprisen mundi linquendo vilia
Dijn exempel wil bewisen summa diligibilia
Daer bi di sijn oec der wisen nunc beatorum milia.

143v—144. De sancta ursula.
Inc. Flatu docta spiritali mira quondam es molita —.
Met half-Nederlandsche repeticie:

Ursula tu ferbuisti bernende in godes minne
Per pneuma quod cepisti is verlicht al dine sinne
Dine sin is al verlicht per sophiam obstupedam
Welc brenct veel tot hoger sicht deitatem obvi-
[sendam.

114v. Nicolai solennia sua presens familia —.
Chevalier, II, p. 133, nr 11952.

Voorgaande Nederlandsche en Latijnsche liederen, hymnen en motetten zijn voorafgegaan door de muziek. Nu volgt nog van enkele Nederlandsche liederen de tekst zonder muziek:

145—145v. In tono conditor alme syderum.
Inc. Die here jesus sprect totter sielen
Heft op dijn cruys mijn lieve bruyt —.

Gedrukt bij Moll, II, p. 408—12. — Zie Knuttel, p. 535, nr 425.

145v—146. Hoe lude sanc die lerar opter tynnen
So wie in swaren sonden —.

Gedrukt bij Moll, II, p. 189—90. — Zie Knuttel, p. 535, nr 429.

Daaronder, de bladvulling:

O tijt o tijt o costel tijt hoe bistu mij ontronnen
Ic heb verloren minen tijt hoe qualc was ic besonnen
Mocht ic bescreyen minen tijt so had ic veel ghewonnen
Dat waer gesciet ter goeder tijt heer god had icks begonnen.
Na deser tijt en coomt gheen tijt dat wi verdienen connen
Mer reden gheven vander tijt dat moeten wi dan connen
O scepper god van hemelrijc wilt ons dat allen gonnen.

146v—147. In tono laycali. Het reet een ridder jaghen uut
Inc. Een blide moet in tegenspoet
Doet alle liden wiken —.

Gedrukt bij Moll, II, p. 198—201.

147 –147v. *Op de wijs:* Ic reide aen enen danse
Daer ic veel vroukens vant.
Inc. Uut harteliker gheren
uut rechter vrolicheit —.

Zie Knuttel, p. 324, nr 214.

147v—148. Als eene scone dageraet
Die voer den lichten dah opgaet —.

Gedrukt bij Moll, II, p. 178—81. — Zie Knuttel, p. 526, nr 252.

III. (Fol. 153—174v).

153. Devota et excellens meditatio de sacramento altaris et ejus utilitatibus edita a fratre joanne pechani archi episcopo cantuariense et primate totius anglie. Salutatio.

Inc. Ave vivens hostia.
Veritas et vita —.

De titel is gerubriceerd en in twee gedeelten gescheiden. In de spatie daartusschen moest een miniatuur, een kelk voorstellend, komen. Wij zien er enkel een vage omlijning van. Zie de bibliogr. bij H. Chevalier, repertorium hymnologicum, I, p. 133, nr 2278, en vgl. hs. 5826 (Brussel), fo. 174v—177.

153v—154. Hore ecclesiastice breves et devote.
De sancta cruce: ad matutinas.
Inc. Heu misera conditio
Carnis humane vicio —.
Vgl. Chevalier, III, p. 272, nr 27607.

154v. Oratio sequens edita est per dominum joannem papam XXII qui concessit omnibus eam devote dicentibus inspiciendo faciem christi decem milia dierum indulgentiarum. Salutatio.

Inc. Salve sancta facies nostri redemptoris —.

Als hooger is hier de titel in twee gescheiden, waartusschen het heilig Aanschijn moest komen dat vagelijk is aangeduid. — Zie Chevalier, II, p. 522, nr 18189. — Fol. 155 is onbeschreven.

155v—156. Ad dominum jesum et ad virginem mariam alternatis versibus. Oratio.

Inc. Summe summi tu patris unice
mundi faber et rector fabrice —.

Vgl. Chevalier, II, p. 618, nr 19710. Fol. 156v is onbeschreven.

157—159v. Psalterium sequens a beato bonaventura compositum est cujus quilibet versus nonnichil de psalmo psalterii sibi in numero correspondenti redolet.
Inc. Ave virgo vitae lignum
quae perenni laude dignum —.
Vgl. Chevalier, I, p. 133, nr 2276.

160—161v. Ad beatam virginem genitricem mariam oratio egregia.

Inc. Ave mater gratie virginum regina
gemma pudicicie rosa sine spina —.

162—164v. Percelebris oratio in laudem beate virginis edita in cujus litteris capitalibus angelica salutatio relucet. Incipit feliciter.

Almiflua pulcherrima regina celi —.
Zie Chevalier, I, p. 57, nr 918.

165. *Hymne*
Inc. Dies est leticie in ortu regali —.
Zie hooger dl. II, fol. 133—134.

165v—166. *Hymne*
Inc. Cantent epithalamium asaph et idithum —.
Zie hooger dl. II, fol. 133.

166v. Panegyricon salutis vere per verbum incarnatum divinitus facte. Saphicon:
Gaudeant terme simul angelorum nam faber —.

167—169v. Oratio pulcherrima in honorem dive virginis marie a beato augustino (ut fertur) deprompta incipit:
Salve mater misericordie mater spei et mater gratie —.
Zie Chevalier, II, p. 512, nr 18032.

170—171v. *Hymnen*
1e kolom; inc.: O vos omnes qui transitis per viam —.
Zie Chevalier, II, p. 253, nr 13951.
2e kolom; inc.: Fuit quidam heremita vite commendabilis —.

172—174v. Disputatio pulcherrima inter animam damnatam et suum corpus.
Inc. Nocte sub silentio tempore brumali —.

[Een Gedicht van Anthonis de Roovere].

Fol. 15.
Met ongheruster herten zwaer
Sliepic ende es zeere onlancx leden
Daer creech ic inlic zulken vaer
Bij drome in bens noch niet te vreden
Ic zach een beelde zoo ruut besneden
Levende staende naer mans ghedane
Mij vreest dat icker af vermane.

6—7 *Tusschen deze twee regels is een vers uitgevallen; dit blijkt uit het rijmschema ababbcbc van de andere strofen waar het geregeld is toegepast.*

Sijn haer stont recht up gheresen
Als borstelen die te stoorme staen
Zijn hooren die waren boven desen
Lanc naer ezels hooren ghedaen
Zijn ooghen ende mont hadden ontfaen
Properlike maecsel met allen cleene
Zijn baert naer mijns zins overslaen
Hinc dalende meer dan andre gheene.

Ghelijc der zwane hadde hij den hals
Maer crom mij gruwelde dat ict sach
Een leeu die maecte veel ghescals
Die in de stede zijnder herten lach
Zijn rechter hant zoo ict zegghen mach
Dochte mij eens arents clau niet el
Ende zijn luchter doe ic ghewach
Den voet van eender crevitse fel.

Fol. 15v Sijn voeten waren ghelijc den beere
Onbesneden plat ende breet
Eens deels haddicx int scauwen deere
Dat hij zoo matelic was ghecleet
Naer manlicker vorme was hij bereet
Uutghesteken tvornoumde ghetal
Al de pine die ic noyt leet
Docht mij voor dit bescauwen smal.

Aldus duer twonder zijnde in vare
Quam dese figuere altoos bet an
Ende sprac ten hende int openbare
Verschiet niet hebt u als een man
Zulc wonder men niet bemerken can
Ay mij ic ben noch meer bequame
Want de wijse man es minen name.

Verwondert hu niet int zien miner vo[.]rme
Elc point heeft dobbel verstannesse in
Want dat mijn haer up staet te storme
Dat zal ic hu zegghen meer noch min

37—38 *Evenals in de 1e strofe is hier een vers uitgevallen.*
39 vorme *verbeterd uit* voorme *wegens het rijm.*

Het beteekent dat ic voor al beghin
Vreese tstranghe oordeel ons heeren
Ten andren zoo es voort bevreest mijn zin
Of scande weerlic up mij mach meeren.

Fol. 16 Ende dat mijn ooghen nau ende cleyn zijn
Tbediet en dooch u niet ontsteken
Het bewijst dat alle die willen reen zijn
Scherp merken zullen haer selfs ghebreken
Ende nauwe ooghen zijn onbezweken
Steerc jeghen wint of aerths gheschien
Dus zalmen int gaen int staen int spreken
Alle dinc met goeden ooghen aensien.

Rechts matelic ende van sconen colueren
Zijn lippen, tonghen ende tanden van mij
Bediedt datmen tot allen hueren
Zal leven onsen scepper vrij
Ten anderen dat niement wie hij zij
Tslot zijnder tonghe zal verminderen
Dat eenighe meinsche verre of bij
An eer of an welvaert mach indren.

Mijn ooren zijn wijt ende groot
Naer des ezels maniere ghescoren
Bediet dat elc goet kerstin bloot
Twoort gods vierich zal an horen
Brinct men hem yet zonderlicx te voren
Daer gracie ende ziele bij creghe ontspoet
Dat zalmen voor bij gaen en latent verloren
Ghelijc de ezel de slagen doet.

Fol. 16v Mijn baert es grijs nederwaert hanghende
Also zalmen bij rijpen rade
Naer teeuwich leven zijn verlanghende
Duecht an nemen ende laten tquade
Nederwaert ziende de onghestade
Weerelt ende haren corten tijt
Want eerdsche bate wert eeweghe scade
Duchtic ende wee voor dit jolijt.

Mijn hals ghelijk der zwanen lanc es
Maer crom ende smal naer wijser zede

Bediedt datmen zal waer den ganc es
Scuwen de sonde der gulsichede
Want talre quaetheit vint hij stede
Dus es den hals goet nauwe bekent
Men zal twoort keeren ende wenden mede
Eer ment toot yements ooren zent.

Een arents clau es mijn rechter hant
Bediet datmen met milden zinne
Den aermen zal deelen in elken cant
Uut caritateliker minne
Scuwende daer ghiericheit es inne
Niet dumelende alzo die vrecke pleghen
Maer altijts met rechtvaerdeghen beghinne
Zijns broots bezweeten te zine gheneghen.

Fol. 17. Een crevi*t*se voet mijn luchter hant schijnt
Twelc es een die traech es tallen saken
Bediet dat elc hem selven pijnt
Snel om betren maer traech in wraken
Vaste slutet tbediet verstaet de saken
Datmen sal houden gods bevelen
Ende rechtvaerdich wasdom met ghemake
Sluten jeghen alrande quelen.

De philosophe ons claer ontbint
Vromer ende manlicker eist voorwaer
Dat een man zine begheerte verwint
Dan zine gramscepe hier of daer
Dus zal elc manlic herte eerbaer
Als leen ghemoet zijn ende neder terden
Zine quade begheerte zonder vaer
Ende al dat dodelic mochte werden.

Mijn voeten zijn groot breet ende plat
Ghelijc den beere ende dat bediet
Datmen zal houden den rechten pat
Inder minnen gods wats gheschiet
Eerbare plaetsen onneffene niet
Dinen even meinsche minnen onverminct
Duer gode verdraghen druc ende verdriet
Ghelijc de beer de slaghen drinct.

96 saken *in de plaats geschreven van het geradeerde woord:* stonden.

Fol. 17v. Mijn cleederen zijn grau sterc jeghen sliten
Onredelicheit machmer bij ontsluten
Onse heere versmaet die ypocriten
Zijt binnen dat ghij schijnt van buten
Mijn onderwijsen vul van viertuten
Pijnt te verstane ende na te levene
Doet zoo dat vruchten uut hu spruten
Ghij wert in glorien de verhevene.

Mettien verlosic dese figuere
Ende haestelic ontspranc ic onsochte
Danckende gode der aventuere
Dat ic gheinstrueert zijn mochte
Mij zelven te leerne mij oorboor dochte
Te stellene rasschelic int ghescrifte
Messchien het ooc proffijt in brochte
Minen vrient te schinckene teender ghifte.

*R*echt eist dat ic verblijt nu zij
*O*m leeringhe te mijnder zielen confoort
O god slaet doch hu ooghen up mij
*V*ersterkende in dit leven voort
*E*erweerdich vrient kent wel elc woort
*R*oert huwe gheneghentheyt ter salegher leere
*E*sser yet goets in dat vrij oorboort
Voort nemet in danck dor onsen heere.

[Een Gedicht van Hamme].

Fol. 26. In de wintelcoetse vander bekender waerheit
Up tbedde van vremder speculacie
Ter slaepcamer vander memorien claerheit
Tcasteel gheheeten hets tijds fondacie
Daer drouch mij wonderlike ymaginacie
Om slapen daer mij den vaec toe dwanc
Waer god mij toochde bij zijnder gracie
[.] Eenen droom eer dat den dach ontspranc.

My dochte ic zach eenen coninc rijckelic
Sittende in een costelic pauwelioen

135—141 *het acrostichon geeft* Roovere.
8 Eenen *verbeterd uit* eeenen.

Sijn dienaers waeren onghelijckelic
Vervult van weilden elc in zijn doen
Maer doch ic mercte wel an tfatsoen
Dat eenighe van sconincx officieren
Murmureerden in huerlicder relegoen
Den coninc niet willende obegieren.

Het es zeer wonderlic dat ic verhale
Nochtan tes mij bij drome becleven
Ic zach coninc ende dienaers al te male
Ende elke name voor zijn hooft ghescreven
Ten eersten zoo hiet die coninc verheven
De maghe hij sceen zeer rijcke van landen
Twee heeren waren hem beneven.
Deen hieten de voeten ende dander de handen.

Therte was ooc een dienaer daer
Tghelijcx ooghen ende hooren mede
De tonghe maecte groot mesbaer
Het welke huer oughesticheit dede
Fol. 26v. Die nuese die hadde groote onlede
Sij trocken te gader al een line
Ende sloten bij huerer zotter zede
Hueren coninc ende heere contrarie tzine.

De handen deden daer huer claghe
Segghende ic moet eeuwelic werken
Om onsen coninc minen heere de maghe
Hij coit mij al te zeere mijn wercken
Doen zeiden de voeten ghij mueghet merken
Ik en hebbe nemmermeer ghenade
Salic des conincx wille versterken
So moetic loopen vrouch ende spade.

Het hoore sprac hoort waert mij grieft
Hoe zoude dit eenich man ghedooghen
Ic moet eeuwelic hooren wat hem ghelieft
Ende ic ooc zien dat zeiden de ooghen
Biden longheren wij willen ons pooghen
Sprac de tonghe dit te belettene
Wij zouden van aerbeide plats verdrooghen
Ic en moeyme niet langher met lavettene.

Aldus droughen zij heymelic over een
Als zotten die haren vader of gaen
Die coninc vernamt ende zat en green
Van gramscepen ne maectij gheen vermaen
Maer doen quam hem in staden staen
Sijn proper edel natuerlic bloet
Hout voetzel dat was hem onderdaen
Ende gracie die hebben voort ghevoet.

Fol. 27. Aldus leifde die coninc langhe stonden
Up tghuent dat hem in weinich ghebuerde
In eeren in vruechden ende in ghesonden
Sijn dienaers last hem lettel becuerde
Maer tewilen dat dit proncken gheduerde
Soo dede die coninc zinen volke gheen duecht
Waenge hoe elc let in hem zelven truerde
Want zij hadden int leven juecht noch vruecht.

Doe ghinc den eers ende tvoorhooft claghen
Den buuc wort slutser dan een ledere
Die voeten consten tlijf niet draghen
Die handen magherden van boven nedere
De nuese wert een water smedere
De ooghen ghinghen staen te stare
Doe ghinghen zij versamen wedere
Sij en wisten wat doen van groter vare.

Sij spraken wij zullen van commer sterven
Leven wij lange in dit vernoeyen
Wij moeten paeys anden coninc verwerven
Want vander maghen moedt leven vloeyen
Ende niement en machs hem ter werelt moeyen
Profeteliker dan de tonghe alleene
Aldus sloten zijt ende de tonghe roeyen
Om paeys an haren coninc reene.

Maer vele talen die ic daer hoorde
Mits gaders bekende obediencie
Quamen zij metten coninc in acoorde
Want zij bekenden huer violencie
Fol. 27v. Doe zach ic commen ter presencie

64 *de* t *van* juecht *is naderhand bijgeschreven.*

Labuer die brochter spise ende dranc
Van vruechden wasser zulc assistencie
Dat ic uut minen slape ontspranc.

Ende dus ontspronghen zoo nam ict vooren
Dat ict wilde in ghescriften stellen
Soe mochtment laten de vrienden hooren
Die gheerne hooren wat nieus vertellen
Ende zeker zalic de waerheit spellen
De scapen en doghen zonder herder niet
Ende als zij in minnen bij een verzellen
Soo eist al jolijt datmen daer ziet.

Dit zoude bepeinsen de ledeghe zinnen
Die haer hande node an aerbeit steken
Hoe zullen die leden cracht ghewinnen
Als der maghen moet voetsel ghebreken
Huut eendrachticheit moet welvaert leken
Maect zelve de glose als van desen
Ende neemt in dancke mijn rondelic spreken
Gods gracie moet bij hu allen wesen.

[Geestelijk Lied].

Fol. 128v. Die werelt leit mi so seer en quelt
Van mi en canix nit gheweren
Mijn sinnen sijn mi so dic onstelt
Och troest van god moet ic onberen
Ten coemt niet al na mijn begheren
Want nit en baet dat ic veel troere
Dus wil ic mijn hert tevreden stellen
Ic bin dar in ic moet daer doere.

Fol. 129. Mijn gonste wil ic tot hem dragen
Dat hi veranderen doe mijn moet
Och mocht ic hem mijn liden clagen
Mijn hert ontlasten dat waer mi goet
Want tis al druc ende wederspoet
Dat ic van deser werelt spoere
Noch bin ic diet al liden moet
Ic bin dar in ic moet daer doere.

Och lacen ic weet nit wart mi liecht
Dat hi mi scout die liefste gemind

Het is die sonde die mi bedriecht
Dat ic gheen troest aen hem en vind
Daer om so lijd ic groot elleynd
Dus ist gheen wonder dat ic troere
Ic hoeps te hebben noch eens een eynd
Ic bin dar in ick moet daer doere.

Lof ende eer moet hem ghescien
Nu ende tot allen tyden
Ic en cans ghemercken noch gesien
Dat hij mi enich sins wil verbliden
Mit sijnre minne mijn hert doersniden
Woud hi mi helpen uut mijn troere
Hi laet mi so langhe in dit liden
Ic ben dar in ic moet daer doere.

Ter eren van allen minnende sielen
Die ghern in Jesus armkens slapen
So wil ic ons dit lieken singhen
Men vijnter luttel die tsopken smaken
Nyement en derfer sijn ghec mit maken
Dat soete coemt wel dic na tsoere
Elc wacht hem voer des viants kaken
Ic bin dar in ic moet daer doere
Al stonden daer dusent muren voeren.

Brussel. FRED. LYNA.

37 nyement *verbeterd uit* nyemōt.

KLEINE MEDEDEELINGEN.

127. SCHEIN.

Aangezien de oorsprong van *schein* als benaming voor zekere soort van dun bier onbekend is (zie *Ned. Wdb.* XIV, 372), kan het misschien dienstig zijn te wijzen op den bijvorm „*scheijingh*", die te vinden is in een akte van 11 Aug. 1660 (Notar. protocol van IJsbrant van Houwert te Zaandam, 1654—77, f° 228 v°), waar een verklaring voorkomt van „Gerrit vant Hoff scheijinghman ofte kuijtvoerder, wonende . . . op de Cooge": „ick hebbe scheijn ofte scharpbier geladen van Purmereijnde". Indien deze woordvorm juist is, en de notaris den zegsman niet verkeerd heeft verstaan, zou dus naast *schein* in Noord-Holland ook *scheing*, d. i. *schei(d)ing* in gebruik zijn geweest, en is het denkbaar dat dit laatste de oorspronkelijke vorm van het woord is. Zoo lang echter geen andere bewijsplaatsen voor den dag komen, heeft deze eene plaats geen bewijskracht. In hetzelfde notarisprotocol (f° 292; 17 Nov. 1661) wordt ook vermeld een „Jan Romkens scheynvoerder, wonende tot Oostsaenen". Het woord komt ook in andere samenstellingen voor; zoo vindt men b.v. *scheinverkooper* („schijnverkooper") in een lijst van belastbare beroepen en bedrijven te Edam uit het einde der 18de eeuw.

G. J. BOEKENOOGEN.